ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ №5619
від 15.11.01. Вища атестаційна комісія
визнала журнал фаховим виданням
з політичних і соціологічних наук
(постанова президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10.12.2003)

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України

Видавець: **Український центр політичного менеджменту**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: Український центр політичного менеджменту,
вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна

E-mail: 010@politik.org.ua. Тел. 457-92-15

Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№3(36) 2009

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородін, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідуючий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідуюча відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідуюча кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідуючий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідуючий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ

Володимир Євтух. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств 3

Юрій Шайгородський. Міфогенеза в системі політичної теорії 14

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Василь Кремень, Василь Ткаченко. Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики 26

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Микола Рибачук, Броніслав Райковський. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем 46

Марія Кармазіна. Еволюція структури президентського Секретаріату 60

Федір Саганюк, Ігор Романов, Олексій Соловей. Обороноздатність держави: шляхи її посилення 69

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Наталія Латигіна. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії 81

Андрій Бредіхін, Марина Зелінська. Особливості трансформації політичної системи в Аргентині 92

СОЦІОЛОГІЯ

Микола Туленков. Концептуалізація понять „менеджмент" і „управління" в сучасному науковому дискурсі 101

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Анжела Акайомова. Маркетингові підходи до формування успішного іміджу політика.. 112

Ярина Лазарук. Консолідація демократії в Іспанії: політико-правовий вимір 120

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Євген Цокур. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади 129

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Олена Проскуріна. Інформаційна стратегія України в сучасному геополітичному просторі 137

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА

Ольга Венгер. Особливості становлення гендерної демократії в Україні 145

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

Олена Дузь. Інформаційно-комунікаційні технології як складова парламентських виборів 153

ГЕОПОЛІТИКА

Самір Абдуллаєв. Сучасний міжнародно-правовий статус Каспійського моря 164

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ірина Кресіна, Олена Стойко. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання 174

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

Сергій Логвиненко. Етнотероризм сьогодні і завтра 181

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

Катерина Меркотан. Круглий стіл „Молодь та європейські цінності" 187

Олексій Кресін. Симпозіум „Дні порівняльного правознавства" 189

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 191

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 2 від 09.04. 2009 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 19.05.2009 р. Формат 70 х 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12,06. Облік.-вид. арк. 12,12. Зам. № 962. Наклад 450 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2009

теорія

Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств

Володимир Євтух,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту соціології, психології та управління
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті аналізуються проблеми суспільного розвитку, пов'язані з таким явищем, як взаємодія культур. Розглядаються, зокрема, такі питання, як теоретико-методологічні перспективи дослідження феномена „міжкультурний діалог", простір реалізації міжкультурного діалогу, українські реалії цього діалогу, його менеджмент у вимірі етнічного розмаїття сучасного світу.

І. Теоретико-методологічні перспективи дослідження феномена „міжкультурний діалог"

Дослідники процесів суспільного розвитку різних країнах все частіше звертаються до аналізу феноменів, які, попри розгортання глобалізації, зберігають свою самобутність, а їхня дія проявляється різноаспектно. Серед таких феноменів – культурне розмаїття, яке, за твердженням польського вченого Л. Корпоровича, нелегко піддається уніфікації і вступає у суперечність із закономірностями глобалізаційних процесів. Він, зокрема, звертає увагу на те, що „...багато процесів стандартизації та культурної уніфікації генерують дещо парадоксальні, але, за логікою їх перебігу, власні „антипроцеси", заперечення самих себе та „антитенденції", які руйнують попередні закономірності і, зрештою, призводять до утвердження нового правопорядку на тлі сучасних феноменів. Так формується новий образ культурної реальності" [1].

Носіями такої культурної різноманітності є представники різних етнічних спільнот, які складають етнонаціональну структуру поліетнічного, зрештою — багатокультурного суспільства. Мої дослідження останніх десятиліть етнонаціонального розвитку України, як, до речі, й інших поліетнічних країн, підтверджують наявність визначених Л.

Корпоровичем „антитенденцій". Що стосується українських реалій, то можна зробити висновок, що вони даються взнаки з особливою силою. Причиною цього є отримана у роки незалежності України можливість вільно виявляти і демонструвати свою етнічну, а отже й культурну самобутність. Це, зокрема, відтворюється у формуванні своєрідного етнокультурного простору країни, у якому більш чітко, принаймні, у порівнянні з радянським періодом, вирізняються культури (чи елементи культур) різних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства [2]. Зазначу, що етнокультурне відродження і пошуки свого етнічного „коріння" (таким терміном вперше скористалися американські дослідники, аналізуючи феномен етнічного ренесансу в США у 1960-і роки [3]) стимулюють формування нової формули міжетнічної (міжкультурної) взаємодії. На її характер визначальним чином впливає зміна статусів компонентів етнонаціональної структури українського суспільства: одні, як, скажімо, росіяни, з домінуючої (не у кількісному, а, переважно, в ідеологічному контексті) трансформуються в національну меншину, інші, як українці, набирають статусу титульної, націоутворюючої спільноти, ще інші структуруються й конституюються як реальні національні меншини; є й такі, зазвичай, малочисельні, які, не володіючи достатніми внутрішніми ресурсами для свого самовідтворення як структурованої спільноти, активізують діяльність зі збереження елементів своєї етнічної й культурної самобутності [4].

Одним з визначальних маркерів етнополітичного відродження компонентів етнонаціональної структури є їх змагальність за оволодіння гідними нішами у багатьох сферах суспільного життя. У цьому процесі складаються ситуації, коли така змагальність спричиняє напругу у відносинах між представниками етнічних спільнот. У поле цієї напруги потрапляють також і мігранти, які останнім часом інтенсивно прибувають до України, і культура та менталітет яких значно відрізняються від основного масиву населення країни (західні дослідники такі групи називають „помітними меншинами"). На підтвердження існування такого роду напруги можна навести дані соціологічних опитувань, які заміряють рівень міжетнічної толерантності за випробуваною шкалою Е. Богардуса, та факти дискримінаційного ставлення й нетерпимості щодо вихідців з інших країн. Так, починаючи з 2002 року, моніторинг суспільного життя, який з 1992 року здійснюється Інститутом соціології НАН України, фіксує тенденцію до зростання рівня нетерпимості й інтолерантності в українському суспільстві: серед меншин, де це зростання помітне, – американці, євреї, кримські татари, молдавани, німці, росіяни, румуни, турки, угорці, цигани (рома) [5]. Виконавці міжнародного проекту „Надати голос тим, хто не має права голосу: опитування етнічних (нетрадиційних) меншин в Україні з метою вивчення їх потреб" у своїй публікації засвідчили, що в різних містах України збільшується кількість представників „помітних меншин", які стають жертвами нападів.

теорія

Принаймні, 10 % опитаних у Вінниці, 22 % — у Харкові, 29 % —в Одесі, 34 % — у Києві стверджували, що вони ставали такими жертвами [6].

Безумовно, за зростання напруги у міжетнічних стосунках актуалізується питання пошуку засобів її пом`якшення і подолання, а якщо будуть вибудовані адекватні механізми, то й запобігання їх виникненню. На мою думку, результативним може стати такий пошук у сфері міжкультурної взаємодії. Оскільки міжкультурний діалог є одним з визначальних чинників у цій взаємодії, то він, за умови адекватного його застосування, стає дійовим фактором у досягненні цієї мети. До речі, саме на дієздатність міжкультурного діалогу у вибудовуванні системи толерантних відносин у поліетнічному суспільстві звертають увагу міжнародні організації (Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ), постійно організовуючи „круглі столи", семінари, конференції. Скажімо, Рада Європи з 1950 до 2008 року прийняла 17 рамкових конвенцій, які так чи інакше стосуються міжкультурного діалогу, а також майже 150 рекомендацій різних спеціалізованих органів РЄ [7]. Серед великої кількості заходів, які здійснювалися на виконання положень цих документів, особливо важливими, на мою думку, були Шоста конференція міністрів країн Європи, які відповідають за питання культури (Палермо, Італія, 1990 р.), Конференція експертів з 25 країн Європи під егідою Європейського Союзу за участю ЮНЕСКО та Європейської Комісії, на основі результатів якої було ухвалено Віденську декларацію про багатокультурність і багатоетнічність у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, „Міжкультурний діалог через освіту", який відбувся 2005 року в Якутську (Російська Федерація) й у якому я брав участь у якості експерта Ради Європи, міжнародна конференція „Діалог культур та міжконфесійне співробітництво" (Волзький форум) (Нижній Новгород, РФ, 2006 р.). Скажімо, конференція у Палермо чітко наголосила на тому, що оскільки культурне розмаїття це не тільки доконаний факт у реаліях суспільного життя Європи, але і її багатство, яке формується „...з різноманітності та живильної сили її національних, регіональних і локальних культур та їх відкритості впливу з інших частин світу", то „... люди зобов'язані зберігати й підтримувати та просувати те, що робить їх різними, і водночас мають усвідомлювати спільність європейської культури і європейської спадщини. Якщо збереження різноманітності може призводити до усамітнення та ізоляції, то діалог між культурами є життєвою необхідністю для подальшого розвитку Європи" [8]. Власне, йдеться про те, що співробітництво між культурами (а через культури й між народами) зможе сприяти встановленню балансу між двома домінуючими тенденціями у культурному розвитку сучасної Європи – прагненням народів до культурної самобутності та формуванням спільного (до певної міри глобалізованого) європейського культурного простору. Зрештою, діалог культур забезпечуватиме доступ представників різних культур до спільної європейської культурної спадщини.

Володимир Євтух

В Україні одним з перших до розгляду феномена міжкультурного діалогу в контексті толерантності, зокрема, міжетнічної, звернувся Інститут етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, який за підтримки ЮНЕСКО 2001 року скликав міжнародну конференцію „Міжрегіональний діалог у Європі: 2001 рік і на перспективу", на якій дискутувалися питання міжкультурної взаємодії [9].

Отже пропоную поглянути на загальну композицію, зміст та функціонування міжкультурного діалогу, акцентуючи на його впливі на формування тенденцій в етнонаціональному розвитку багатоетнічної країни або ж країни з поліетнічним складом населення, передусім — України. До речі, Україну я відношу до країн з поліетнічним складом населення, оскільки тут відсоток, якщо виключити найбільшу національну меншину – російську (за даними перепису 2001 року росіяни складали 17,3 %), структурованих етнічних спільнот – незначний (4,9 % усього населення України).

Щоби вести предметну розмову про зміст і перебіг, а також і результати міжкультурного діалогу, варто з'ясувати значення базового поняття „культура" як найбільш релевантного в контексті нашого аналізу. Принагідно зазначу, що в сучасному науковому дискурсі згадується велика кількість визначень терміна „культура". Нагадаю, що ще 1952 року англійські вчені А. Л. Крьобер і С. Клакхон запропонували 164 визначення цього терміна, які відтворювали як комплексно-академічні, так і спрощено-прагматичні підходи. Перші стосувалися переважно соціології та соціальної антропології, а другі – теорії організаційного розвитку [10]. На мою думку, в контексті предмету цієї статті найбільш адекватним змістом терміна „культура" видається сформульоване Е. Тейлором ще 1871 року у книзі „Примітивна культура": культура – це комплекс, який включає знання, вірування, мистецтво, мораль, закон, звичаї та інші маркери, набуті людиною як членом суспільства [11]. Цілком очевидно, що це визначення охоплює широкий спектр аспектів суспільного життя й детермінує різноплановість взаємодії носіїв різних культур, що надзвичайно важливо для окреслення поля дії міжкультурного діалогу, його змісту, його перебігу та його можливих результатів.

На мою думку, досить вдале узагальнююче визначення (особливо з уваги на можливість практичного застосування) міститься в документах Ради Європи. **Міжкультурний діалог – це „відкритий і сповнений поваги обмін поглядами між індивідами, групами з різним етнічним, релігійним та лінгвістичним походженням і спадщиною на основі взаємного порозуміння. Він здійснюється на всіх рівнях – у межах одного суспільства, між суспільствами Європи, між Європою та ширшим світом" [12].** Завважу, що в процесі діалогу відбувається інтенсивний обмін інформацією, переважно культурницькою, і ця інформація значно впливає на формування уявлень про учасників міжкультурного діалогу.

А ще додам, що, відшукуючи адекватне визначення феномена

теорія

міжкультурного діалогу, науковці враховували щонайменше дві важливі обставини: а) старі підходи до менеджменту культурного розмаїття сьогодні не завше виявляються адекватними (до речі, у цьому контексті ставиться під сумнів валідність політики багатокультурності, яка до недавнього часу вважалася чи не найефективнішою в системі етнокультурного менеджменту); б) спільне життя у різноманітному суспільстві може бути безконфліктним лише за умови, якщо усі його члени живуть рівними й однаково гідно (у нашому випадку — представники різних етнічностей) з розумінням сприймають та з повагою ставляться до інших культур, звичаїв, одне до одного.

Осягаючи концептуальне наповнення змісту поняття „міжкультурний діалог" як у теоретичному контексті, так і в реаліях практик полікультурних, поліетнічних країн, маємо рахуватися з багатогранною наповненістю й різновекторною дією силового поля феноменів, які узагальнюються під ключовими термінами, котрі окреслюють якісні характеристики акторів цього діалогу. Маю на увазі етнічні, культурні, релігійні, лінгвістичні маркери тих, хто безпосередньо чи опосередковано бере участь у діалозі. До речі, щоб не склалося враження, що цим переліком я обмежую наявність маркерів, то ще раз підкреслю узагальнюючий контент цих маркерів. Наголошую при цьому, що в процесі дослідження та реалізації міжкультурного діалогу слід враховувати багатоаспектність того чи іншого маркера. Скажімо, етнічна чи культурна звичаєвість, традиції, обряди, нюанси віри, різноголосся мовлення, зрештою, ментальність, обумовлену саме цією багатоаспектністю. Важливими і безумовно необхідними умовами, за яких може зреалізуватися міжкультурний діалог, є свобода й можливість висловити власну думку, а також бажання (готовність) і здатність вислухати одне одного в цьому діалозі. Останні зауваження набирають надзвичайної ваги, коли йдеться про конструювання діалогу та наповнення його конкретним змістом.

Для того, щоб міжкультурний діалог забезпечив позитивний ефект, необхідно чітко усвідомити його мету. В цьому контексті повністю погоджуюся з думкою, висловленою Комітетом міністрів Ради Європи про те, що пріоритетами у цій справі мають бути політична, соціальна, культурна й економічна інтеграція в суспільному розвитку поліетнічної країни, а також згуртованість культурної розмаїтості суспільства [13]. Оскільки основним постулатом інтеграційних зусиль є гасло „Жити разом у різноманітності", то й головна мета цих зусиль спрямовується на „...досягнення об'єднаного суспільства, у якому люди з різним походженням можуть жити разом, не відмовляючись від своїх культур, релігійних цінностей і традицій" [14]. Ця обставина визначає значущість міжкультурного діалогу – він великою мірою забезпечує „зчеплення" не лише різних культур, але й сприяє посиленню тенденцій політико-соціальної єдності поліетнічного суспільства.

Завважу, що для усвідомлення складності феномена „культурний

діалог" слід визначитися в можливостях осягнення проявів сутності якісних характеристик такого суспільного явища, як „культура", на чому наголошувалося вище. Цьому процесові суттєво може сприяти розуміння наповнення самого його змісту, а це можливо, як вважають фахівці, за умови проникнення в розуміння так званих культурних кодів, розшифрування цих кодів, які, власне, й складають зміст поняття „культура". Згідно з прийнятими визначеннями, культурні коди – це „... символи і системи значень, котрі властиві членам окремих культур (або ж субкультур). Ці коди можуть використовуватися як для того, щоб сприяти комунікації у „своїй групі", так і для того, щоб приховати значення феномена для „зовнішньої групи" [15].

Незважаючи на те, що дехто ставить під сумнів політику багатокультурності, ніхто не може заперечити сам факт існування багатокультурності як реальної практики й середовища, які, з одного боку, створюють умови для міжкультурного діалогу, а, з іншого, потребують цього діалогу як запоруки безконфліктного співіснування різних етнічностей та різних культур. В українському географічному просторі співіснують представники різних етносів, які є носіями різноманітних культур і звичаїв. У цьому контексті слід наголосити, що настав час відмовлятися від поширеного міфу про існування в Україні „понад 130 етносів (а подеколи дехто зазіхає й на стільки ж націй), національних меншин". Більш коректно (я це багато років свідомо підкреслюю у своїх друкованих працях та виступах на різного роду конференціях) вести мову про представників тих чи тих етносів. Що ж до культур, то через ті чи ті елементи їх кількість може перевищувати й цю цифру, оскільки останнім часом до України прибувають вихідці з тих країн, культури яких не були представлені в етнокультурному просторі нашої країни.

Отже проаналізуємо феномен міжкультурного діалогу стосовно його структури, конкретних умов його здійснення, участі акторів і, зрештою, перспектив його менеджменту. Цей аналіз здійснюватиметься з врахуванням контексту українських реалій. Концептуально пропоную розглядати феномен „міжкультурного діалогу" в межах теорії інтеракціонізму, що передбачає його інтерпретацію як складової процесу взаємодії, у нашому випадку взаємодії у сфері культурного розвитку суспільства. Свого часу я виклав своє розуміння поняття „взаємодія" в етнічному контексті [16]. Вважаю, що такий концептуальний підхід у дослідженні феномена міжкультурного діалогу є на сьогодні найбільш продуктивним, оскільки він дає можливість адекватно відтворити сам процес „діалогування" й об'єктивно визначити значущість результатів діалогу. Згідно з запропонованою концепцією, структуру міжкультурного діалогу можна представити так: міжкультурні контакти, міжкультурне спілкування, міжкультурні зв'язки, міжкультурні відносини. Таке розуміння структури дозволяє позбутися поширеного спрощеного зведення міжкультурного діалогу до спілкування носіїв різних культур (культурних

теорія

традицій) під час проведення заходів на кшталт „круглих столів", формалізованих декад культур (це було популярним у радянський період) тощо. До того ж такий підхід дає можливість зрозуміти міжкультурний діалог як постійний процес, що відбувається на індивідуальному і груповому рівнях, через безпосереднє (за участю самих носіїв культурних традицій – пряма передача культурницької інформації) чи опосередковане (наприклад, через засоби масової інформації, художню літературу, коли індивід нагромаджує інформацію про інші культури, яка міститься у ЗМІ чи у творах літератури та мистецтва) спілкування.

У цій структурі надзвичайно важливими компонентами є міжкультурні контакти й міжкультурне спілкування, оскільки вони, в силу своєї природи (безпосередності), є ефективними провідниками, і саме тут відбувається найбільш інтенсивний обмін інформацією.

ІІ. Простір реалізації міжкультурного діалогу

Перед тим, як братися за визначення змісту терміна „простір міжкультурного діалогу" й з'ясовувати його функції, слід зробити кілька попередніх завваг до розуміння більш загального („парасолькового") терміна „простір", що концентрують увагу на його якісних характеристиках. Отже простір – це: 1) суспільство в цілому, яке соціально-культурно організоване (за Е. Дюркгеймом); 2) континуум соціальних позицій і каналів мобільності (за П. Сорокіним); 3) діючий, визначальний чинник суспільного життя (за представниками географічної школи); 4) спільні уявлення усіх членів суспільства про його структурацію (за соціологією Т. Парсонса); 5) арена культурно-історичної динаміки й водночас елемент світовідчуття та світоуявлення (за концепцією ноосферних підходів) [17].

Спираючись на такі характеристики простору і вважаючи їх релевантними й у нашому контексті, **під терміном „простір міжкультурного діалогу" пропоную розуміти поле, у межах якого відбуваються контакти, спілкування, зв`язки, відносини як між носіями різних культур, так і самих культур, або ж їх елементами.** Мені здається, що осягнення й розуміння простору буде більш адекватним, якщо будемо розглядати його з точки зору фізичного (й до певної міри географічного) структурування, у якому реалізується діалог і відбувається обмін культурною інформацією, а також змістове наповнення процесу обміну інформацією, який, у свою чергу, в ході цього обміну самоструктурується. Ці два аспекти простору міжкультурного діалогу варто завжди тримати в полі зору, особливо тоді, коли будемо прагнути вибудовувати його менеджмент (про це мова йтиме далі).

Отже фізичний вияв простору міжкультурного діалогу, передусім - вулиці, ринки, магазини, будинки, у яких живуть носії різних культур, робочі місця, навчальні заклади та інші освітні установи, молодіжні і спортивні клуби, культурні та соціальні центри, релігійні установи, музеї, бібліотеки тощо. До речі, досліджуючи функціонування сардинської

мови в етнолігвістичному просторі Італії, О. Євтух вже звертався до структурування фізичного простору, у якому, з одного боку, зберігається сардинська мова (за умови монолінгвістичного середовища), а з іншого, він стає сприятливим полігоном для мовної маргіналізації (за умови поліетнічного середовища), або ж мовної асиміляції (за умови домінування одного мовного середовища над іншим, у згаданому випадку італійського над сардинським) [18]. На думку фахівців, останнім часом структурувався й віртуальний фізичний простір, у якому реалізується міжкультурний діалог, це – засоби масової інформації й комунікації [19]. Вище я згадував засоби масової інформації як важливий чинник опосередкованих зв'язків та відносин у межах міжкультурного діалогу.

Оцінюючи функціонування кожного з компонентів фізичного аспекту простору дії міжкультурного діалогу, можна легко пересвідчитися у важливому значенні кожного з них. Останнє пов'язане з особливістю їх функціонального навантаження. Скажімо, у навчальних закладів значно потужніші ресурси для організації міжкультурного діалогу та його менеджменту, аніж у просторовій структурі міст (свідомо обираю місто, оскільки саме міста, на відміну від сіл, відзначаються етнічною й культурною різноманітністю). Маю на увазі, передусім, те, що у першому випадку цьому діалогу можна надати більш стійкої тяглості, а частина контингенту самих акторів діалогу на певний час є стабільною. За цих умов організаційно легше вдається забезпечити успішність міжкультурного діалогу через впровадження інтеркультурної освіти, яка становить „такий тип освіти, коли учні з різним походженням навчаються в одних класах чи то системах і можуть вивчати культуру та історію інших, як і свої культуру й історію, мовою більшості, або ж у змішаних школах, де мовою адміністрування є мова більшості" [20]. До того ж, інтелектуальний рівень учасників діалогу, зокрема, у вищих навчальних закладах (якщо і не стовідсотково, то в переважній більшості) дозволяє його інтенсифікувати й добиватися позитивних результатів. Більше того, сам навчальний процес сприяє нарощуванню не лише професійних, але й загальноосвітніх знань. А це, у свою чергу, підвищує рівень політичної культури, а відтак – зміцнює засадничі передумови формування свідомості (усвідомлення) необхідності підтримання міжкультурного діалогу, оскільки ці актори чи не найкраще усвідомлюють його потенційні можливості об'єднання поліетнічного суспільства. З огляду на це навчальні заклади відграють надзвичайно важливу інтегративну роль.

Натомість місто (його просторова організація – вулиці, будинки, сквери) – це переважно простір для спорадичної взаємодії носіїв різних культур. Як на мене, то просторова організація міського життя має досить потужний потенціал для міжкультурного діалогу, який лише вряди-годи враховується, а ще рідше використовується у містопланування й містобудуванні, особливо житлових масивів. Фахівці (мається на увазі саме фахівці, а не спеціалісти – люди зі спеціальною підготовкою, які, можливо,

теорія

і здатні виконувати свої суто професійні обов'язки (наприклад, добре будувати будинки), але не враховують інші необхідності та інші можливості) розуміються на тому, що місто, його простір можна організовувати у двох іпостасях. Перша, і, як мені здається, найбільш поширена, принаймні вона превалює в українській містобудівній практиці, - це „прямолінійна", до певної міри інтравертна, закрита, обмежена у своїх можливостях для міжкультурної взаємодії; друга – „відкрита". Якщо у першому випадку акцент робиться на вибудовуванні так званих спальних районів, розміщенні промислових підприємств, паркувальних об'єктів чи кільцевих шляхів, то для другого - очевидне прагнення до реалізації такої організації міського простору, яка пропонує можливості для взаємодії представників різних соціальних і культурних секторів суспільства. Це, скажімо, передбачення зон відпочинку (сквери, парки), „шопінг центрів", вільних від транспорту пішохідних вулиць, кафе просто неба, місць для розваг, зокрема, для молоді, тощо, які є атрактивними для великої кількості населення. Саме в так організованому міському просторі інтенсифікується безпосередній та опосередкований обмін соціальною і культурною інформацією акторів взаємодії, котрі можуть бути носіями різних культур. До речі, „відкритим" способом можна (і варто) організовувати не лише центральні райони (для радянських практик власне цей тип організації міського простору превалював і, певною мірою, практикується ще й сьогодні), але й околиці та прилеглі до центральних районів квартали. До речі, молоді іспанські архітектори здобули визнання завдяки саме такому підходу до організації житлових масивів у великих містах. Соціологічні методи спостереження і безпосереднього включення у реальність (один з таких житлових масивів Мадрида) дали мені можливість переконатися в продуктивності такої просторової організації для міжкультурної взаємодії.

Своєрідну роль у міжкультурному діалозі відіграє інший аспект фізичного простору – музеї та виставкові зали. Вони, по-перше, є акумуляторами величезного масиву інформації, зазвичай багатокультурницької, а по-друге - провідником цієї інформації до споживачів, відвідувачів таких установ, які, у свою чергу, не завжди є моноетнічними (монокультурними), а частіше поліетнічними (полікультурними). Завдяки високій ефективності візуального мистецтва й організаційним можливостям цих закладів розширюється поле доступу до культурних надбань (поліетнічної спадщини) різних народів і формуються підвалини усвідомлення спільності того чи того простору (місцевого, регіонального, у межах країни, європейського) та необхідності взаємодії у ньому. Щоправда, тут є моменти, які можуть викликати й протилежні тенденції. Негативні епізоди в історії тих чи тих народів, відтворені у мистецтві, особливо пов'язані з неприязним ставленням до інших народів, нерозуміння (а звідси й несприйняття) символів (кодів) інших культур може призводити до певної автаркії і протиставлення культур. Цьому процесові, безумовно, сприяє ще одна особливість функціонування аспекту фізичного простору, про

який веду мову: при спілкуванні з творами мистецтва зазвичай бувають індивідуальні характеристики, різні точки зору, різне, й не виняток, протилежне сприйняття одного й того ж твору. У такій ситуації великого значення набуває те, що можна назвати інформаційно-просвітницькою роботою, яка здатна показати ситуаційність (зумовленість наявності негативних явищ, у тому числі й у взаємодії різних народів, обставинами того чи того історичного часу) відповідних феноменів і зняти тягар відповідальності з сучасних акторів процесу взаємодії. На моє переконання, такий підхід є досить таки ефективним у подоланні перешкод на шляху до порозуміння й безконфліктного співіснування у межах того чи іншого аспекту фізичного простору.

Два компоненти фізичного простору, які я згадував вище, - робочі місця та спортивні установи, подібні за можливостями свого впливу на перебіг міжкультурної взаємодії (міжкультурного діалогу). Хоча можливості цих просторів у безпосередній передачі й безпосередньому обміні культурницькою інформацією в силу специфіки суто професійної зайнятості акторів обмежені, вони дають можливість формування спільної платформи для реалізації певних намірів, наприклад, завоювання гідних, як правило, кращих ніш у суспільному (соціальному) житті чи суспільному визнанні результатів своєї діяльності. А це водночас формує підґрунтя для однакового розуміння цінностей та інтенсифікує їх взаємодію, хоча й, передусім, у соціальній сфері, та все ж певним чином залишає поле для обмінів культурницькою інформацією, принаймні тією, що пов'язана з соціальною проблематикою, або ж близькою до неї. Важливість цих двох аспектів фізичного простору (з огляду на можливі результати міжкультурної взаємодії), як і у випадку з навчально-виховними установами, до певної міри визначаються хоча й відносною, та все ж таки стабільністю складу груп акторів, які до того ж певний період разом перебувають у часовому просторі.

Цікавим феноменом у міжкультурному діалозі є віртуальний компонент фізичного простору – засоби масової інформації. Як зазначалося вище, в цьому просторі здійснюється непрямий (опосередкований) обмін інформацією, а отже й опосередкований діалог. Оригінальність засобів масової інформації у нашому контексті проявляється, передусім, у тому, що „вони відтворюють культурне розмаїття суспільства, вводять культуру в контекст повсякденного життя й таким чином можуть забезпечити платформу для існування різних перспектив, з якими їхні читачі, глядачі або ж слухачі не мають можливості контактувати щодня" [21]. Справді, газети, журнали, спеціальні друковані видання, радіо- та телепередачі, з одного боку, містять інформацію про різні культури й народи, які проживають не лише в одній країні (за Ю. Бромлеєм, етнополітичного організму) [22], але й в інших країнах з іншою історією, культурою, а з іншого боку, формують можливості безбар'єрного спілкування (нехай і віртуального) носіїв різних культурницьких традицій. І ще одна, дуже

теорія

важлива, особливість віртуального простору міжкультурного діалогу – нові комунікаційні можливості дозволяють акторам вступати в діалог і вести його практично не докладаючи великих фізичних зусиль та не зазнаючи великого психологічного навантаження, яке властиве безпосередній взаємодії. До речі, як на мене, психологічні аспекти міжкультурного діалогу потребують ретельного дослідження, і я маю намір у майбутньому щільно зайнятися цією проблемою.

Завершуючи (в нашому контексті) мову про віртуальний простір міжкультурного діалогу, мушу стверджувати, що він з часом набиратиме все більшої ваги. У цьому мене переконує швидке зростання популярності комп'ютерних медіа й доступності як у плані користування різними сайтами, веб-сторінками й форумами, так і у плані створення їх за власною ініціативою. Така ситуація призводить до розширення „wiki" співробітництва й діапазону спілкування та наповнення міжкультурного діалогу новим змістом.

Щодо іншого аспекту простору міжкультурного діалогу, який вище я згадував як інтелектуальний, то його аналіз буде здійснений в окремому дослідженні. Зараз обмежусь лише таким зауваженням: він виникає в результаті безпосередньої взаємодії культур чи їх елементів (безумовно, через носіїв культурницьких традицій), коли у межах фізичного простору формуються окремі поля та відбувається взаємопроникнення елементів однієї культури в іншу. Основною характерною особливістю цього аспекту простору міжкультурного діалогу є та, що він зникає після завершення взаємодії, але його слід залишається в ментальності носія іншої культурницької традиції. І тоді моноетнічна ментальність перетворюється на дво- чи багатоетнічну. Ця обставина формує сприятливу платформу для розгортання міжкультурного діалогу.

(Закінчення в наступному номері журналу).

Міфогенеза в системі політичної теорії

Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту

Сучасна політична теорія набуває нових ознак у зв'язку з проблемою актуалізації символічного дискурсу. Важливими теоретичними складовими для розуміння політичних процесів стають такі поняття, як політична свідомість, політичні цінності, політична культура тощо.

Ще П. Бурдьє зазначав, що „символічне поле політики" потребує переосмислення наукового інструментарію, який складався протягом тривалого часу і не завжди є ефективним за нинішніх умов. Крім того, як свідчить практика, кожна нова спроба здійснення політичних реформ ускладнює процес інтерпретації політичних подій і фактів, створює світоглядні прогалини. У ситуації невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, посилення суперечливих тенденцій в суспільстві зростає потреба в захисних механізмах, які можуть сприяти збереженню цілісності соціуму. Таку функцію, зокрема, може виконувати політичний міф. Він, з одного боку, використовується для конструювання політичних символів, з іншого – для адаптації „символічного товару" на якомусь політичному ринку.

Політичному міфу притаманні всі ознаки міфологічної свідомості і міфологічного мислення. Йдеться про неподільність образу світу і самого світу, ідеального та реального, непротиставлення символу і того, що символізується. Водночас суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в єдиному конкретно-чуттєвому образі; будь-яке явище інтерпретується крізь призму людського досвіду; реальні причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, здебільш переважає просторово-часове сприйняття дійсності.

Міф став об'єктом прискіпливих наукових досліджень ще в досить давні часи. Однак вчені за весь цей час так і не спромоглися хоча б наблизитися до взаємоприйнятного трактування цього феномена.

Теоретичні підвалини системного розуміння міфу і його ролі у різних сферах суспільної діяльності закладалися ще в „класичних" концепціях. Скажімо, вже в античну добу міф був не лише об'єктом колективних

теорія

вірувань, але й використовувався як теоретичний інструмент для вивчення суспільних процесів. Зокрема, Платон у своїй „Державі" посилався на міф як на довершений філософський конструкт, підкреслюючи його маніпулятивну функцію.

Для Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, „батьків" ідеї суспільного договору, міф був моральним зразком, підкріпленим авторитетом античних богів і героїв. Втім просвітницький спосіб мислення з його абсолютизацією раціоналізму дещо витіснив міфологічну свідомість, оскільки він віддавав перевагу розуму в пізнанні природних і суспільних явищ. Хоча надмірна раціоналізація світу відразу ж викликала до життя нові міфологічні концепції, серед яких найбільш цінними, з методологічної точки зору, можна вважати концепції „невидимого світу" (тобто ірраціонального) Ж. де Местра, „світової волі" А. Шопенгауера і „філософія життя" А. Бергсона.

Розум, на думку Ж. де Местра, не може ані змінити людську поведінку, ані виявити її причини. У його політичній філософії переважало „органічне" розуміння народу і держави, життя і діяльність яких визначаються, насамперед, традиціями, релігійним почуттям і церковним авторитетом. З таких позицій мислитель різко критикував концепцію соціального договору. Події революції, яка проголошувалася найвищим проявом людського розуму, наочно продемонстрували поразку ідей, які насправді викликали терор і хаос. Соціальний порядок був для Ж. де Местра однією з неодмінних умов існування держави [1].

А. Шопенгауер, продовжуючи ідеалістичну традицію Ф. Шеллінга, висуває на перший план поняття інтуїції, за допомогою якої людина сприймає як світ в цілому, так і будь-який його фрагмент: усім властивий вічний і постійний рух, те, що А. Шопенгауер називав „світовою волею" [2, с. 182]. На значенні інтуїції наголошував і А. Бергсон, який протиставляв догматичному раціоналізму своє розуміння „справжньої" реальності, розглядаючи життя як певну цілісність, неавтетничу і матерії, і духу як таких. Сутність життя можна осягнути лише за допомогою інтуїції, котра безпосередньо проникає в предмет і не потребує протиставлення суб'єкта і об'єкта пізнання. Таким чином, життя, за А. Бергсоном, це певний метафізично-космічний процес, „життєвий порив", потужний творчий плин. Саме тому людина є творчою істотою, бо крізь неї проходить енергія „життєвого пориву". І, власне, творчими здібностями людство прокладає собі шлях у майбутнє через інертну і несформовану матерію [3, с. 121, 159].

Згадані концепції слугували переважно філософським підґрунтям для формування теорії міфу, у тому числі й політичного. Розвиток теоретичних знань про суспільство XX століття відрізняється окресленням окремих напрямів дослідження міфології. Політична ж теорія вдосконалює як універсальні теоретико-методологічні підходи, так і своє предметне поле. Міфологія стає невід'ємною складовою політичної теорії, наповнюється

конкретним змістом завдяки новим політологічним напрацюванням і дослідженням в галузі соціології, історії, психології тощо.

Міф, як невід'ємна складова світогляду і суспільної свідомості, привертав увагу дослідників ще в давні часи. Цим, власне, й можна пояснити багатозначність і багатоаспектність міфології. В результаті міф став синтезом первісних вірувань і сучасних уявлень про світобудову і людське буття. Водночас міфологічне мислення протиставляється сучасному постіндустріальному, інформаційному для виокремлення сутнісних світоглядних ознак того чи іншого періоду суспільного розвитку. Щоправда, такий поділ досить умовний, якщо зважати на специфіку суспільної свідомості як такої, тобто її здатність утримувати багатовіковий досвід людства в цілісній системі світосприйняття. Отже, як вважав О. Потебня, „створення міфу не є ознакою одного якогось часу" [4, с. 263]. На підтвердження цієї тези можна навести приклади використання давніх міфів для пояснення суспільних процесів наступних епох. Так, античні міфи стали підґрунтям формування світоглядних засад доби Відродження. У цьому можна переконатися, читаючи праці, наприклад, Ф. Бекона, В. Тиціана, Д. Донателло. При цьому міфи отримують нове (не властиве античності) тлумачення. Так, Ф. Бекон вдається до досить сміливих алегорій, уподібнюючи Касандру „недоречній відвертості", Сфінкса – науці [5, с. 241, 291]. Тогочасні художники, до речі, вдягали античних героїнь в сукні своїх сучасниць тощо.

Загалом, починаючи з античності, термін „міф" набуває чимало значеннєвих відтінків: „прикрашена історична подія" (Геродот), „алегоричне оповідання" (Ф. Бекон), „первісна релігія" (Дж. Фрезер), своєрідний опис природних явищ (М. Мюллер), важливий елемент в системі знакових структур (К. Леві-Стросс). Однак теоретична цінність міфу полягає в тому, що загалом він є комплексним поняттям: його не можна звести до будь-якого названого вище визначення. За допомогою міфу можна описувати будь-яку сферу людської життєдіяльності. Міфологія – це „цілий світ... Лише в межах такого світу можливими стають певні усталені його образи, які згодом перетворюватимуться на вічні поняття" (Ф. В. Шеллінг) [6, с. 105].

Отже міф – це атрибут людської свідомості, сутність якого становить цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення реальності. Не дивно, що вже античні мислителі використовувати його, зокрема, для пояснення світобудови. Втім варто зробити застереження щодо того, що власне міфотворчість і теорія міфу не збігаються в часі. Теорія міфу є надбанням пізнішого періоду розвитку теоретичної думки, а саме XIX століття. Основними чинниками формалізації теорії міфу стали, з одного боку, ідеї, сформульовані в праці „Філософії міфології та одкровення" Ф. Шеллінга (спроба узагальнення тогочасних концепцій міфу), а з іншого – бурхливий розвиток нових галузей гуманітарного знання (етнографії, фольклористики, історії релігії тощо), які зверталися до вивчення

теорія

архаїчного міфу як ранньої форми культури. Водночас розвивалася порівняльна міфологія, яка дозволила виявити певні закономірності функціонування міфологічного світосприйняття.

Стосовно ж теорії політичного міфу, то, на думку автора, вона була започаткована працею Ж. Сореля „Роздуми про насильство" (1906 р.), у якій міф розглядався як соціальне явище. Міф, за Ж. Сорелем, це щось інтуїтивно цілісне, символічно образне, необхідний елемент світосприйняття якоїсь соціальної групи, прояв волі до влади провідної соціальної сили.

Роздуми Ж. Сореля про еволюцію людини й соціуму вперше привнесли в тогочасний інтелектуальний дискурс ідею соціального міфу як фактора суспільної організації і трансформації людських спільнот.

Міфи мають великий потенціалом соціальної мобілізації. Вони можуть і конструювати, і коригувати соціальну реальність. Ж. Сорель вважав, що соціальне значною мірою визначається ірраціональними прагненнями душі, які містифікуються уявленнями про справедливість, а не обумовлюються раціональними ідеями, аналітичними розрахунками. Ж. Сорель, створюючи теорію соціальних міфів, досліджував, зокрема, міфологічні структури революції. Він зазначав, що міф – це реалізація колективних прагнень через колективну волю і дію. Суспільний устрій та його ідеологічні концепції грунтуються, за Ж. Сорелем, на тому розумінні соціального і політичного, яке не є системою раціональних конструкцій. Це результат сукупності образів (міф) і волі народу (мобілізація) [7]. Для Ж. Сореля міф є альтернативною формою існування ідей, тобто раціональних форм знання. В цьому протиставленні міф характеризується тотальністю, всеосяжністю. Коли ж з'являються якісь форми раціоналізації міфу, то це означає, що його буття короткочасне.

Забігаючи наперед, можемо зауважити, що інформаційне суспільство внесло певні корективи в теорію соціальних міфів. Сучасні міфи є водночас і раціональними, і ірраціональними.

Роздуми Ж. Сореля, неоднозначно сприйняті науковою спільнотою, все ж актуалізували переосмислення проблем суспільного розвитку, співвідношення ідеології та міфології, з'ясування ролі політичного міфу в символічному світі політики.

Політична міфологія виокремилася в самостійну галузь політичної науки. Вітчизняні та зарубіжні дослідники підхопили естафету Ж. Сореля і почали вивчати не лише міф як такий, а й політичний міф як результат інтелектуальної і суспільної діяльності, як засіб політичних маніпуляцій, як спосіб осягнення політичного світу і впорядкування суспільної свідомості та поведінки. Поняття „політичний міф" у сучасній науковій літературі стало важливим інструментом пізнання свідомості людей, політики, політичної поведінки лідерів, еліт, особистостей [8, с. 32]. Крім того, політичний міф став не лише істотним елементом політичної культури суспільства — він детермінується історичною та соціальною

пам'яттю суспільства, його традиціями, нормами й цінностями, моделями взаємин людини і суспільства, що, звичайно ж, позначається на діяльності політичних лідерів та інституцій.

Політичний міф — це певна модифікація вірувань і уявлень про політичну реальність, які мають мобілізуючий характер та реально впливають на поведінку людей і перебіг сучасних політичних процесів. Міфологічні моделі світу складають основу ментальності, визначають своєрідність реакції суспільства щодо реалізації тих чи інших реформ та їх доцільності, щодо ставлення до сучасних політичних подій та історичного минулого.

Сучасний політичний міф це спосіб тотального впливу на людину. За його допомогою конструюється й легітимізується соціальна, політична реальність. Для його поширення використовуються наукові теорії, створюються певні образи та гасла, які згодом перетворюються на стереотипи масової свідомості. Зокрема, структурна теорія міфу допомогла К. Леві-Строссу [9] розкрити механізм міфотворення через виявлення сукупності несвідомих логічних операцій та інструментів для вирішення світоглядних суперечностей. Принцип єдності чуттєвого та раціонального, якого дотримувався К. Леві-Стросс, став методологічним інструментом творення сучасних політичних міфів.

Міфологічній свідомості на різних етапах розвитку суспільства притаманні певні специфічні ознаки. Зокрема, комп'ютеризація сучасного суспільства сприяє розвитку віртуального світу, який супроводжується своєрідними віртуальними міфами. Водночас міфологічна свідомість може ефективно поєднувати різні часові проміжки, а відтак допомагає виявити міфічні архетипи минулого в поведінці сучасних політичних акторів. М. Еліаде в праці „Космос та історія", досліджуючи моделі простору і часу, характерні для міфологічної свідомості, стверджував, що „через всі покоління проходить червоною ниткою опір конкретному історичному часу й прагнення періодично повертатися до міфологічної Першооснови, до „Великого часу" [10, с. 127]. За влучним висловом О. Лосєва, „міф є даною в словах особистісною історією" [11, с. 151].

Політична міфологія тісно пов'язана з політичною психологією, яка, у свою чергу, базується на класичних і новітніх психологічних теоріях. Навряд чи варто обґрунтовувати доцільність застосування останніх для пояснення процесів міфологізації влади та супровідних політичних явищ. Ірраціональне походження міфів дозволило З. Фрейду тлумачити їх як психологічне „витіснення" аморальних колективних прагнень. Проаналізований З. Фрейдом міф про Едіпа є не що, інше як один з варіантів міфологічного сюжету про владу. З. Фрейд певним чином ототожнює міфи із сновидінням [12; 13]. Це пояснюється тим, що в міфах особи, наділені владою, часто бачать сни про їх, так би мовити, політичне теперішнє і майбутнє (наприклад, відомий сон фараона про сім відгодованих і сім худоребрих корів). На думку З. Фрейда, міфи – це своєрідні сни, які

теорія

можна спостерігати у представників „примітивних" культур. Природу міфу (як і сновидіння) вчений пояснював конфліктом між свідомим і несвідомим, який є універсальним принципом психічного життя людини. Ця універсальність, власне, й визначає схожість міфологічних сюжетів різних народів.

Розвиваючи ідею несвідомого, К. Г. Юнг доводить її до поняття колективного несвідомого. Зрештою з'являється відомий його „архетип" як конструкт свідомості, символічне уособлення культурного досвіду людства [14]. З часом архетип стає основним елементом політичного міфу: архетип певної ситуації, пов'язаної зі здійсненням заходів соціального регулювання і примусу („якщо.., то..."), зміст конкретного досвіду, отриманого в ситуаціях, об'єднаних даним архетипом, система алегоричних образів, функціональна символіка яких співвідносить „бажане" з „належним", тобто зі сформованим архетипом. Архетип уможливлює поєднання бажаного і належного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), згодом – у політичній діяльності. Сучасна політична теорія звертається за підтвердженням своїх положень до певних національних архетипних зразків. В українській свідомості, зокрема, побутують архетипи домінування минулого над майбутнім, тотожності істини і влади, долі, „вічного повернення" тощо. Спільним для них є їх позитивне спрямування у майбутнє: „відродження нації"; „закон один для всіх"; „якщо не ми, то наші діти житимуть краще". Зважаючи на всезагальність міфу, такі архетипи можна знайти і в політологічній аналітиці інших країн та народів.

Засадничою концепцією розуміння сутності політичних міфів стала символічна теорія Е. Кассірера [15]. Символізм міфу ґрунтується на тому, що предмети, не втрачаючи своєї конкретності, можуть перетворюватися на певні знаки для відображення інших предметів чи явищ, тобто слугувати їх символічним аналогом (гімн, прапор, „вічний вогонь" тощо). Політична символіка стає важливим елементом реалізації політичної влади: „Маніфестації, військові паради, політичні з'їзди, які передують будь-якій мобілізації натовпу, показують нам, що без символів, шанованих чи руйнівних, не може бути активних мас, як і мас взагалі" [16, с. 202 - 204]. У Е. Кассірера знаходимо й такий цікавий символ, як „герой", на базі якого згодом вибудовуватиметься концепція героїчного міфу (Т. Карлейль, А. Рено, Й. Хейзинга). Сутність феномена героїзму Е. Кассірер розкрив у праці „Міф держави", коли аналізував лекції Т. Карлейля про героїв у контексті історії. За Е. Кассірером, герой – це не конкретна людина, а, скоріше, героїчний образ, завдяки якому справжній лідер постає перед громадою чи вдає з себе героя. Щоправда, маси завжди чекають свого героя. „Цей образ однаковий; він завжди такий самий. Від скандинавського Одина до англійця Семюеля Джонсона, від божественного засновника християнства до Вольтера, героєві поклонялися в тій чи іншій формі" [17, с. 195].

Юрій Шайгородський

Міф з'являється як замкнута символічна система, об'єднана характером функціонування і способом моделювання довкілля. Для політичної теорії цікавим є тлумачення символічних засад міфогенези представниками російського символізму. Так, О. Лосєв у своїй „Діалектиці міфу" серед основних ознак міфу вказує на його символічність. „Міф не є ані схемою, ані алегорією, це – символ; і, вже будучи символом, він може містити в собі схематичні, алегоричні й життєво-символічні прошарки" [18, с. 72]. На думку О. Лосєва, можна й у реальних людях і подіях знайти щось символічне, відгук і відблиск світу архетипів. Тому він вважав, що особистість завжди міфологічна: „Міф є буття особистісне, точніше, образ буття особистісного, особистісна форма".

Особистість, на думку О. Лосєва, є категорією, що найбільш адекватно передає сутність міфу. В особистості є внутрішнє і зовнішнє „Я", які співіснують завдяки символам. Оскільки образ „Я" це не що інше, як його тіло, то „особистість є завжди тілесно здійснений символ". Отже тіло є „завжди символічним проявом душі". У цьому сенсі „будь-яка жива особистість є так чи інакше міф", тому що вона „осмислена й оформлена з точки зору міфічної свідомості" [19, с. 129 - 134, 142 - 151].

Зрозуміло, сучасні дослідження міфологічної проблематики певним чином відрізняються від лосєвського діалектичного бачення, втім, як зазначав сам О. Лосєв, це не стільки пошуки нових визначень поняття міфу, скільки новітні спроби його класифікації, узагальнення існуючих теоретичних напрацювань і окреслення нових підходів до його вивчення. Міф завжди актуальний як сама свідомість – суспільна чи індивідуальна. Крім того, будь-яка влада завжди має потребу в символах, які можуть бути її уособленням. Однак „виробництво" міфів, а відтак і символів, залежить, насамперед, від типу політичної системи, відповідного теоретичного обґрунтування і рівня їх практичної досяжності.

Для тлумачення політичної царини міфи інтерпретуються як символи, як „історична пам'ять про діяльність великих людей", як „знаряддя влади", як „форми несвідомої колективної творчості" [20, с. 10 - 11]. Така багатозначність актуалізує проблему політичної комунікації, в процесі якої і відбувається інтерпретація значень і смислових відтінків політичного міфу. Такий міф наділений неабияким конструктивним потенціалом при одночасному збереженні архетипних форм. За допомогою політичного міфу архетипи потрапляють до сфери сучасної політики. Новітні інтерпретації архетипів слугують підставою для моделювання нової політичної реальності, створення нових політичних дискурсів.

Сучасний міфологічний дискурс тяжіє до протиставлення міфології та ідеології. Р. Барт свого часу спробував пояснити механізм створення політичних міфів за допомогою тези про те, що міф перетворює історію на ідеологію. Міф, на його думку, не є прямим обманом, він шукає „ультразначення" мовними засобами, надає природності певній деформації у співвідношенні змісту і форми, замінює цінності так званими

теорія

фактами. Р. Барт вважав, що саме сучасність є привілейованим полем для міфотворчості, оскільки суспільство свідомо називає себе вільним і за допомогою міфологізації ніби деполітизується. Щоправда, дослідник зразу ж себе поправляв, зазначаючи, що „навіть в самому природному об'єкті завжди є, хоч би в невиразному вигляді, певний відбиток політики, певна присутність людського вчинку..." [21, с. 306].

Політична реальність дедалі більше символізується, дедалі більше уможливлюється поєднання в одну систему ідеологічних та міфологічних конструктів. Іншими словами, політичні суб'єкти, виходячи з наявних ресурсів (інтелектуальних, технологічних, інформаційних тощо) можуть використовувати різні механізми символізації і на їх підставі вибудовувати свої комунікаційні стратегії. При цьому варто взяти до уваги, що політичні міфи більш довговічні в силу їх архетипної основи.

Для політичної науки кінця XX – початку XXI століття по-новому актуалізуються дослідження символічних форм, серед яких особливе місце відводиться міфологічному символізму, в тому числі й в контексті державотворення, регіональної політики, відродження національної свідомості. Цікаві теоретичні напрацюння з відповідної тематики знаходимо у М. Паренті, К. Флада, А. Кольєва, А. Цуладзе, М. Шестова, В. Бурлачука, М. Михальченка, Л. Зубрицької, В. Нечаєва, Т. Євгеньєвої, Г. Осипова, М. Кармазіної, Ж. Тощенка, Л. Нагорної, Ю. Левенця, Г. Почепцова. Крім того, сучасна політична міфотворчість вносить певні корективи у розвиток традиційних галузей політичного знання. Так, вищезгадана політична ідеологія під впливом трансформації міфологічних парадигм набуває нових ознак — аж до ототожнення ідеологічних принципів та вкорінених в суспільну свідомість політичних міфологем. Таке розуміння бере початок від „хибної свідомості" (соціологія знання), коли світогляд не створює, а лише відображає реальність; щоправда, не завше адекватно. Тим не менше, об'єктивна дійсність ніби „говорить" про себе через колективні образні емоційні послання. В такий спосіб політичний міф мотивує політичну дійсність і водночас стає її складовою.

З уведенням в обіг політичної теорії поняття політичного міфу видозмінюється технологічна галузь політичних досліджень. Політичні технології набувають нового значення. У Е. Касірера знаходимо визначення політичних міфів як штучних технологічних форм, які він протиставляє спонтанній архаїчній міфотворчості. Сучасні політологи прихильники „технологічного" напряму (А. Цуладзе, О. Соловйов, М. Анохін, Д. Видрін, В. Бебик, В. Якушик) досліджують теоретичні аспекти політичного міфу для того, щоб використовувати міфологію як практичний засіб для поширення партійних ідеологій, чи для ефективного впливу на масову свідомість, чи з маніпулятивною метою. Отже політичний міф, як і будь-який інший міф, використовується у форматі ціннісної дихотомії добра і зла. Більше того, „технологічне" тлумачення політичного міфу виходить з традиційної техніки створення міфологізованих образів, які допомагають символічному

товару утвердитися на політичному ринку.

На сьогодні політичну міфологію, як правило, співвідносять з архаїчною міфологією, під якою переважно розуміють певну розповідну форму. Вона, до речі, передбачає такі неодмінні атрибути, як драматизація оповіді, яскрава образність сакральної історії та центральний герой. Тому закономірним є виокремлення у межах архаїчної міфології героїчного міфу як особливої значимої та смислоформуючої образно-символічної структури.

Серед найбільш активних дослідників героїчного міфу можемо назвати Дж. Кемпбелла, О. Ранка, К. Г. Юнга, Є. Мелетинського, Н. Щербиніну. Як зауважував В. Полосін, „для реалізації політичного ідеалу Батьківщина-Мати має народити від прабатька нації сина-героя, персоніфіковане втілення людської самості – „надлюдини", тобто міфологізований образ особи, яка отримує велику довіру від суспільства і виняткове право діяти від його імені" [22, с.172]. Дж. Кемпбелл пропонував розглядати входження людини в політику як подорож героя в міфічному світі, де на його шляху виникають якісь перешкоди, проблемні ситуації, зустрічаються друзі-союзники та вороги, які заважають реалізувати його місію [23, с. 256].

Політичний актор відчуває приблизно те ж саме, оскільки політичне життя сповнене несподіванок, а учасники політичної гри діють поодинці чи командою, дотримуючись певних політичних правил і традицій.

Від самого початку політична міфологія фокусується в архетипному образі надлюдини – реальної постаті, яка ідеалізується суспільною думкою та наділяється певними особистісними надякостями. В сучасних політичних процесах найчастіше образ „політичного героя" використовується під час виборчих кампаній, коли біографічні дані кандидатів ретельно переглядаються, а відтак свідомо виокремлюються та підкреслюються ті, що можуть викликати захоплення чи співчуття виборців.

В цілому архаїчні й сучасні політичні міфи суттєво відрізняються. Якщо архаїчна міфологія є переважно космологічно змодельованою, то сучасна відзначається своєю соціальною спрямованістю. Основним завданням архаїчного міфу було пояснення світу, побудова єдиної цілісної картини світобуття. Метою ж сучасного політичного міфу є своєрідне обґрунтування життя соціуму, певна інтерпретація суспільних процесів. Нинішня міфотворчість ускладнюється переоцінкою тривалого історичного процесу, взаємообміном культур і традицій, новими тенденціями суспільного розвитку. Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка, за умови схвалення політичними суб'єктами та сприйняття суспільством, може перетворитися на дієву ідеологію.

Пануючи у сфері колективного несвідомого, міф суттєво впливає на масову свідомість. Переважна більшість людей мислить переважно образами, сприймає лише крайнощі, а тому архетипні конструкції („ми – вони", „добро – зло", „свій – чужий", „герой – ворог") ефективно спрацьовують у сфері політичній міфотворчості. Відносно новим

теорія

теоретичним напрямом політології є дослідження маніпулятивної функції міфу. Науковці (А. Цуладзе, М. Головатий, М. Кошелюк та інші) зазначають, що найчастіше створення і поширення політичних міфів з маніпулятивною метою відбувається під час виборів. На жаль, це сприяє розквіту негативної міфотворчості, „вдалі знахідки" якої можуть надовго залишатися у свідомості пересічних громадян.

Враховуючи багатофункціональність міфу в цілому і політичного зокрема, а також залежність його розвитку від політичних трансформацій як окремої держави, так і політичного світу загалом, слід вказати на перспективність певних аспектів у дослідженні міфогенези.

1. Відчутною є тенденція до створення нових міфів внаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформація інституту багатопартійності, віртуалізація політичних процесів тощо). У зв'язку з цим актуалізується проблема узагальнення досвіду новітньої міфотворчості та здійснення спроб побудови сучасної класифікації політичних міфів.

2. Вдосконалення політичних технологій призводить до розвитку міфотехнологій, окремим і відносно новим (у всякому випадку на теренах України) видом яких є створення політичного бренду. Наприклад, за успіхом таких відомих в Україні політичних брендів, як Народний рух України, Комуністична партія України стоять міфологеми „відродження національної самосвідомості" та „відновлення історичної справедливості". Творці політичних міфів прагнуть подати політичні суперечності як боротьбу добра і зла, „темних" і „світлих" сил, справедливих і несправедливих сил.

3. Малодослідженим лишається комунікативний потенціал сучасних політичних міфів. Зокрема, використання новітніх засобів масової інформації (Інтернет, мобільний зв'язок тощо) сприяє „віртуалізації" політики і на цій підставі створенню символічного світу політики, за яким зазвичай постає проблема легітимності влади і довіри громадян до неї. При порівнюванні характеристик міфу та масової комунікації виявляється не лише їх схожість, ізоморфізм, а й здатність до взаємопідсилення. Як міф, так і масова комунікація, сприяють формуванню феномена глобальної ідентичності, причетності до всього, що відбувається у світі.

4. Міфи стають технологічною складовою політичного управління. Тому в процесі розробки стратегій подальшого розвитку політичної системи варто проаналізувати існуючі міфологеми з точки зору доцільності їх використання у майбутньому. Зокрема, вдосконалення стратегічного менеджменту, на рівні якого формуватимуться засади партійного і державного будівництва, передбачає вивчення творчого і консолідуючого потенціалу міфологем, а також їх впливу на вироблення нового стилю спілкування влади з громадськістю.

5. Розвиток сучасної політичної міфології безпосередньо пов'язаний з формуванням нової ціннісної парадигми. Актуальним може стати

дослідження політичних міфів як підґрунтя для створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку.

Література:

1. **Местр Ж. де.** Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с франц. Г. А. Абрамовой. – М.: РОССПЭН,1997. – 216 с.

2. **Шопенгауэр А.** Мир как воля и представление / Шопенгауэр А. Собр. соч. в 5-ти т. – Т. 1. – М.: Московский клуб, 1992. – 395 с.

3. **Бергсон А.** Творческая эволюция / А. Бергсон; пер. с франц. В. А. Флеровой. – М. -СПб.: Русская мысль, 1914. – 331 с.

4. **Потебня А. А.** Слово и миф / А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 622 с. – (Из истории отеч. филос. мысли).

5. **Бэкон Ф.** О мудрости древних : Сочинения. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 574 с.

6. **Шеллинг Ф. В.** Философия искусства / Ф. Шеллинг. – М.: Мысль, 1966. – 496 с.

7. **Сорель Ж.** Размышления о насилии / Ж. Сорель; пер. с франц. В. М. Фриче. – М.: Польза, 1907. – 163 с.

8. **Шайгородський Ю.** Політика як міф і наукова діяльність / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 30 - 40.

9. **Леви-Стросс К.** Структурная антропология / К. Леви-Стосс; пер. с франц. В. В. Иванова. – М.: Академический проект, 2008. – 555 с.

10. **Элиаде М.** Космос и история / М. Элиаде. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.

11. **Лосев А. Ф.** Бытие. Имя. Космос / А. Лосев. – М.: Мысль, 1993. – 958 с.

12. **Фрейд З.** Толкование сновидений / З. Фрейд. – Спб. : Алетейя, 1999. – 661 с.

13. **Фрейд З.** Психология масс и анализ человеческого „Я" / З. Фрейд; пер. с нем. – М. : АСТ, 2005. – 189 с. – (Философия).

14. **Юнг К. Г.** Душа и миф: шесть архетипов / К. Юнг; пер. с англ. – К.: Порт-Рояль, 1997. – 384 с. – (Бестселлеры психологии).

15. **Кассирер Э**. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 58 – 69.

16. **Московичи С.** Век толп / С. Московичи. – М., 1998. – 478 с.

17. **Cassirer E.** The Myth of the State /E. Cassirer. – New Haven, 1946. – 235 p.

18. **Лосев А. Ф.** Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Миф. Число Сущность. – М.: Мысль, 1994. – 919 с.

19. **Лосев А. Ф.** Философия. Мифология. Культура / А. Лосев. – М., Политиздат, 1991. – 812 с.

теорія

20 .**Найдыш В. М.** Философия мифологии. XIX – начало XXI в. / В. Найдыш. – М.: Альфа-М, 2004. – 544 с.

21. **Барт Р.** Мифологии / Р. Барт ; пер. с франц. С. Зенкина. – М.: Академический проект, 2008. – 351 с. – (Философские технологии).

22. Миф, религия, государство. Исследование политической мифологии / [Под ред. В. С. Полосина]. – М., 1999. – 345 с.

23. **Кэмпбелл Дж.** Герой с тысячью лицами. Миф, архетип, бессознательное / Дж. Кэмпбелл. – К.: София, 1997. – 336 с.

Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики

Василь Кремень,
доктор філософських наук,
академік НАН України,
президент АПН України
Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України,
радник Президії АПН України

Жак Делор, голова Комісії ЮНЕСКО з питань освіти, зазначав: „Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тої чи іншої спільноти. Освіта має перейнятися цим питанням, оскільки більше, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і опинилася в самому центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості та різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб дати можливість усім без винятку виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що передбачає можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця мета є домінуючою" [1]. Саме тому Комісія ЮНЕСКО вважає, що вирішальна роль освіти у справі розвитку особистості впродовж усього її життя не є панацеєю, не є ключем для вирішення всіх проблем у світі, а всього лише одним із засобів, який, однак, більше, ніж інші, слугує гармонійному й сутнісному розвитку людини задля подолання злиднів, нерозуміння, гноблення і війн. Виходячи з цього, Комісія ЮНЕСКО виокремила чотири основні принципи освіти: ***навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити****. Навчитися жити разом означає не лише розуміти самих себе, але й розвивати знання про інших, їх історію, традиції та спосіб мислення. Ці принципи особливо актуальні для сучасної України, над якою ширяє привид*

проблеми методології

хаосу. Ми стали свідками суспільної втоми і збайдужіння, з одного боку, та наростання радикальної нетерпимості – з другого. За цих обставин маємо перейнятися, насамперед, проблемами освіти, того „соціального капіталу", який би допоміг утвердити принципи демократії, особистісної самореалізації та виявлення талантів і творчого потенціалу різних спільнот. І тут перегляд засад освіти, в тому числі й історичних знань, під кутом світоглядних, етичних і культурних аспектів самоорганізації суспільства може дати шанс кожному зрозуміти іншого, а також увесь світ в його хаотичному русі до якоїсь єдності.

Про логіку і методологію

Нарощуванню історичних знань, як і іншим науковим сферам, притаманна певна логіка. XIX століття – час потужного формування національних держав – характеризувалося справжнім культом історії, що давало підстави визначити його як „століття істориків". У процесі тодішнього осягнення історичного поступу найважливішим було уявлення про народ, самоорганізований у певний час на певній території „спільністю історичної долі" задля реалізації своїх інтересів. Припускалося, що хід історії містить у собі якусь вищу доцільність, яка „в остаточному підсумку" виправдовує всі жертви і кожному відплачує за заслугами. Тоді ж сформувалася і так звана класична модель історичного дослідження, породжена раціоналістичною культурою Відродження, позитивізму та класичної раціональності. Для неї був характерним об'єктивістський соціологічний стиль мислення, її предметом стала наіндивідуальна причинна (каузальна) історична реальність, а дослідницька стратегія в ідеалі спрямовувалася на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, історичних закономірностей та реконструкції об'єктивної історичної реальності у вигляді системи емпіричного і теоретичного знання, вільного від оціночних суджень. Принципи класичної моделі історичного дослідження були реалізовані в таких заснованих на методології однолінійного прогресизму концепціях історії, як теорія суспільно-економічних формацій, теорія постіндустріального суспільства, стадіальна теорія цивілізацій, теорія модернізації.

На межі XIX і XX століть почала складатися так звана некласична модель історичного дослідження. Прагнучи втекти від „кошмару історії", який, по-суті, знімав питання про історичну відповідальність людини за все, що діється, XX століття висунуло ідею антропологізації історії. Історичний процес став розглядатися як прояв самореалізації свободи людини. Стверджувалося, що тканина історії утворюється креативними відповідями людини на безвихідні, з точки зору попереднього досвіду, ситуації. Саморозвиток і самоцінність людини проголошувалися мірилом прогресу як наскрізного смислу історії. Відтак некласична модель склалася в руслі культури „благоговіння перед життям", антипозитивізму

та некласичної раціональності. В її межах сформувався оціночний (аксіологічний) стиль мислення, де предметом дослідження стала індивідуальна й унікальна історична реальність. У XX столітті в традиції некласичної моделі історичного дослідження розвивались такі наукові напрями, як історія локальних цивілізацій, історія повсякденності, історія ментальностей, мікроісторія.

Паралельно з некласичною моделлю на розвиток історичної науки XX століття чинив вплив і постмодернізм. Основою його пізнавальних претензій є уявлення про те, що світ історичного знання починає існувати лише в інтерпретаціях і лише завдяки їм. Прикметною рисою постмодернізму є пріоритет мови над досвідом. У постмодерністській парадигмі знання розглядається не як відображення історичної реальності, а як суб'єктивне відображення інтересів та стереотипів сприйняття самого дослідника. В цілому постмодерністська модель історичного пізнання, як на нашу думку, не може бути віднесена до сфери науки, оскільки відкидає будь-які атрибутивні ознаки наукового дослідження. Утверджуючи апологію дезінтеграції та локалізації, постмодернізм став свого роду „поминками" по дискурсу Просвітництва, антитезою інтеграції та глобалізації. Він, зрештою, став зазіханням на професію історика і соціальний статус самої історичної науки, зводячи її мало не до красного письменства.

Наприкінці XX століття стала формуватися нова – неокласична – модель історичного дослідження. Одна з причин її появи – глибокі потрясіння XX століття (чи не найкривавішого в історії людства), які підірвали основоположну тезу про смислову єдність історії. Глобальна екологічна криза продемонструвала сумнівність самої ідеології прогресу як смислу історії, заснованої на протиставленні природи і людської історії. Відтак стала проглядатися тенденція переходу від „всесвітньої історії" до „глобальної історії". Остання закликає до розширеного розуміння історичної реальності і поєднання ідеї планетарної єдності людства з визнанням самобутності локальних соціоприродних систем. Але поки цього не відбулося, то ідея історії все ще залишається одним із найбільш загадкових і суперечливих продуктів людського розуму.

Неокласична модель намагається заповнити цю лакуну. Вона формується в руслі неоглобалізму, в межах „нової світоцілісності", постнекласичної раціональності: в основу основ кладеться синтез пізнавальних практик, методологія нового універсалізму, а також теорії, що утверджують позитивний зв'язок між процесом глобалізації і культурним розмаїттям світу. Прихильники цієї моделі історичного дослідження піддають критиці насамперед постмодернізм, а разом з ним і всю попередню історіографію за методологічну однобічність. Особливо слід наголосити на тому, що формування неокласичної моделі історичного дослідження супроводжується переходом від „одномірних" інтерпретацій історії до „багатомірних" на основі синтезу позитивних пізнавальних настанов як класичної, так і некласичної моделей історичного дослідження,

проблеми методології

більше того – навіть з врахуванням всього того пізнавально цінного, що є і в постмодернізмі.

Так сталося, що розвиток історичного пізнання в XIX і XX століттях супроводжувався не поступовим нагромадженням наукових знань (кумулятивна теорія), не „зміною парадигм" (теорія наукових революцій), а пізнавальними проривами в межах описаних вище моделей історичного дослідження за умов збереження їх методологічного потенціалу [2]. Саме тому розвиток історичного пізнання супроводжувався гострою конкуренцією різних моделей історичного дослідження, коли часто доходило до вибуху полеміки та дослідницького ригоризму. Відлунням цього стала й дискусія між українськими істориками, започаткована Українським інститутом національної пам'яті [3].

На сьогодні, як на нас, ще не відбулася остаточна перемога якоїсь однієї моделі. Склалася лише ситуація своєрідного методологічного плюралізму, де різні моделі утворюють своєрідний конкурентний простір. І саме цей стан створює об'єктивні труднощі для віднайдення якогось консолідованого консенсусу хоча б групи провідних науковців для написання навчальних підручників. Сталося так, що історична наука перетворилася на „мультипарадигмальну дисципліну", на дослідницьке поле дуже різних суджень та інтелектуальних „мовних ігор", внаслідок чого історична реальність розчинилася у множинності теоретичних конструктів і концептів, змістових наповнень і метафоричних значень.

Звісно, констатація цього не означає чергового оплакування „гіркої долі України", бо така ж ситуація спостерігається і у світовій історичній науці. Тим не менше, професійні історики якось знаходять вихід на шляхах методологічного синтезу різних дослідницьких практик. Хотілося б вірити, що й наші історики дійдуть таки якоїсь консолідованої думки щодо вітчизняної історії.

Про хаос і порядок

Коли звертаєшся до історичних творів, а особливо до сучасної історичної публіцистики, то чи не завжди натрапляєш на мотиви „суду над минулим". Дослідники висловлюють жаль щодо того, що якісь історичні можливості не були своєчасно помічені сучасниками, були неправильно реалізовані, в результаті чого історичні події звершилися не так, як слід. А звідси й апеляція до якихось моральних чи етичних принципів, жаль, що було „не використано можливості" і „втрачено шляхи", „не здійснено реформи" і „не вжито завчасно заходів". Тут маємо, скоріше, літературно-моралістичний підхід до аналізу суспільних явищ, а не історичний. Адже завданням професійного історика є не моралізування, а з'ясування і пояснення того, чому так і не було використано ті чи інші можливості.

Особливо бентежать сюжети пошуку винного, наприклад, за період „Руїни", визвольних змагань 1917 - 1920 років чи нинішньої кризи в країні. Іноді складається враження, що мало хто зважає на появу в 1970-

ті роки в сучасній методології досліджень такої галузі, як синергетика, що вивчає явища у складних і динамічних нелінійних системах у процесі їх самоорганізації. Саме за допомогою синергетики дослідники прагнуть здолати методологічні труднощі, які виникають при вивченні „крутих поворотів історії". Синергетика як нове світобачення тісно пов'язана з уявленням про єдність світу, про спорідненість живого і неживого, природного і людського, вселенського і мікроскопічного. В її основі лежить ідея внутрішнього зв'язку „всього зі всім", вона стирає грань між природою і суспільством, розглядаючи їх як складові одного генотипу – складної системи. В цьому розумінні синергетика сприяє подоланню „неповноцінності" дисциплінарного розчленування єдиного знання про світ і процеси самоорганізації в ньому.

Концентруючи свою увагу переважно на політичних процесах й характеристиках дійових осіб, ми часто не беремо до уваги того, що атрибутом складної нелінійної системи є емерджентність, коли властивості системи в цілому не можна звести до властивостей її підсистем і елементів. У цьому плані синергетичний стиль мислення забороняє історикові виводити властивості суспільства як системи в цілому із специфічних властивостей її економічної, соціальної і політичної підсистем, а властивості наднидивідуальної історичної реальності – з властивостей індивідів чи особливостей їх локальної взаємодії. Тому часто наші жалі й розчарування щодо того, що на чолі якогось руху опинився, мовляв, не відповідний обставинам лідер (чи група лідерів не знайшла порозуміння), часто не враховують саме того, що існують обставини, за яких жоден лідер не може зарадити справі. Синергетика наголошує на тому, що еволюція суспільства – це ритмічний процес, в основі якого лежить період від нестійкого стану системи (хаосу) до відносно стійкого (порядку) і навпаки. Саме тому кризу і стабільність слід розглядати як природноісторичний стан суспільства, а „застій", „спад" чи „піднесення" в історії не лише як наслідок чиїхось „прорахунків" чи „мудрого" керівництва, а і як прояв механізму самоорганізації соціальних систем в процесі їх еволюційного розвитку.

Складні системи – нелінійні. Їх особливістю є те, що при однакових нарощуваннях зовнішніх дій на систему вона може давати різну реакцію. Процес управління складними системами неоднозначний: малі зовнішні дії на систему можуть раптом спричинити великі наслідки і, навпаки, потужні дії можуть виявитися в управлінському плані нікчемними. Знання цього ефекту дає історикові можливість зрозуміти, чому, наприклад, багато реформ не давало бажаного результату, незважаючи на суттєві затрати, і, навпаки, незначні, здавалося б, події викликали підчас катастрофічні наслідки. Тоді зрозумілою стає і ситуація хаосу, або, в контексті історичної науки, „криза", коли перестають нормально функціонувати як блок управління, так і суспільна свідомість. У стані хаосу в суспільстві виникають альтернативні ситуації, в межах яких

проблеми методології

складаються різні вірогідні можливості для його подальшого розвитку. Суспільство досягає точки біфуркації, яка містить у собі цілий спектр вірогідних форм самоорганізації, котрі визначаються винятково внутрішніми властивостями суспільного середовища в цілому.

Однак у цьому „підвішеному" стані біфуркації навіть незначні зовнішні дії (ба й випадковості) можуть справити суттєвий вплив на „вибір" варіантів розвитку, бо „біфуркація – це стан системи, коли „траєкторія" її може кущиться і вибір нового русла еволюційного розвитку стає неоднозначним, коли спадковість, тобто залежність нинішнього, а відтак і майбутнього від минулого практично зникає – багато хто говорить, що в такій ситуації відбувається втрата системної пам'яті" [4]. Але і цей процес розсіювання енергії упорядкованого стану в енергію неупорядкованого процесу в синергетиці розглядається не як „зло" і фактор руйнування, а як важлива властивість самоорганізації, необхідна для виходу в „детермінований хаос" чи кризу, що є конструктивним началом для подальшого розвитку суспільства як складної системи.

Прикметна риса синергетики полягає в тому, що суспільні, зокрема — історичні знання широко запозичують результати досліджень інших наук – фізики, біології тощо. Сучасні дослідники порушують питання про уніфікацію наукового знання, про необхідність стирання межі між соціальними і природничими науками на зразок того, як стерлися межі між хімією й біологією, оскільки наше розуміння довкілля і самих себе визначається людською природою, що розвивається в постійній взаємодії генів і культури [5].

Зокрема, велика увага приділяється проблемі „довгих хвиль" в історії, її циклів і ритмів. У контексті „довгих хвиль" вчення про буття в історії двоскладове: початковими є людські цілі, мотиви, інтереси, цінності, які накладаються на об'єктивні (з власними циклами і ритмами) умови життєдіяльності. В силу цього історичні події багатопричинні: вони породжені і людським фактором, і об'єктивними залежностями. Фазові переходи в історії передбачають й історичну мінливість (розвиток), й історичну стійкість (збереження). Відтак йдеться про два типи фазових переходів: 1) соціальні мутації – фаза виділення громадянської енергії і насильних катастрофічних змін форм існування під прапором революцій; 2) фаза соціальних трансформацій шляхом ненасильницьких перетворень за рахунок оздоровлюючих акцій та різних реформ, що ведуть до урівноваження балансу сил в суспільстві. Відтак і революційні, й еволюційні фази в суспільному процесі є рівноправними, жодна фаза не заслуговує ні похвали, ні осуду, так само, як і персоналії, що їх уособлюють.

В сучасних дослідженнях проблема „довгих хвиль" (циклів і ритмів) в історії вписується в так звану „немарківську парадигму", яку розглядають як основу однієї з наукових картин світу. У XX столітті під впливом, насамперед, фізики склалася наукова картина світу, основу якої складали „марківські процеси" - випадкові процеси без наслідків, для яких

подальша еволюція системи не залежить від її стану в минулому, бо все залежить лише від сучасної ситуації. Нині ж під впливом, насамперед, біології, уявлення про картину світу знайшло своє відображення в межах „немарківської парадигми", що описує процеси, яким притаманна пам'ять. Так, в біологічних і соціальних явищах роль пам'яті досить велика, і саме вона безпосередньо впливає на вибір шляху розвитку. Що стосується історії, то це означає, що пам'ять про минуле (соціальна інформація, зафіксована в певних структурах) обумовлює не лише актуальний стан соціальної системи, але й картину її поведінки в майбутньому. Так що, як мовиться, наше майбутнє багато в чому в нашому минулому, принаймні такому, яке зафіксоване в соціальній пам'яті народу. Звідси – надзвичайна відповідальність історика за кожне сказане слово, за те, як репрезентоване наше минуле в дні сьогоднішньому.

В сучасних дослідженнях висловлюються судження про суспільство як про квазірівноважну систему, яка включає в себе величезну сукупність структурних ритмів, обумовлених зворотним характером зміни системи, що обумовлюється залежністю від минулого, від пам'яті. Саме тому вивчення минулого, спрямоване на встановлення в ньому різних ритмів (історичних циклів), дозволяє пояснити і передбачити актуальну й майбутню поведінку соціальних систем.

При цьому слід мати на увазі, що, з позицій „немарківської парадигми", наступні фази історичних циклів не бувають точним повторенням попередніх і можуть дуже відрізнятися від того, що було. Але й чисто поступальний рух суспільства далебі не є найбільш вірогідним. Деякі дослідники, наприклад, навіть не виключають і сценарій поступового повернення від ліберально-демократичного суспільства сучасності до рабовласницького, але, зрозуміло, у видозміненій формі: якщо в стародавньому світі застосовувалися фізичні форми утримання рабів у покорі, то в майбутньому ефективною може виявитися безпосередня дія на свідомість задля маніпулювання людьми. Не впевнені, як буде з рабовласництвом, але поведінка нинішніх олігархів в Україні дуже вже нагадує поведінку козацької старшини XVII - XVIII століть, що, поряд з іншими факторами, призвело до перетворення Гетьманщини на низку губерній Російської імперії.

Розглядаючи суспільство як складну систему, синергетика, разом з тим, не ототожнює механізми природної та соціальної еволюції. Соціальна реальність є креативним світом з неповною інформацією та мінливими цінностями, тим світом, у якому майбутнє може бути представлене в багатьох варіантах. При цьому важлива роль належить культивованим у суспільстві соціальним цінностям, які є своєрідними духовними кодами життєдіяльності, котрі використовуються людьми для того, щоб утримати соціальну систему на певній лінії розвитку, обраній історією.

проблеми методології

Про історичну істину

Баталії навколо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під гаслом „з'ясування історичної істини". Постмодерністи, епатуючи академічне середовище й привертаючи до себе увагу громадськості, намагаються відобразити історичну реальність як суб'єктивну презентацію нашого сучасного й оголошують принцип історизму віджилим. Представники строгого класичного історизму, навпаки, наполягають на тому, що історична реальність є тим, що „відбувалося насправді", а тому історик має нібито не виходити за рамки досліджуваної історії й інтерпретувати минуле в його власних критеріях. Неокласики, визнаючи незалежність минулого і повагу до нього, вважають, при цьому, що спроби говорити голосом минулого, як того вимагає класична наука, не витримують перевірки практикою історичного дослідження. І в їх аргументах є резон: нашому сучасникові вже не дано відчути пульс конкретного моменту історії так, як відчували його люди того часу. На відміну від них, ми вже знаємо, що сталося по тому, і наша оцінка тої чи іншої події неминуче несе на собі відбиток цього знання. Так само з позиції сьогодення ми вже можемо судити й про передумови, що призвели до якогось конкретного результату, про які сучасники тих подій навіть і не підозрювали.

Відтак дослідник не може поставити себе в позицію повного відсторонення від сучасності й дотримуватися принципу „історії заради самої історії". Практичне застосування історичних знань у навчальному процесі вимагає відповіді на запитання, які хвилюють наших сучасників і на які сподіваються отримати відповідь „тут і тепер". Тому й дослідник історії серед величезного обсягу свідчень минулого з повним на те правом відбирає поле певних проблем і періодів, які, на його думку, є невідкладними та заслуговують на розгляд. А те, що ці актуальні для сьогодення історичні проблеми є найбільш вразливими для втручання з боку ідеологів і політиків, то це є лише спонукою для професійних істориків підвищити свою громадянську відповідальність за промовлене слово історичної правди.

Неокласики не відкидають принцип об'єктивізму, а лише претендують на нове розуміння історичної об'єктивності - як на відносини взаємного діалогу між дослідником-суб'єктом і досліджуваним предметом. Тобто, запорукою об'єктивності не може бути „нейтральність суб'єкта", оскільки ще нікому не вдавалося позбавитись від системи уявлень і цінностей власної свідомості. Саме тому історичне знання завжди несе в собі суб'єктивний відбиток епохи й індивідуальної культури дослідника. І навіть при підготовці підручника, який би мав містити якийсь згусток консолідованого знання для підростаючого покоління, на кожному тексті завжди залишиться відбиток авторського бачення. Це неминуче, і цьому нема ради. Разом з тим, перед автором підручника неминуче постає проблема чітко відрізняти минуле як те, що відбулося й змінило у певний спосіб світ, від минулого як фактора, присутнього в нашому сьогоденні

завдяки історичній пам'яті – своєрідного відбитка, що лишився в суспільній пам'яті після змін у світі. Ось саме це „сучасне минуле" й використовується для конструювання історичної перспективи і ретроспективи, тобто загальної картини історії.

Таким чином, в результаті діалогу між істориком і досліджуваною історичною реальністю формується історичний дискурс, у якому судження та висловлювання історика, з одного боку, та історична реальність – з іншого, взаємодіють. Саме в цьому дискурсі проблема „історичної істини" та наукової об'єктивності набуває етичного характеру, а „етичною сутністю" професії історика стає переконання в тому, що його страдницький труд донесе, зрештою, аутентичну інформацію про минулі часи, інформацію, яка не зводиться до його власних фантазій. Прагнення до об'єктивності й адекватності у зображенні минулого покладає велику відповідальність на професійного історика, на якого постійно чигає страх того, що спотворене тлумачення минулого може травмувати майбутнє - зробить його неістинним. Страх того, що істина минулого, яка буде втрачена в дні нинішньому, не зможе перейти в майбутнє, зберегтись для грядущих поколінь.

Сучасне трактування неокласиками принципу об'єктивізму через встановлення взаємного діалогу між істориком (суб'єктом) і досліджуваною історичною реальністю (об'єктом) дає можливість зрозуміти не лише те, чому в історичній науці постійно конкурують різні точки зору, але й чому кожне покоління „переписує історію". Звинувачення з боку політичних пропагандистів у „переписуванні історії" безпідставні; вони ігнорують своєрідну особливість історичного пізнання. Погляд на події минулого з віддаленої історичної дистанції дозволяє нам побачити ті зв'язки, яких не можна було помітити з ближчої відстані, з'ясувати нові відносини між подіями. До того ж, зміна наших загальних уявлень про людину й суспільство спонукає нас по-іншому бачити й оцінювати значення тих чи інших фактів минулого, бачити в минулому те, чого не бачили наші попередники.

Так що „переписування історії" є нормальною практикою, яка відповідає вимогам кожного нового покоління вести діалог з минулим по-своєму, в термінах і поняттях, які є значущими саме для цього покоління: „При цьому від історика – кваліфікованого дослідника – не вимагається бути імперсональним шукачем істини, який не бере до уваги себе, свій характер, свою національність, стать тощо. Усвідомлення одного цього – уже революція. Прагнення до наукової нейтральності й об'єктивності не повинно набувати форми релігії, а отже й нового абсолютизму" [6]. Коли йдеться про підручник для школярів, то історик вдається часто до такої форми оповіді, як історичний наратив. За його допомогою дослідник прагне створити у свого читача ілюзію безпосередньої присутності, відтворюючи метафорою духовну атмосферу й розставляючи історичні декорації. Звісно, історичний наратив може бути і своєрідною розвагою завдяки

проблеми методології

своїй здатності тримати читача в напрузі й викликати сильні емоції. Але наратив є важливим методом педагога, коли він викладає матеріал так, щоб учень ніби сам ставав учасником подій чи, принаймні, входив у роль активного спостерігача.

Звісно, у своєму дослідницькому процесі ніхто не може претендувати на формулювання „істини в останній інстанції". Наука, яка відображає свій об'єкт, створюючи ідеальні понятійні системи, має власну логіку побудови. Ця логіка відрізняється від досліджуваних об'єктів, а це й визначає межі адекватності теоретичної моделі щодо свого об'єкта. Саме тому теоретичний плюралізм в сучасній історичній науці й обумовлюється тим, що різні теорії є різними інтерпретаціями доступних історичних фактів. Кожна з них є реконструкцією і поясненням під певним кутом зору якоїсь множини історичних фактів, і кожна з них може уявлятися супротивною іншим реконструкціям, а тому й не може претендувати на статус наукової істини за аналогією з математизованими природничими теоріями. Так що в цьому контексті історія є наукою, але іншим різновидом науки, ніж природничі чи точні науки. Її своєрідність полягає в тому, що лише вся сумарна сукупність різних реконструкцій, які, з одного боку, відтворюють щораз більш широкоформатну картину історичного минулого, а, з іншого боку, включають це минуле в контекст проблем і дискусій дня нинішнього – саме така сукупність може претендувати на статус історичної істини.

Про політизацію історії і суспільну пам'ять

Чи готові історики, в контексті наукової компетентності, **навчитися жити разом, набувати знань, працювати, жити -** тобто виступити в ролі представників науки, яка дає „об'єктивні" знання? Виявляється, що не все так просто. Хочемо ми того чи ні, але кожен історик-дослідник неминуче стає заручником сьогодення. Йдеться не лише про вплив суспільних інтересів чи пряме соціальне замовлення з боку держави – такого роду вплив завжди був, сумлінні дослідники завжди це визнавали. Йдеться про більш глибоке розуміння того, що сам образ минулого в історичній науці якогось автора чи однієї історичної школи не може бути „об'єктивним" у принципі. Будь-яка версія минулого може бути лише його наближеною „реконструкцією" в кращому випадку, в гіршому – довільною „конструкцією", яка взагалі мало стосується „справжнього" минулого. За таких умов наші новітні описи минулого в тій чи іншій мірі стають заручниками соціального замовлення і владних відносин у суспільстві, а відтак і предметом маніпуляцій з боку сил, що ставлять за мету досягнення певних політичних результатів „сьогодні і тут". Все це викликає стурбованість наукової громадськості, що позначилося, наприклад, на тематиці XIX конгресу історичних наук в Осло (2000 р.) „Використання історії, зловживання нею і відповідальність істориків". Йшлось переважно не про те, що вироблена істориками продукція залежить від конкретних соціальних і політичних обставин (це неминуче), а про те, що історичні

знання часто використовуються різними політичними силами на шкоду суспільству, провокують війни, геноцид, доводять до міжнаціональних конфліктів.

Все це зовсім не означає, на нашу думку, що історична наука зайшла в глухий кут. Просто кожен дослідник має самостійно визначити своє місце в суспільному процесі та міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на виклики часу, керуючись як сьогоденними загальнонаціональними інтересами народу, невід'ємною частиною якого він є, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями і пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ. У цій ситуації вихід для дослідника може бути один: в основі нашого бачення майбутнього має постати неупереджене осягнення сучасного, яке породжує певні проблеми, та наукове проникнення в минуле. За цих умов наша увага спрямовуватиметься вже не лише на достовірність викладу того, що просто було і стало далеким від сьогодення, а навпаки - тоді саме нинішнє стане джерелом і метою історичного пошуку та усвідомлення його з точки зору дня нинішнього, а також наукового прогнозування перспектив.

На нашу думку, провідною етично-світоглядною засадою нинішнього дослідника має стати суспільна безпека України. Теперішня фінансова криза зруйнувала міф про глобальний ринок як саморегульований механізм. Міжнародну політичну систему регулювання тих же масштабів, що й світовий економічний порядок в період однополярного світу, так і не було створено. Навіть найбагатші країни, опинившись перед проблемою скорочення ресурсів, стали переглядати національні пріоритети і керуватися здебільш внутрішніми міркуваннями. Звісно, у світі відбуваються пошуки системи погоджених і спільних пріоритетів, але криза знову нагадала, що саме в національній та соціально відповідальній державі поки що люди вбачають захист і власного добробуту, і традиційної системи цінностей. Європа, на інтеграцію до якої ми орієнтуємося, все ще перебуває у підвішеному стані переходу від рамок національних держав до поки ще не створеного універсального політичного механізму. „Газова війна" початку 2009 року наочно продемонструвала, що „стара добра Європа" переймається, насамперед, власним добробутом, а економічні перспективи України викликають у неї неприхований скептицизм. Перспектива вступу до НАТО чи Європейського Союзу на найближчий час навряд чи має під собою якесь реальне підґрунтя.

Такі невиразні перспективи вносять певну тривогу в українське суспільство. І вони небезпідставні. Так, на думку З. Бжезинського, „якщо у світі домінуватиме велика фінансова криза, яка стане політично всепоглинаючою, і кожен буде приділяти увагу лише собі, тоді все може статися в регіонах, у яких перебувають голодні та сильні сусіди, що переслідують ностальгічні імперіалістичні ідеї". Звісно, підписана у Вашингтоні в грудні 2008 року Хартія засвідчила підтримку Сполученими Штатами незалежності й територіальної цілісності України, а тому можна

проблеми методології

сподіватися, що відносини Вашингтона і Москви розвиватимуться так, щоб гарантувати просування України до Заходу.

Однак і тут є ризики. Насторожує, наприклад, думка З. Бжезинського, що Україні могла б підійти роль такого собі приводного паса у процесі зближення Заходу і Росії: „Саме Україна, засвоюючи західноєвропейський спосіб життя, стане приводним пасом історичного процесу демократизації Росії" [7]. Тут, як на нашу думку, небезпека для України полягає в тому, що, за словами того ж З. Бжезинського, „політичної Європи не існує", а „якщо „роман" Німеччини з Росією зайде надто далеко, то це може нанести шкоду європейській інтеграції". Тобто Україні готується роль передаточного паса для ще невідрегульованого механізму самої Європи. Чим це загрожує, ми знаємо з історії часів Брестського миру, коли Україні вже довелося побувати між жорнами національних інтересів Німеччини і Росії.

Отже складність нового світу, що лише набуває контурів, вимагає від України зосередитися на собі, на проблемах дня сьогоднішнього, зважено підходити до свого історичного минулого і прагматично розглядати свої шанси на перспективу. Ми повинні навчитися діяти в межах реально досяжного, бути готовими до того, щоб досягати кінцевої мети поступово, з урахуванням усіх нюансів. Відчуття повної безпеки має йти від почуття соціального солідаризму, спільності історичної долі, власної спроможності відповідати за свою долю, від переконання, що шлях незалежності невід'ємний від здійснення персональних устремлінь. Тобто країна з населенням 46 мільйонів осіб повинна бути спроможною сама визначити свою позицію у світі. І робити це на демократичній основі.

Щоб стати дієвим суб'єктом європейської спільноти, ми маємо адекватно сприймати свою історію, своє місце і роль у європейському процесі. Нині в Європі поширюється започаткована ще в 1920-х роках М. Хальбваксом тенденція до вивчення „соціальної пам'яті", тісно переплетеної з поняттям „історія" [8]. Під „соціальною пам'яттю" розуміють не просто суму якихось знань про минуле і спогадів окремих людей, а певний масовий культурний феномен, що розвивається під впливом сім'ї, школи, релігії, соціальної групи тощо через мовні структури, повсякденну життєву практику та громадські інституції. Тобто „соціальна пам'ять" є повсякденним соціальним дійством (перформансом), яке утверджує у житті певну систему суспільних цінностей, а також домовленостей щодо нашого минулого через таке соціальне дійство, як свята й відзначення пам'ятних дат, вшанування видатних особистостей, встановлення меморіалів тощо.

В цьому контексті історичні знання набувають просвітницького значення. Історики націлюють свою діяльність на формування колективної пам'яті суспільства, в якому живуть, а наукові пошуки обумовлюються прагненням колективного порозуміння щодо минулого. Прикладом може бути проект П. Нора „Місця пам'яті" - коли певні місцини і події, пам'ятники і речі, ритуали і символи стали складатися в сукупний матеріал

багатоманітної французької національної ідентичності, з якого нині конструюється колективна пам'ять у Франції, все, що створило французів. Головним завданням дослідження, що об'єднало чи не найвидатніших істориків Франції, став пошук відповіді на злободенні питання сучасного французького суспільства в контексті загроз глобалізму: „Що таке Франція?", „Що означає бути французом?", „Як змінювалися уявлення про Францію і французів у історичному часі?".

Чи не актуальні ці проблеми і для України? Питання риторичне. Але, наприклад, для Росії – це вже питання практичного впровадження. Педагоги Московського державного університету ім. М. Ломоносова порушили питання про визначення ролі і місця Росії в ситуації глобалізму й полікультурності. Актуальною проблемою вважається самоідентифікація людей на певній території, в тому чи іншому ментальному осередку. Відтак Міністерство освіти Росії об'єднало групу дослідників у вигляді Центру з вивчення Росії. Ця група опрацювала проект нового предмету, який передбачається увести найближчим часом у всіх ВНЗ Росії, насамперед – негуманітарних. Цей курс під назвою „Росієзнавство" складатиметься з чотирьох предметів: філософія Росії (не російська філософія, не історія російської філософії, а Росія про саму себе як культурний регіон); історіософія Росії, або основні проблеми історичного розвитку Росії; російська мова як культурний феномен; і, нарешті, художні типи і морально-психологічний комплекс російської літератури („хлестаковщина", „базаровщина", „репетилівщина", „маніловщина", „обломовщина", „плюшкінство", „шариковщина", „достоєвщина", „тургенєвські дівчата" тощо) [9].

Можна собі уявити, який би лемент піднявся в деяких наших ЗМІ щодо „насильницької українізації", якби щось подібне було запроваджено у всіх негуманітарних ВНЗ України. А тим часом національна ідентичність виступає тут як своєрідна форма колективної оповіді, уявлення про себе та інших. Такою є наша доба, і кожен дослідник, пов'язаний з формуванням „соціальної пам'яті", не вільний від викликів часу.

Про історизацію політики

Баталії, які розгорнулися в Україні навколо тих чи інших подій історичного минулого, а також гострота, з якою вони відбуваються, наводить на сумні роздуми. Що відшукують люди в історичному минулому? Та й, власне, на які питання може дати відповідь наша історія? Очевидно, лише на ті, які ми поставимо – яке запитання, така й відповідь. На біду, наше конфліктне сьогодення формулює такий же конфліктний соціальний запит. Чого ж дивуватися, коли відповідь теж отримуємо конфліктну, і вона розпалює нові конфлікти? Прикро спостерігати, коли деякі політичні сили намагаються ототожнювати себе лише з минулими перемогами й досягненнями, а своїм політичним супротивникам приписати всі невдачі і темні сторінки історії. Мало хто дає собі звіт, що таким

проблеми методології

шляхом ми до національної консолідації ніколи не дійдемо, оскільки національна ідентичність формується лише під гаслом: „У минулому спільна слава й спільне каяття за поразки, а в майбутньому – спільний для всіх проект". Ось у цьому й розгадка. Оскільки ж жодна політична сила так і не продемонструвала свою здатність висунути привабливий для всієї України проект розбудови соціально відповідальної держави, не засвідчила свою здатність до втілення такого проекту, то ідеологічні баталії переносяться в площину трактування минулого. У підсумку втрачається ґрунт для національного примирення, національної консолідації.

Тут малою втіхою є те, що не ми одні в цім світі з подібним конфліктним мисленням. Не встигла Європа в тій чи іншій мірі згладити питання, які оберталися навколо „німецької осі" і розпалювання Першої і Другої світової війни, як нові країни, що увійшли до Євросоюзу, внесли з собою конфліктну проблематику, пов'язану із соціальною пам'яттю про комуністичне минуле: входячи до Європи, вони вносять з собою і своїх мертвих. У Польщі, наприклад, праві політичні сили почали говорити про „історичну політику", натякаючи, що ліві є „співучасниками злочинів минулого". Ліві, зі свого боку, виступають проти „привласнення національної історії" правими силами. Це бентежить громадськість „старої Європи", яка вже тривалий час пропонує здійснювати курс на мирне співіснування колишніх ворогів. Прагнучи миру і громадського консенсусу, європейські політики аж ніяк не закликають фальшувати історію – вони просто відкладають спогади про спірні конфлікти минулого на одне чи два покоління. Інтегруючи пам'ять історичного політичного минулого в рутинні канони демократії, вони дієво обмежують ризик повернення насилля в практику сьогодення. Часто до такої тактичної лінії вдаються і в Китаї, заявляючи, що те чи інше питання „буде розглядатися не в цьому столітті".

В Україні ж часто деякі представники історичної науки беруть на себе не багато й не мало – виступають у ролі „Великого інквізитора", який береться ідентифікувати жертв і гонителів, переможців і переможених, героїв і лиходіїв. У цій ревізіоністській лінії у сфері історичної науки особливе місце посідає так звана архівна революція, яка нібито й покликана розширити доступність архівних фондів, але не враховує ні стан політичної та дослідницької культури в суспільстві, ні прагнення використати конфліктне минуле у розпалюванні ворожнечі до політичних супротивників заради короткотермінових дивідендів на наступних виборах. Що буде далі з суспільною пам'яттю, як це відіб'ється на подальшій психологічній атмосфері в суспільстві, їх не цікавить. І це турбує „стару Європу".

Так, директор французького національного центру наукових досліджень Ж. Мінк висловив стурбованість щодо того, що в жодній з посткомуністичних країн і досі немає консенсусу стосовно закриття „файлу" комуністичного минулого. А це створює „ціле поле для діяльності багатьох вільних стрільців партійної історизації – втручатися в особисту

долю людей. Історія як наука перебуває у небезпеці бути перетвореною лише на помічника обвинувачувача. Засоби масової інформації раді бачити, як історики перебирають на себе цю роль: їм подобається, як судді-історики дістають файли і обвинувачують перед їхніми камерами замість того, щоб інтерпретувати контекст і складність минулого. І вони радіють, коли хтось повторює їхні ж запитання: „Хто віддав наказ?", „Хто ратифікував?", „Чому злочинців не покарано?", ігноруючи звичну обачність. Доки в Європі не зрозуміють, що пам'яттєві ігри на Сході Європи мають специфічний зміст, пов'язаний з Другою світовою війною та „совєтизацією", в історії європейців не буде „європеїзації" [10].

Так думають у „старій Європі". Німці, наприклад, які у свій час організували спеціальну службу з розсекречення архівів, підійшли до проблеми прагматично. Керівник служби Й. Гаук заявив, що „лише 20 % німців залишили досвід комуністичної диктатури позаду. Більшість німців переконані, що ми не повинні забувати про безодню цивілізації нацистського періоду. Але такого консенсусу не повинно бути для комуністичної диктатури". Тобто не можна культивувати однакове ставлення до нацистів і до комуністів. Тут логіка така: хоч 80 % східних німців несуть на собі відбиток мислення комуністичних часів, але інших східних німців в ФРН немає, і слід жити і працювати з тими людьми, які дісталися від комуністичного минулого. Інші посткомуністичні європейські країни підійшли до проблеми розсекречення архівів по-своєму. Так, Словаччина, Естонія, Латвія, Румунія і Болгарія дозволили абсолютно вільний доступ до архівів, інші дозволили доступ лише для жертв режиму, дослідників, журналістів і суддів. В Україні, за словами директора Галузевого державного архіву СБУ В. В'ятровича, після розсекречення архівних документів „цією справою будуть займатися науковці. Але я не виключаю, що це може стати об'єктом розслідування й для правоохоронних органів, які будуть робити юридичні висновки щодо відповідальності тієї чи іншої особи перед законом" [11].

З огляду на політизацію історії та історизацію політики в Україні, важко сказати, до яких результатів призведуть такі заходи. В горні сучасного політичного протистояння та ще за низького рівня політкоректності може виплавитися продукт, на який ми і не сподівалися, і який, скоріш за все, не сприятиме зміцненню національного консенсусу за умов політичного протистояння, бо те, що відбувається у „постпомаранчевий період", важко назвати політичною боротьбою. За цих умов огульне відкидання радянського періоду в історії України як суцільного „антиукраїнського проекту" не сприймається в суспільстві і не сприяє національній консолідації, а відтак і „європеїзації" України, як про це говорив Ж. Мінк.

На жаль, у нашому політикумі мало хто думає про майбутні покоління, більшість – про очікувані вибори. Зрештою, багато залежатиме від самих дослідників, оскільки архівний матеріал – це ще не історія, а лише

проблеми методології

будівельний матеріал історичної науки. Посилання на те, що об'єктивна оцінка минулого залежить від того, скільки свободи слова дано історикові, безумовно містить значну частку істини. Але не варто забувати, що нова свобода висловлювань про минуле диктується й новим сьогоденням, а воно приносить з собою не лише нову свободу, але й відносини нової залежності. І оскільки від цієї залежності „вільному" історику нікуди не подітися, то слід зважати й на такий фактор, як відповідальність за мовлене слово. Якими б вільними ми не були в трактуванні об'єктів нашого минулого, але не маємо права забувати, що в наших інтерпретаціях ці об'єкти стають явищем сьогодення, зокрема й нашої національної ідентичності, її духовної репрезентації в нашому сучасному.

І коли нам заперечують, що буцімто істина завжди конкретна, то маємо давати собі звіт у тому, що історична істина є лише істиною конкретного моменту нашого існування, що вона завтра може бути спростована, бо абсолютної історичної істини немає і бути не може. Як не може бути абсолютної тотожності понять „реальність" і „знання реальності", так і кожна подія минулого відображається по-різному в дзеркалі різних історій. Це призводить до плюралізму історичних суджень і теорій, що само по собі не виключає дії принципу раціоналізму в науковій історії. Власне, за своєю структурою і логікою наше знання про минуле не настільки вже й відрізняється від нашого знання про сучасне. Як і наше сучасне, так і наше минуле завжди залишаться для нас відкритими й незакінченими, а часом і непередбачуваними. Тим більше, коли йдеться про наше майбутнє.

Виклики часу вже вкотре порушують питання про опрацювання української національної ідеї як визначального чинника інтеграції українського суспільства, її пропаганди через освітньо-виховну та інформаційну сферу. На всіх етапах розвитку українська національна ідея була і залишається сукупністю теоретичних уявлень, політичних і культурних настановлень та зрозумілих широким верствам патріотичних гасел, спрямованих на вирішення кардинальних проблем самоствердження, поступального розвитку і розквіту української нації як самостійного і самобутнього суб'єкта європейського і світового історичного, суспільно-політичного й культурного процесу, утвердження і якнайповніше та гармонійне задоволення соціально-економічних, політичних і духовно-культурних інтересів народу України.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України національна ідея набуває форми суспільного проекту загальнонаціонального масштабу, невід'ємною частиною якого є певне уявлення про об'єктивне становище нації, її цінності і проблеми, а також про загальнонаціональні інтереси й цілі та способи їх досягнення. І тут історична наука має сказати своє слово.

Про „істину" і „правду" шкільних підручників

Сьогодні не так в наукових виданнях, як у ЗМІ спостерігається

справжнє „штормове попередження". Звідусіль лунають застереження про неминуче лихо – деформовану свідомість підростаючого покоління у зв'язку з неправильним викладанням історії у школі та неправильною методологією написання шкільних посібників. Але, як на нас, у цій ситуації, очевидно, було б зовсім непорядно покладати провину на вчителів чи авторів підручників, яким просто не під силу методами дидактики нівелювати кризові настрої в середовищі дітей і підлітків, оскільки у світогляд дитини вторгається обтяжене проблемами наше щоденне життя. Тут знову хочеться апелювати до авторитету Ж. Делора: „Від педагога багато вимагають, іноді навіть надто багато, від нього вимагають виправити вади інших установ, які теж опікуються питаннями освіти і професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, тоді як зовнішній світ все більше проникає в школу, зокрема й через засоби інформації та комунікації" [1].

Як засвідчили соціологічні дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, проведені влітку 2007 року методом контентаналізу вільного твору на тему „В якій країні я живу", діти на загал у нас налаштовані патріотично. Однак коли заходило про українську політику, то відразу давався взнаки брак оптимізму. Висновок дослідників: діти „перегодовані" політикою, їхня психіка відкидає недоладній світ, у якому політизація переходить всі раціональні межі.

Звісно, це не знімає відповідальності з авторів шкільних підручників за якість виготовленого ними навчального продукту. Однак, з іншого боку, автор навчального посібника чи підручника сам стає заручником ситуації, яка склалася в царині історичних досліджень, насамперед у площині методології. Відтак, щоб дискусія навколо шкільного підручника набула фундаментального характеру, слід акцентувати увагу на методології. Бо перенесення уваги на якісь часткові випадки позбавляє діалог сутнісної основи і переводить його в площину часткових прикладів, яких в історії можна набрати безліч і які самі по собі нічого і не стверджують, і не заперечують.

Як відомо, криза методології у вітчизняній історичній науці виявила себе ще у 1970-ті роки, коли стала визрівати думка, що історична наука, перетворившись на ілюстративний матеріал історичного матеріалізму, не виходить на необхідний рівень теоретичних узагальнень, а сам методологічний потенціал „марксистсько-ленінського розуміння історії" вже не міг претендувати на теорію, яка пояснює „всім і все". Разом з тим, відмова марксизмові в теоретичній універсальності не призвела автоматично до появи нової методології. Більше того, методологічна ситуація в сучасній історичній науці характеризується фрагментарністю й розірваністю. Конкурує безліч пізнавальних парадигм, що, можливо, й виведе колись академічну науку на нові дослідницькі набутки, але для шкільного підручника історії створює суттєвий дискомфорт. Не беремося говорити про європейську науку в цілому, але, як на нас, то у

проблеми методології

вітчизняних дослідженнях ми навряд чи досягли стану методологічного плюралізму. Скоріше можна говорити про відхід від „методологічного монізму" до стану „плюралістично дискретного монізму", який набув форми інтелектуального сепаратизму окремих авторів чи груп авторів з досить розмитими світоглядними засадами.

З одного боку, в історичній науці досить сильні позиції все ще посідають представники моністичної інтерпретації історичної реальності, які визнають можливість отримання історичного знання, яке б повністю відповідало досліджуваній історичній реальності і забезпечувало б тим самим однозначність змісту „об'єктивно істинного знання". Це породжує в наукових колективах впевненість у можливості побудови такої єдино правильної історичної теорії, аргументи якої були б остаточними і безспірними. При моністичній інтерпретації історії її можливості абсолютизуються, тоді як всі інші способи інтерпретації вважаються обмеженими й неправдивими. Не впадаючи в полеміку, вважаємо за можливе визнати, що за допомогою моністичних інтерпретацій історії було досягнуто значних успіхів в історичнім пізнанні.

З іншого боку, прихильники плюралістичної інтерпретації історії (їх позиції у вітчизняній науці ще не досить вагомо представлені, хоча іноді й епатажно задекларовані) сповідують принцип, що історія може мислитись у численних варіантах. При цьому дослідник має право легко переходити від одного типу інтерпретації до іншого, змінюючи методологічні позиції в залежності від специфіки сфери, котра досліджується. Принцип плюралістичної інтерпретації відштовхується від концепції „багатошаровості соціальної реальності" та „багатолінійності соціального розвитку". Багатошаровість пов'язана з тим, що кожний новий стан суспільства зберігає в собі так чи інакше попередній свій стан із специфічними інтересами, ціннісними настановами й рядами символів. Оскільки соціальна реальність навантажена дуже різними смислами, то й суб'єкт у своїй діяльності апелює до різних смислів та наповнює дійсність як своїм розумінням лінії розвитку суспільства, так і своїми діями. Відтак знаходить своє втілення багатомірність історичного процесу як комплексного, що відображає багатошаровість всіх існуючих людських суспільств і множинність локальних та універсальних, постійних і перехідних факторів, що впливають на них.

Щоправда, тут є і своєрідна пастка: при різноманітності русел і факторів, з яких складається історичний процес, можна легко виокремити одне з цих русел чи гіпертрофувати його роль, ігноруючи інші. Так уже сталося з „народницьким", „класовим", „державницьким" та „національно-визвольним під проводом ОУН-УПА" факторами, так може статися й з „територіальним", „етнічним" і „конфесійним" факторами. Тут, як нині жартують, світосприймання „залежить від дози".

Тим не менше, проблема вибору методологічного інструментарію залишається, оскільки жодна, навіть найпередовіша теорія не здатна охопити собою і пояснити увесь багатогранний історичний досвід людей.

Крім того, вибір теоретичних засад залежить від позиції самих дослідників, і тут ніхто не може заперечити право авторів підручників на вибір однієї чи комплексу теорій, які виявляться здатними надати реальну допомогу у вирішенні конкретної наукової проблеми.

Однак і тут є пастка. Сучасна історична наука стала своєрідним „ярмарком ідей" і перетворилася на мультипарадигмальну наукову дисципліну з множинністю конкуруючих парадигм історичного дослідження. Це перетворює історичне пізнання на поле різних думок і „мовних ігор", в результаті чого історична реальність розчиняється в множинності теоретичних конструктів і ціннісних концептів, смислових і метафоричних значень. Знову ж таки, те, що може бути продуктивним для академічної науки, стає сумнівним при написанні підручника для школярів, оскільки розмитість категорії істини в очах дитини ставить під сумнів сам професійний статус історії як навчального предмету і, головне, сумнівним стає питання соціальної значимості вітчизняної історії. Отже підручник, судячи з усього, має представити згусток всієї сукупності реконструкції історичного минулого, причому такий згусток, який би вводив минуле в контекст дискусій сьогодення. Лише тоді він може становити якийсь консолідований масив знань, який би більш чи меш адекватно віддзеркалював різні сторони історичного минулого.

Відтак, в історичній науці актуалізується проблема істини. Вона ускладнюється тим, що поняття наукової „істини" має кореспондуватися з поняттям „правди", яке побутує в буденній суспільній пам'яті народу і яке апелює до розуміння суспільної справедливості, до уявлень про можливі і бажані тенденції подальшого розвитку суспільства. Жодна інша „правда" не може спонукати людей до активної життєвої позиції, тим більше дітей з їх максималізмом. Проблема тут в тому, що у „істини" і „правди" різна онтологічна основа – „істина" апелює до об'єктивної дійсності, а „правда" - до світу суспільних відносин, який твориться самими людьми. У зв'язку з цим „правда" завжди емоційно забарвлена, вона поєднує як пізнавальний, так і оціночний аспекти і компенсує своєю емоційною привабливістю відносність обґрунтування „істини" в процесі пізнання. Тим більше, що істинність історії відтворити практично неможливо. І не лише в силу її складності та багатоманітності, але й з причини її незавершеності та відкритості до майбутнього. А молода людина схильна до пізнання „абсолютної правди", яка б стала дороговказом у її житті.

Отож при написанні підручника історії доводиться виходити з двох джерел інформації. По-перше, це так звані емпіричні джерела інформації (історичні джерела), а з іншого – так звані „позаджерельні знання", коли йдеться про комплекс теоретичних знань і систему соціонормативних цінностей, які відповідають світогляду історика. Зазначена система цінностей і є своєрідною „призмою", крізь яку історик розглядає як емпіричну джерельну інформацію, так і предмет свого дослідження в цілому. Саме навколо цих „призм" і формуються наукові школи, для яких характерні: 1) пізнавальний інтерес до певної тематики історичного

проблеми методології

дослідження; 2) загальні принципи постановки й вирішення дослідницьких завдань; 3) спільність теоретичних уявлень.

Отже коли ми висуваємо претензії до тих, хто виховує наших дітей, то, разом з тим, слід ставити запитання і в іншій площині: а хто виховує наших вихователів? І відповідаємо: саме життя з усіма його успіхами, проблемами і недолугостями, те життя, де учитель відчуває себе соціально незахищеним, де йому й самому важко відповідати тій системі соціонормативних цінностей, яку він сповідує, бо життя часто-густо задає йому зовсім інші параметри поведінки. Так що наша школа – з її вчителями й підручниками – відповідають тому рівню життя, яким ми живемо. І немає іншої ради, як усім спільно і всебічно удосконалювати саме життя.

Література:

1. **Делор Ж.** Образование: необходимая утопия // http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/inf1.htm

2. Див.: **Лубский А. В.** Альтернативные модели исторического исследования. – М., Изд-во „Социально-гуманитарные исследования". – 2005. – 353 с.

3. Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К., Вид-во імені Олени Теліги, - 2008. – 128 с.; **Мицик Ю.** Нове чи призабуте старе? // „Дзеркало тижня". - №4. - 7 лютого 2009; **Яковенко Н.** Лікнеп для професора // „Дзеркало тижня". - №8. – 7 березня 2009. – С. 14.

4. **Моисеев Н. Н.** Проблема возникновения системных свойств // Вопросы философии. – 1992. - №11. – С. 30.

5. **Уилсон Э.** Возобновляя поиски, начатые Просвещением // Интеллектуальный форум / 2001 год / 5 выпуск // if.russ.ru/2001/5/20010626_gross.html

6. **Бордюгов Г. А.** Вместо заключения. Каждое поколение пишет свою историю // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. - С. 432.

7. **Бжезинський З.** Україна стане приводним пасом історичного процесу демократизації Росії // „День", №30, 21 лютого 2009 р. – С. 3.

8. Див.: **Хальбвакс М.** Социальные рамки памяти. - М., „Новое издательство". - 2007. – 348 с.

9. **Князева М.** Россиеведение – еще один вузовский предмет или средство формирования культурной идентичности? // http://www.tolerance.ru/biblio/dzyalosh-1/multi/1_knyzeva.html

10. **Мінк Ж.** Переосмислення парадигм соціальної пам'яті // „День", №221, 4 грудня 2008 р. – С. 6.

11. **В'ятрович В.** Доступ до історії // „День", №20, 7 лютого 2009. — С. 4.

Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем

Микола Рибачук,
доктор філософських наук,
член Центральної виборчої комісії у 1999 — 2004 роках
Броніслав Райковський,
кандидат політичних наук,
член Центральної виборчої комісії

Сучасна теорія демократії базується на розмаїтті її форм: кожна країна з урахуванням умов певного історичного часу обирає оптимальне поєднання виборчих механізмів. На думку Ж. Бешлера, демократія „існує лише в нескінченно різноманітних історичних формах, а тому реально існують тільки демократії, одночасно і тотожні, і відмінні одна від одної" [1].

Для країн з різними політичними культурами різними мають бути й системи організації державної влади, а відтак і виборчі системи. Пошлемося на авторитет ОБСЄ: „Керуючись принципом рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах цілковитої свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток" [2].

Переваги і вади різних виборчих систем широко обговорюються в науковій літературі [3]. Дослідники дійшли висновку, що ідеальної демократичної процедури проведення виборів не існує [4]. Математики звичайно звертають увагу на те, що при виборі більш ніж із двох кандидатур жоден з варіантів голосування не забезпечує точного врахування волі населення. Та існують ще й інші фактори, котрі не дозволяють вважати якусь виборчу систему „найкращою". Відтак очевидно, що переваги і вади будь-якої системи не є „абсолютними", а пов'язані вони з конкретними обставинами, у яких система застосовується.

Загальновідомо, що при виборі виборчої системи вирішальну роль відіграє співвідношення пріоритетів: якщо головною метою є формування стабільного ефективного уряду, то перевага віддається мажоритарній системі; якщо ж робиться акцент на адекватному представництві в

проблеми державотворення

парламенті інтересів різних груп населення – то пропорційній [5]. Значною мірою це залежить від характеру взаємин законодавчої і виконавчої влади. Якщо уряд формується парламентом, то першочергового значення набуває формування в парламенті стійкої більшості. К. Поппер, наприклад, вважає, що головне питання парламентських виборів – це питання про зміну уряду [6]. У президентських республіках, де уряд менш залежить від парламентської більшості, важливішою є проблема адекватного представництва в парламенті інтересів різних груп населення. Отже одним з найбільш важливих факторів, які впливають на вибір виборчої системи, є функції представницьких органів влади.

Важливим є і такий фактор, як менталітет громадян, національні традиції. Так, Г. Майер [7] зазначає, що у Німеччині не забороняється висування незалежних (непартійних) кандидатів, однак після 1949 року жодному з них не вдалося перемогти на виборах у Бундестаг. Р. Таагепера й М. Шугарт пишуть, що „результати виборів залежать не тільки від народного волевиявлення, але й від правил. Чи йдеться про одне „місце" президента, чи про багато місць у загальнодержавних і місцевих законодавчих зборах, правила розподілу місць у різних країнах (або навіть у різних частинах однієї країни) різні. Ключовими є питання про облік голосів і розподіл місць" [8]. Ці ж вчені пропонують для визначення виборчої системи звертати увагу на три аспекти (або змінні) у них: 1) зміст голосу; 2) величина округу (або порядок підрахунку голосів); 3) правило переведення отриманих голосів у мандати. Деякі дослідники вважають за необхідне враховувати ще один, четвертий аспект (змінну): 4) голосування за конкретного кандидата або за партію (список кандидатів) [9].

Що стосується першого пункту, то виборець може бути наділений правом: проголосувати за одного кандидата чи список (категоричне голосування); віддати голос за кожного „схвалюваного" ним кандидата (схвальне голосування); розподілити надані йому голоси між різними кандидатами (кумулятивне голосування); ранжувати кандидатів у порядку переваги (ординальне, або преференційне голосування).

Існують й інші типи голосування. Наприклад, голосування з чотирма варіантами відповіді: „за", „проти", „утримуюсь", „віддаю перевагу" (перевагу можна віддати тільки одному кандидатові, кількість інших варіантів не обмежується).

Що стосується другого пункту, то для класифікації виборчих систем досить знати, чи проводяться вибори за одномандатним виборчим округом, чи за багатомандатним, тобто розглядати два значення другої змінної: один і багато.

Для четвертої змінної можливі три значення: а) за кандидата; б) за партію; в) і за кандидата, і за партію.

Найбільше варіантів існує для третьої змінної, до того ж їх набір залежить від значення трьох інших. Тому для загальної класифікації виборчих систем доцільно використати першу, другу й четверту

змінні. При цьому визначальну роль відіграє друга змінна. Якщо округ одномандатний, то четверта змінна може мати тільки одне значення – голосування за конкретного кандидата. Що стосується першої, то хоча формально схвальна й кумулятивна моделі голосування припустимі й у цьому випадку, їх застосування в одномандатних округах небажане, оскільки зміст цієї моделі полягає в чіткому виборі на користь одного кандидата. Тобто в одномандатних округах можлива лише мажоритарна система. Зазвичай виокремлюють два типи такої системи – абсолютної і відносної більшості. Такий розподіл пов'язаний зі значенням третьої змінної.

Найважливішою характеристикою при виборах за одномандатним округом (особливо з точки зору виборців) є спосіб голосування (тобто перша змінна). З чотирьох типів голосування тут доцільні тільки два – категоричне й ординальне (преференційне). Використання першого типу голосування передбачає класичну мажоритарну систему (абсолютної більшості з перебалотуванням чи відносною більшістю), а другого – систему мажоритарно-преференційну (альтернативного голосування). Остання застосовується вкрай рідко (приміром, на загальнодержавному рівні лише на виборах до нижньої палати австралійського парламенту й на виборах до Президії Боснії і Герцеговини), однак вона має певні переваги при обранні посадових осіб місцевого самоврядування.

У випадку багатомандатного округу з голосуванням за конкретних кандидатів можливі всі чотири способи голосування. При категоричному голосуванні одержуємо систему єдиного голосу, що не передається, при кумулятивному – кумулятивний вотум, при ординальному (преференційному) – систему єдиного переданого голосу. При схвальному голосуванні діє одна з двох версій „блокової" системи: обмеженого (виборець має менше голосів, ніж розігрується мандатів) або необмеженого вотуму (число голосів у виборця відповідає числу мандатів).

Найскладнішою є класифікація змішаних ситуацій, коли виборець голосує і за партію, і за конкретних кандидатів. Тут доводиться використовувати додаткові змінні. Одна з них відповідає на питання, чи є голосування роздільним. В одних випадках виборець голосує окремо за кандидата й окремо за партію. В інших – голосування за кандидата вважається одночасно й голосуванням за партію, до списку якої він включений. Інша змінна пов'язана з тим, що мандати можуть розподілятися спочатку між партіями, а потім між кандидатами у партійному списку. Інший варіант – мандати між партійними списками розподіляються в більших багатомандатних округах, а результати голосування за кандидатів визначаються в менших округах (зазвичай одномандатних).

Отже, маємо чотири конструкції. Перша – система відкритих (вільних) партійних списків. У цьому випадку виборець голосує за партію і окремо за кандидата із списку цієї партії. Слід відзначити, що голосування за партію завжди категоричне, тоді як при виборі кандидатів у партійному списку

проблеми державотворення

можуть використовуватися всі чотири перелічені способи голосування (категоричне, кумулятивне, схвальне, преференційне).

Друга система – „панашування": виборець може голосувати за кількох кандидатів, що входять до списків різних партій; при цьому подані голоси зараховуються в першу чергу як голоси за відповідні партії, а після розподілу мандатів між партіями – як голоси за відповідних кандидатів.

У межах третьої системи („персоналізованої змішаної") виборець голосує окремо за партію і за конкретних кандидатів. Результати голосування за кандидатів визначаються в одномандатних округах. Однак розподіл мандатів у цих округах впливає і на кількість мандатів, які партія одержує за підсумками голосування за списками.

До четвертого типу належить система (її іноді називають системою додаткових представників), при якій виборець голосує за кандидатів, що балотуються в одномандатних округах, але його голос зараховується і як поданий за партію, до списку якої входить даний кандидат. Результати голосування за кандидатів визначаються в одномандатних округах, а за списками – у загальнонаціональному багатомандатному окрузі.

Мажоритарна система відносної більшості має низку переваг. Насамперед, вона результативна (кожне депутатське місце заміщається відразу, в результаті лише одного голосування). По-друге, вона зрозуміла виборцям (на відміну від змішаних і нетрадиційних систем). По-третє, ця система „економна", оскільки немає необхідності організовувати повторне голосування в округах. І ще вона дозволяє масовим партіям здобувати „тверду" більшість і сформувати стійкий уряд.

Р. Даль звертає увагу й ще на одну позитивну сторону мажоритарної виборчої системи: вона забезпечує пряме представництво для жителів конкретного виборчого округу. Виборці краще знають свого депутата. Він може представляти їх інтереси і в представницьких органах [10].

Однак мажоритарна система має ряд істотних (щодо представництва) вад.

Ця виборча система на рівні виборчого округу призводить до втрати голосів виборців, іноді досить значної. Відтак інтереси значної кількості виборців не можуть бути представленими в законодавчому органі.

Застосування мажоритарної системи на національному рівні може призвести до істотного спотворення результатів виборів. Е. Лейкман і Дж. Ламберт, дослідивши механізм дії виборчої системи відносної більшості в Англії, писали: „Очевидно, ніхто не заперечуватиме (незалежно від того, має так бути чи ні), що англійська Палата громад не „віддзеркалює почуттів нації"... Майже кожні вибори виявляють приголомшливу невідповідність між нацією, якою її відображає голосування, і Палатою громад, що утворюється в результаті цього голосування. Таке „відображення" звичайно нагадує криве дзеркало: кожна риса ніби й відповідає до певної міри оригіналові, але одна з них раптом набуває величезних розмірів, тоді як інша, можливо, й не менш важлива, стає

ледь помітною" [11]. На парламентських виборах у Великій Британії 1997 року лейбористи одержали 64 % мандатів, а проголосувало за неї лише 44 % виборців. Консерватори одержали 31 % голосів (25 % мандатів), а ліберальні демократи, яких підтримали 17 % виборців, – лише 7 % місць [12]. В окремих випадках може статися й так, що політична партія, за яку голосує більшість виборців, одержить у парламенті менше місць.

Мажоритарна система відносної більшості не виконує також умову рівного представництва від округів. Нерівність може проявлятися, по-перше, в тому, що від різних округів можуть обиратися депутати, за яких проголосувало різне число виборців. Одні депутати можуть набрати менше половини, інші — 90 % всіх поданих голосів. По-друге, одні виборчі округи можуть перевищувати інші за кількістю виборців. Це означає, що голоси матимуть неоднакову „вагу". З'являється тут і простір для маніпуляцій з „нарізанням" виборчих округів: їх „кордони" визначаються так, щоб це сприяло перемозі правлячої політичної сили. Таке явище одержало назву „джеррімандерінг" (за ім'ям губернатора американського штату Масачусетс Е. Джеррімандера, який вдався до такої практики ще 1812 року).

Певна перевага мажоритарної системи абсолютної більшості у порівнянні з системою відносної більшості полягає в тому, що обраними вважаються кандидати, яких підтримала більшість виборців, що проголосували. Однак і вона має ваду, притаманну системі відносної більшості: пропадають голоси, подані за інших кандидатів. Всі перераховані вище зауваження до мажоритарної системи відносної більшості також можуть стосуватися й виборчої системи абсолютної більшості.

Однією з вад цієї системи є також те, що вона в умовах багатопартійності не завжди результативна. Наприклад, у Франції на виборах до Національних зборів у першому турі з 490 місць лише одного разу – на виборах 1968 року – було заміщено відразу більше половини [13].

Один зі способів удосконалювання цієї системи є запровадження другого туру голосування, до участі в якому допускаються два кандидати, що набрали найбільше голосів виборців у першому турі (перебалотування). Іншим способом усунення вад мажоритарної системи абсолютної більшості, що дозволяє обійтися без повторного голосування, є альтернативне голосування (alternative vote). Ця система, відома також під назвою мажоритарно-преференційної, є ще одним варіантом мажоритарної системи в одномандатних округах. Виборцеві пропонується визначити в ординальному бюлетені як основний, так і альтернативний варіант свого вибору. Для перемоги необхідно одержати підтримку абсолютної більшості. Якщо жоден з кандидатів не став основним вибором для більш ніж половини виборців, то кандидат з найменшою кількістю перших голосів вилучається зі списку. Отримані ним голоси передаються кандидатам, визначеним виборцями як альтернативні. Такий перерозподіл голосів триває доти, доки один з кандидатів не досягне абсолютної більшості. Як

проблеми державотворення

тільки число отриманих кандидатом голосів першого вибору плюс число голосів, переданих йому від інших кандидатів, перевищить половину загальної кількості бюлетенів, його оголошують переможцем [14].

Р. Даль зауважує, що передача голосів може іноді привести до перемоги кандидата, який і не одержав найбільше голосів у першому турі [15]. Застосування альтернативного голосування може також призвести до неадекватного розподілу місць у законодавчих органах.

Мажоритарна виборча система може застосовуватися і в багатомандатних округах. Одним з різновидів мажоритарної системи в них є система обмеженого голосування (limited vote): кожен виборець має право проголосувати за число кандидатів, яке є меншим від загальної кількості тих, що обираються в окрузі. Така система практикується, наприклад, при виборах до Сенату Іспанії, де більшість провінцій обирають чотирьох сенаторів, а виборцям дозволено віддати три голоси за різних кандидатів [16].

Граничною формою мажоритарної системи є система єдиного голосу, який не передається (single non-transferable vote). Така система використовується, зокрема, в Японії при виборах до нижньої палати парламенту. Величина округів установлена там на рівні від трьох до п'яти, але при цьому кожен виборець голосує лише за одного кандидата [17]. Е. Лейкман і Дж. Ламберт вважають, що обмежене голосування сприяє забезпеченню представництва меншості [18]. Однак тут є і ризик: таке представництво може виявитися завищеним.

Пропорційна виборча система діє лише в багатомандатних виборчих округах: виборці голосують за партійні списки. Кожна партія, що бере участь у виборах, одержує кількість депутатських місць, пропорційну кількості відданих за неї голосів.

Багато демократичних країн сьогодні використовують певну форму пропорційної системи. Серед них, зокрема, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Ірландія, Ізраїль, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія. Загальною тенденцією у XX столітті був рух до системи пропорційного представництва [19].

Існують різні способи пропорційного розподілу мандатів. Один з них грунтується на методі виборчої квоти. Виборча квота обчислюється шляхом розподілу загальної кількості голосів виборців, поданих в окрузі, на кількість мандатів, що підлягають розподілу. Однак при такому розподілі виникає проблема „невикористаних" голосів, а отже й і нерозподілених мандатів.

Застосовуються переважно два способи наступного розподілу мандатів: метод (правило) найбільшого залишку і метод найбільшої середньої. Метод найбільшого залишку вимагає передати нерозподілені мандати партіям, у яких є найбільші залишки голосів виборців. Спосіб наступного розподілу мандатів, заснований на методі найбільшої середньої, передбачає передачу нерозподілених мандатів партіям, які мають найбільшу частку від ділення

числа зібраних ними голосів на число мандатів, отриманих при першому розподілі, плюс одиницю. При однаковому розподілі голосів виборців між партійними списками кандидатів остаточний результат виборів може бути різним, оскільки він залежить від способу наступного розподілу мандатів. Слід зазначити, що застосування методу найбільшого залишку вигідне невеликим партіям, а метод найбільшої середньої сприяє великим політичним партіям [20].

Завдяки системі пропорційного представництва (особливо при застосуванні правила найбільшого залишку), до парламенту може пройти чимало дрібних партій та угруповань (у тому й числі екстремістських). Порівняно більша частка парламентських мандатів, якими володіють ці групи, строкатість їх поглядів і програм ще більше знижує ймовірність формування стійкої урядової коаліції. Щоб завадити цьому, у багатьох країнах, де діє пропорційна система, запроваджується так званий загороджувальний бар'єр – відсоток голосів, необхідний для проходження партії до парламенту. Величина цього бар'єру може варіюватися від 1 % (Ізраїль) до 5 % (ФРН) і навіть до 8 % (Ліхтенштейн).

Існують й інші методи визначення виборчої квоти. Наприклад, квота Хогенбах - Бішофа, яка визначається за формулою: $v/(m + 1)$, де v – загальне число поданих голосів виборців, m – число мандатів, що підлягають розподілу. Така квота дозволяє розподілити відразу більше число мандатів. Ще більший відсоток розподілених мандатів отримаємо при застосуванні квоти Друпа: $v/(m + 1) + 1$. Подальше зростання відсотка розподілених мандатів дає застосування квоти Імперіалі: $v/(m + 2)$.

Р. Таагепера і М. Шугарт, досліджуючи механізм пропорційного розподілу мандатів при застосуванні різних варіантів квот у поєднанні з методом найбільших залишків, дійшли висновку, що, залежно від бажаних результатів, можна використати різні варіанти квот. Вчені вважають, що використання високої квоти призводить до обмеження представництва партії, яка набирає найбільше голосів [21].

Інший спосіб визначення пропорційності депутатських мандатів кількості отриманих партійним списком голосів виборців, грунтується на методі дільників (ще їх називають дивізорськими методами). Найбільш відомий метод професора Гентського університету (Бельгія) В. д'Ондта, запропонованому ще 1882 року. Суть його полягає в тому, що кількість отриманих кожним партійним списком голосів виборців ділиться послідовно на ряд чисел (1; 2; 3; 4...). Частки від розподілу розташовуються в порядку зменшення, і виборчою квотою буде число, порядковий номер якого відповідає числу мандатів, які розподіляються. Ряд чисел-дільників може бути й іншим. Наприклад, французький вчений А. Сент-Лагю 1910 року запропонував ряд дільників, виражений непарними цифрами (1; 3; 5; 7...) [22]. Р. Таагепера і М. Шугарт дійшли висновку, що метод В. д'Ондта сприятливий для найбільшої партії, а метод А. Сент-Лагю — для малої. Окрім того, чим менша різниця між сусідніми числами-дільниками

проблеми державотворення

в ряду, тим більшу перевагу одержуватимуть великі партії [23].

Загалом же жодна з існуючих (теоретично і практично) систем підрахунку голосів не відповідає принципу пропорційності.

При застосуванні пропорційної системи необхідно враховувати механізм розподілу мандатів усередині партійних списків. Більшість демократичних країн використовує систему пропорційного представництва у формі голосування партійним списком. При такій системі партії висувають списки кандидатів (як правило, вони включають стільки кандидатів, скільки мандатів виділено на округ). Є два основні варіанти розподілу мандатів усередині партійного списку: система „закритих" і система „відкритих" списків. При „закритих" списках виборець голосує за партійний список в цілому і не може вплинути на розподіл мандатів у цьому списку. Отримані партійним списком мандати розподіляються між кандидатами у відповідності з черговістю їх розташування у списку. Такий варіант підвищує вплив центрального керівництва партій, оскільки саме лідери (не обов'язково формальні) визначають порядок розташування кандидатів.

Система „відкритих" списків дає виборцеві більшу свободу у виборі конкретних кандидатів. Простим варіантом цієї системи є „список з порядковими номерами з правом вибору одного кандидата", який використовується, наприклад, у Бельгії і Данії. Кожна партія пропонує список кандидатів під номерами. Виборці можуть відзначити в бюлетені або весь список, або окремого кандидата в ньому. Голосування за окремих кандидатів приєднується до голосів, одержаних партією, для пропорційного розподілу місць, а також просуває кандидата вгору у списку. За системи, яка використовує список з порядковими номерами з правом вибору кількох кандидатів, що діє, наприклад, в Італії, виборці можуть голосувати за трьох чи чотирьох кандидатів з партійного списку, аби віддати перевагу більше, ніж одному кандидатові зі списку. У Фінляндії використовується система голосування списком без черговості з вимогою голосування за одного кандидата. У партійних списках не встановлюється черговості, виборці повинні обрати окремого кандидата для того, щоб віддати свій голос партії, і їх вибір визначає як пропорційний розподіл місць у законодавчому органі між партіями, так і порядок, згідно з яким кандидати обираються з партійних списків для заповнення цих місць [24].

Існує і вид пропорційної системи, який дозволяє виборцеві висловити свою підтримку кандидатам не тільки одного партійного списку, але й кандидатам від різних партій. Це система єдиного переданого голосу (single transferable vote). Вона може застосовуватися лише в багатомандатних округах. Виборець, маючи один голос і голосуючи за одного кандидата, може, разом з тим, вказати кілька преференцій. Проти прізвища найбільш бажаного кандидата виборець проставляє цифру 1, проти прізвища іншого бажаного кандидата – цифру 2 і т. д. Виборець може висловлювати свої преференції будь-яким кандидатам, незалежно від їх партійної

приналежності. Кандидати, у яких кількість перших преференцій склало квоту або перевищило її, вважаються обраними. В обраних кандидатів можуть виявитися надлишки голосів, і їх, відповідно до інших преференцій, передають іншим кандидатам. Якщо в результаті такої операції хтось із кандидатів, не обраних на першому етапі підрахунку голосів, добрав до квоти, то він теж вважається обраним. Якщо й цього виявилося недостатньо для повного розподілу мандатів, то використовується третя преференція і т. д. У наш час загальнонародними виборами на основі системи одного переданого голосу формуються парламенти Ірландії і Мальти, австралійський Сенат, парламенти суб'єктів федерації Австралії, органи місцевого самоврядування в Австралії, Ірландії, у деяких муніципалітетах США. Така система дає виборцеві більшу свободу вибору, оскільки є можливість проголосувати за будь-який набір кандидатів незалежно від їх партійної приналежності [25].

Застосування цієї системи може викликати спотворення представництва політичних партій: давати завищене представництво найбільшій партії і занижувати роль невеликих партій. Так, на виборах 1977 року в Ірландії правляча партія Фіанна Файл з 50,6 % голосів одержала 84 місця в палаті представників (57,1%), а з урахуванням пропорційності їй повинно було дістатися лише 74 мандати. Лейбористська партія з 11,6 % голосів одержала 16 місць (10,9 %), а мала одержати на одне більше. Незалежні з 5,6 % голосів одержали чотири місця (2,7 % всіх мандатів) [26].

З метою поєднання переваг різних систем і зменшення їхні вад у деяких країнах застосовуються змішані виборчі системи. Є кілька способів поєднання пропорційного представництва з нормами голосування відносною й абсолютною більшістю. Один з них полягає в застосуванні принципу пропорційного представництва в деяких частинах території держави, і голосування або відносною, або абсолютною більшістю в інших частинах. Наприклад, під час виборів до Сенату Франції система голосування відносною чи абсолютною більшістю використовується в департаментах, які мають чотири й менше місць, тоді як система пропорційного представництва переважає в департаментах, від яких обирається п'ять і більше депутатів. Інший різновид змішаної системи полягає в тому, що для однієї й тієї ж території пропонуються дві групи кандидатів. Цей тип практикується в Японії після реформи виборчої системи 1994 року. Тут 300 членів палати представників обираються в одномандатних округах за принципом відносної більшості. Інші 200 членів обираються в регіональних округах на основі системи пропорційного представництва.

Донедавна така система існувала й в Україні, коли на 450 місць у Верховній Раді 225 депутатів обиралися у загальнонаціональному багатомандатному округу за партійними списками, а інші 225 у одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості.

проблеми державотворення

Основні типи сучасних виборчих систем та їх особливості наведені у **таблицях 1** і **2** [27].

Таблиця 1

Основні виборчі системи

Тип системи	**Види системи**
Мажоритарна	1. Плюральна (відносної більшості): 1.1. В одномандатних округах. 1.2. У багатомандатних округах: а) система єдиного непередаваного голосу в округах з кількістю мандатів меншим 5; б) облікова (проходить тільки один список). 2. Власне мажоритарна (абсолютної більшості). 2.1.Мажоритарно-преференційна („альтернативне голосування”). 2.2.Мажоритарна в 2 тура. 3. Плюрально-мажоритарна (1 тур – мажоритарна, 2 тур – плюральна).
Пропорційна	1. По списках (у загальнонаціональних і багатомандатних округах): 1.1. Із закритими списками. 1.2. З відкритими списками. 2. Без списків – преференційна система в багатомандатних округах. 2.1. Система єдиного перехідного голосу (квотно-преференційна). 3. Квазіспискова (голоси за список в загальнонаціональному або багатомандатному окрузі складаються з голосів за кандидатів)
Змішана (мажоритарна і пропорційна)	1. Зв’язана (1 або 2 голоси). 1.1. Персоналізована. 2. Незв’язана.
Напівпропорційна	1. Система єдиного неперехідного голосу в округах із числом мандатів більшим 5; 2. Кумулятивне голосування 3. Обмежене голосування 4. Схвальне/несхвальне голосування

Таблиця 2

Додаткові особливості виборчих систем

Преференційна (ординальный бюлетень)	1. Преференції кандидатів в окрузі 2. Преференції кандидатів усередині списків 3. Панашування 4. Мажоритарно-преференційна (в одномандатних округах)
Рівні	1. Однорівнева 2. Багаторівнева
Ступінчастість	1. Пряма (виборці голосують за кандидатів) 2. Східчаста (виборці голосують за вибірників)
Особливості виборчих прав	Загальне й не загальне Рівне й не рівне
Кількість голосів у виборця	1. Один голос 2. Два голоси 3. Обмежене число голосів 4. Стільки, скільки місць 5. Стільки скільки кандидатів
Тип бюлетеня	1. Категоричний (можна голосувати за одного кандидата) 2. Ординальный (можна відзначати преференції кількох кандидатів)
Методи розрахунку при розподілі місць	1. Квотні 2. Дивізорські методи
Бар'єр (поріг) виборчий	1. Немає бар'єра 2. Низькі бар'єри: 1, 2, 3 % 3. Середні бар'єри: 4, 5, 6 % 4. Високі бар'єри від7 до 10 % і вище
Висування кандидатів в одномандатних і багатомандатних округах	1. Тільки безпосередньо виборцями 2. Безпосередньо виборцями й виборчими об'єднаннями в одномандатних округах 3. Тільки виборчими об'єднаннями

Отже можна стверджувати, що будь-яка виборча система має і певні переваги, і певні вади.

Істотним недоліком чинної в Україні виборчої системи є „закритість" списків, що не дозволяє виборцю повною мірою висловити свої вподобання щодо конкретних кандидатів і гіпертрофовано підвищує вплив партійних лідерів, закріплюючи авторитаризм у партіях. Крім того, повністю

проблеми державотворення

розірвано зв'язок між депутатським корпусом і виборчими округами. У поєднанні з імперативним мандатом це призводить до того, що депутат стає не стільки представником виборців, скільки заручником партійного керівництва. Тому на нинішньому етапі трансформаційного процесу оптимальним видається запровадження виборчої системи з наступними основними характеристиками: пропорційна; обрання частини депутатів у регіональних багатомандатних округах; однорівнева; відкриті списки; преференційна (кандидатів усередині списку); ординальний бюлетень (преференції кількох кандидатів); середній виборчий бар'єр.

Загалом доцільно було б запровадити відкриті списки з можливістю преференційного голосування за кількох кандидатів. Крім того, поряд із загальнонаціональним, важливо сформувати й регіональні багатомандатні округи, можливо, за числом областей, а також у Києві та в АР Криму, у яких обиралося б 50 % депутатів.

Звичайно, це питання потребує ретельного вивчення. Радикальні зміни виборчої системи із складнішими характеристиками хоча й можуть здаватися привабливими, є, на думку авторів, передчасними, хоча й доцільними у перспективі.

Література:

1. **Бешлер Ж.** Демократия: Аналитический очерк. – М., 1994. – С. 11.

2. Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе // Международные избирательные стандарты: Сборник документов. – М.: Весь Мир, 2004. – С. 314.

3. **Лейкман Э., Ламберт Д. Д.** Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем. М., 1958; **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 114 - 136; Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации / Под ред. А. В. Иванченко. М., 1999. С. 105 – 117; **Авдеенкова М., Дмитриев Ю.** Современные избирательные системы // Выборы. Законодательство и технологии. – 2000. – № 7 – 8. – С. 54 – 59; **Чиркин В. Е.** Какая избирательная система нужна России? // Общ. науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 37 – 48.

4. **Алескеров Ф.Т., Ортешук П.** Выборы. Голосование. Партии. – М., 1995. – С. 60 – 65; **Каюнов О. Н.** Незримая логика избирательных законов. – М., 1997. – С. 9 – 16.

5. **Холодковский К. Г.** Будущая избирательная система России и опыт Запада // Избирательный закон: Материалы к обсуждению. – М., 1993. – С. 63; **Таагепера Р., Шугарт М .С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 116.

6. **Поппер К.** Пропорциональная система противоречит демократии // Журнал о выборах. – 2004. – № 4. – С. 55 – 57.

7. **Майер Г.** Демократические выборы и избирательная система //

Государственное право Германии. – Т. 1. – М., 1994. – С. 121–151.

8. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 115.

9. **Иванченко А. В., Кынев А. В., Любарев А. Е.** Пропорциональная избирательная система в России. История, современное состояние, перспективы [Электронный ресурс] / Независимый институт выборов, Москва. – Режим доступа: http://www.vibory.ru/Publikat/PES/ch-1-1.htm. – Заголовок с экрана.

10. **Даль Р.** Возможности усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes.ru/library/articles/rus/. – Заголовок с экрана.

11. **Лейкман Э., Ламберт Дж. Д.** Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем. / Пер. с англ. Г. И. Морозова; Под ред. А. С. Шугаева. – М.: Изд-во „Иностранная литература", 1958. – С. 18.

12. **Даль Р.** О демократии. / Пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 128.

13. **Даль Р.** Возможности усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes.ru/library/articles/rus/. – Заголовок с экрана.

14. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 126.

15. **Даль Р.** Возможности усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes.ru/library/articles/rus/. – Заголовок с экрана.

16. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 130.

17. Там само.

18. **Лейкман Э., Ламберт Дж. Д.** Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем. / Пер. с англ. Г. И. Морозова; Под ред. А. С. Шугаева. – М.: Изд-во „Иностранная литература", 1958. – С. 90.

19. **Даль Р.** Возможности усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes.ru/library/articles/rus/. – Заголовок с экрана.

20. **Маклаков В. В.** Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. – М.: РИО ВЮЗИ, 1987. – С. 43.

21. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 131 - 132.

22. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб.

проблеми державотворення

для юридич. вузов и факультетов: В 4-х т. Т. 1 - 2: Общая часть/ Рук. авт. коллектива и отв. ред. Б. А. Страшун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Бек, 1996. – С. 375 - 376.

23. **Таагепера Р., Шугарт М. С.** Описание избирательных систем // Полис. – 1997. – № 3. – С. 133 - 134.

24. **Даль Р.** Возможности усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes.ru/library/articles/rus/. – Заголовок с экрана.

25. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. для юридич. вузов и факультетов: В 4-х т. Т. 1 - 2: Общая часть / Рук. авт. коллектива и отв. ред. Б. А. Страшун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Бек, 1996. – С. 382 - 383.

26. **Маклаков В. В.** Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. – М.: РИО ВЮЗИ, 1987. – С. 51.

27. Выборы: Избирательное право и избирательный процесс. Словарь-справочник / Авт. проекта и сост. Арсентьев В. Б., Баранов С. Д., Бутырин Г. Н. [Электронный ресурс] / Москва: Комитет по телекоммуникациям и средствам массовой информации города Москвы, 2003. – С. 67-68. – Режим доступа: http://www.mos.ru/disk1/pdf/spec_10_vybori.pdf. – Заголовок с экрана.

Еволюція структури президентського Секретаріату

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Секретаріат Президента України – структура, що прийшла на зміну Адміністрації Президента України на початку 2005 року, після того, як президентську посаду посів В. Ющенко. Сьогодні можна говорити, що Секретаріат Президента відрізняється не тільки від своєї попередниці, але й суттєво еволюціонував за час, що минув від моменту його утворення. Але чи була ця еволюція, так би мовити, позитивною, тобто кожні структурні зміни та перетворення відбувалися у відповідь на виклики часу і були свідченням зростання ефективності одного з механізмів у системі президентської влади, а чи тільки ознакою її бюрократизації? Чи сприяли вони зміцненню інституту президентства, зростанню його авторитету й удосконаленню процесу прийняття владних рішень, а чи тільки свідченням деградації демократичних зародків у структурі державної влади?

Приступаючи до аналізу змін, яких зазнав Секретаріат Президента України впродовж 2005 – 2008 років, найперше звернемо увагу на кілька моментів. Перший. Коли закінчувалися повноваження на президентській посаді Л. Кравчука, Адміністрація Президента складалася з 20 підрозділів (відповідно до Указу „Про деякі зміни в структурі Адміністрації Президента України" №455 від 13 жовтня 1993 р.), і, зокрема, з 17 різних служб (з міжнародних питань, з питань внутрішньої політики, з питань територій, інформаційної, прогнозно-аналітичної, Державного Протоколу, безпеки), відділів (загального, нагород, з питань громадянства, помилування, листів і прийому громадян, оргтехніки і комп'ютеризації) та секторів (кадрів, контролю, господарського обслуговування), а також канцелярії. Крім того, в Адміністрації працювала група помічників та референтів. Ще два структурні підрозділи були спільними для Президента і Кабінету Міністрів – юридичне управління та прес-служба. Адміністрацію Президента

проблеми державотворення

очолював секретар.

Другий момент, на який варто звернути увагу, стосується трансформації Адміністрації Президента в наступний час, коли президентську посаду обійняв Л. Кучма. Впродовж двох термінів свого президентства він реорганізовував свою адміністрацію неодноразово. Востаннє її було здійснено 20 серпня 2002 року відповідно до Указу „Про заходи щодо вдосконалення діяльності Адміністрації Президента України" №729, до якого, в свою чергу, впродовж наступних років вносилися певні зміни. Останні – указом №1284 від 20 жовтня 2004, тобто трохи більше, ніж за два місяці до закінчення повноважень Л. Кучми. Відтак остаточний вигляд Адміністрації Президента часів Л. Кучми був таким: глава Адміністрації та 9 його заступників, з яких два – перші („кучмівська десятка"); перший помічник Президента; прес-секретар Президента; а також: секретаріат Адміністрації Президента; група радників і помічників Президента; 11 головних управлінь – організаційно-кадрової політики та взаємодії з регіонами, з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів, аналітичне, контрольне, інформаційної політики, державно-правове, з питань зовнішньої політики, з питань внутрішньої політики, з питань звернень громадян, з питань забезпечення зв'язків з Верховною Радою України, Конституційним Судом і Кабінетом Міністрів; 7 управлінь – Державного Протоколу та Церемоніалу, стратегічних ініціатив, з питань адміністративної реформи, державних нагород та геральдики, з питань громадянства, з питань помилування, документального забезпечення; 4 постійні представники Президента (у Верховній Раді України, Конституційному Суді, Кабінеті Міністрів, на Чорнобильській АЕС); Уповноважений Президента з питань контролю за діяльністю СБУ; Секретаріат Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування.

Таким чином, за часів Л. Кучми в Адміністрації Президента України перестали існувати підрозділи, спільні для Президента і Кабінету Міністрів, та відбулося значне її розростання. Усе це свідчило, по-перше, про бюрократизацію президентської структури. По-друге, про бажання Президента, пов'язані, з одного боку, з розширенням кола своїх повноважень, з іншого – з прагненням збільшити сфери президентського впливу та контролю, в результаті чого й з'явилися, приміром, управління з питань судової реформи, діяльності військових формувань та правоохоронних органів чи були запроваджені посади постійних представників Президента в парламенті, Кабміні, Конституційному Суді та посада Уповноваженого „з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України".

Старання Л. Кучми у напрямі розбудови Адміністрації стали тим, можна сказати, тлом і грунтом, на якому розпочав свою діяльність його наступник В. Ющенко. Реорганізація Адміністрації Президента в

Марія Кармазіна

Секретаріат розпочалася на другий день після того, як новий Президент України обійняв свою посаду. Наслідком тієї активної реорганізації і створення, а потім ліквідації та створення (14 жовтня 2005 р.) нового Секретаріату Президента України (СПУ), як і швидкої заміни одного керівника структури (Державного секретаря О. Зінченка) на іншого (з 7 вересня 2005 р. Державного секретаря, а з 22 вересня – Глави СПУ О. Рибачука), було те, що в кінці 2005 року структура СПУ набрала наступного вигляду. Очолював СПУ Глава, який мав трьох заступників (одного першого) та свою Службу Глави СПУ. Таким чином, кучмівська „десятка" була замінена чотирма особами та службою Глави Секретаріату. У той же час у межах СПУ з'явилися структури, яких не було в Адміністрації Л. Кучми: служба підготовки виступів Президента, прес-служба, офіс Президента. Крім того, у СПУ замість одного кучмівського управління з питань зв'язків з Верховною Радою України, Конституційним Судом України і Кабінетом Міністрів України постали три відповідні служби. Втім, Президент В. Ющенко, на відміну від свого попередника, не мав Постійного представника на Чорнобильській АЕС. Позбувся він і Уповноваженого з питань контролю за діяльністю СБУ.

У СПУ функціонували також ще 19 служб і головних служб (інформаційна, державно-правова, Державного Протоколу і Церемоніалу, матеріального забезпечення, моніторингу та зведення, політичного аналізу, зовнішньої, оборонної, правової політики, політики інституційного розвитку, соціально-економічної, гуманітарної політики, документального забезпечення, забезпечення діяльності комісії державних нагород та геральдики, забезпечення діяльності комісії з питань громадянства, забезпечення діяльності комісії у питаннях помилування, регіональної та кадрової політики, з питань звернень громадян та ситуаційного аналізу) та режимно-секретний відділ.

Вищевикладене дозволяє говорити, що, по-перше, третій Президент не прагнув відмовлятися від повноважень, які мав його попередник: підрозділи СПУ хоч і мали інші назви, але коло питань, якими вони опікувалися, судячи з їх назв, за деяким винятком практично було тим самим. Відтак сфера зацікавленого втручання Президента не зменшилася. По-друге, відбулося розростання структури СПУ – замість 28 структурних підрозділів в Адміністрації Л. Кучми до кінця першого року перебування при владі В. Ющенка в його Секретаріаті постало загалом 30 підрозділів.

Зверну увагу і на те, що впродовж свого першого президентського року В. Ющенко, як свідчить Указ №532 від 24 березня 2005 року „Питання Секретаріату Президента України", то включав, то виключав як окремий підрозділ у структуру СПУ Службу радників та наукових консультантів. З'явився і зник Кабінет Президента України (функціонував впродовж лютого – вересня 2005 року і був досить великим: відповідно до президентського розпорядження №1113 від 11 липня, чисельність цього

проблеми державотворення

структурного підрозділу становила 227 штатних одиниць). У вересні зник із Секретаріату Перший помічник Президента. Зрештою, як згадувалося, ліквідовувався Президентом і знову поставав сам Секретаріат та змінювався його керівник.

Можна говорити і про поступове кількісне зростання СПУ, про що дозволяє говорити президентське розпорядження №1088 від 10 червня 2005 року, яким В. Ющенко затвердив збільшення граничної чисельності працівників СПУ до 619 штатних одиниць (попередня „гранична чисельність", затверджена Президентом 10 березня 2005 року, становила 565 працівників. Тобто за три місяці – з березня по червень – СПУ „приросла" 54 працівниками).

Далі простежимо особливості еволюції СПУ протягом 2006 – 2008 років.

У січні 2006 року в структурі Секретаріату з'являється ще один новий підрозділ – Головна комунікаційна служба. Нові структурні зміни [1] в СПУ почали відбуватися наприкінці 2006 року, що не в останню чергу зумовлювалося приходом (з 15 вересня) на посаду Глави СПУ В. Балоги. Так, впадає в око подвоєння кількості заступників Глави: у жовтні їх було вже 6 осіб (у тому числі два перших). У структурі знову з'явився підрозділ Радники Президента України, а також Головна служба з питань діяльності правоохоронних органів, що було своєрідним „відлунням Л. Кучми", оскільки, як пам'ятаємо, управління, у компетенцію якого входила діяльність правоохоронних органів (разом з питаннями судової реформи та діяльності військових формувань), функціонувало наприкінці терміну перебування на посаді другого Президента України. Втім, в цілому структурне розмаїття СПУ дещо зменшилося, адже деякі раніш окремі служби зникли (як Служба підготовки виступів Президента) або були об'єднані. Як були об'єднанні і посадові обов'язки ряду співробітників. Так, один з перших заступників Глави СПУ водночас став і Представником Президента у Кабінеті Міністрів. Загальна кількість підрозділів СПУ на кінець жовтня 2006 року – 26.

Показово, що, аналізуючи та порівнюючи діяльність своєї адміністрації з секретаріатом свого наступника, Л. Кучма звертав увагу, що середня зарплата працівників першої „була рівно у вісім разів меншою" від заробітної платні працівників другої [2]. Не знаємо, звідки інформацію черпав Л. Кучма, але, як свідчить постанова Верховної Ради від 21.06.2005 № 2677-IV „Про звіт про виконання Закону України „Про Державний бюджет України на 2004 рік", 2004 року на обслуговування діяльності Президента України було виділено 39 615,4 тис. гривень, у тому числі на зарплату із загального та спеціального фондів відповідно 9 526,2 і 2 779,9 тис. гривень [3]. (Всього ж функціонування Президента у 2004 році обійшлося державі у 102 684,6 тис. грн.) 2005 року картина змінилася у бік зростання: на обслуговування діяльності Президента з Держбюджету було витрачено 53 835,8 тис. гривень, у тому числі на зарплату – 15 236,0

та 3 243,6 тис. гривень [4]. Тобто частка зарплати у коштах, виділених на обслуговування Президента, зросла, але, як свідчать офіційні дані, немає підстав твердити, що зарплати в СПУ за 2005 рік зросли у вісім разів. Всього ж на функціонування Президента 2005 року було витрачено з Держбюджету 135 973,5 тис. грн. Стосовно 2006 року можна говорити, що сума, виділена на обслуговування діяльності Президента, зросла до 63 766,5 тис. гривень, з яких 21 605,1 тис. гривень із загального фонду та 248,8 тис. гривень було витрачено на зарплати. Загальні витрати з Держбюджету-2006 на Президента становили 187 800,1 тис. грн.

2007 рік засвідчив подальше зростання бюрократичного апарату Президента. Так, у лютому в СПУ було введено нові структурні одиниці, які засвідчили, що В. Ющенко знову вдався до використання досвіду Л. Кучми: постала посада представника Президента на Чорнобильській АЕС. Особливо схожість з Л. Кучмою проступила в подальшому множенні президентських представників, про що свідчила поява підрозділу з розлогою назвою – Служба з представництва в судах України інтересів Президента України та створених ним консультативних, дорадчих та інших допоміжних служб [5].

У березні того ж року збільшилася кількість заступників В. Балоги – до семи осіб. А у червні їх уже стало вісім. У червні ж в СПУ було введено посаду Повноважного Представника Президента з питань прав і свобод людини і громадянина, а Служба забезпечення зв'язків з Конституційним Судом України змінила свою назву — тепер це Служба забезпечення зв'язків з Конституційним Судом України та Центральною Виборчою Комісією. Тобто В. Ющенко, розширюючи свої „зв'язки", пішов далі Л. Кучми, поширивши їх (а фактично вплив і контроль) і на ЦВК.

У вересні та листопаді 2007 року сталися чергові „структурні коливання" в межах СПУ. Спочатку кількість його підрозділів збільшилася з 28 до 29, а потім зменшилася до 27. Так, у вересні було введено посаду Уповноваженого Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ, тобто аналогічну тій, яка існувала в часи „пізнього Кучми" [6]. У листопаді ж функції цього уповноваженого були об'єднані з функціями одного із заступників Глави СПУ. Замість Служби Глави СПУ постала Головна служба організаційного забезпечення. Зникла посада Представника Президента на ЧАЕС [7].

Своєрідним заключним акордом 2007 року в структурних змінах СПУ став грудень, коли одному із заступників було передано і функції Представника Президента у Верховній Раді України. Крім того, було поновлено службу підготовки виступів Президента. Держбюджету Президент України 2007 року обійшовся у 226 161,7 тис. грн. Тобто за три (з 2005 до 2007 року) Президент „подорожчав" більше, ніж удвічі (витрати 2004 року становили 102 684,6 тис. грн.).

2008 рік засвідчив, що бюрократичний порив Президента та його Секретаріату перевершив аналогічні поривання Л. Кучми та його команди.

проблеми державотворення

Так, якщо ще наприкінці 2007 року Глава СПУ мав вісім заступників (одного – першого), то в січні 2008 року їх було вже дев'ять, а у березні десять. Тобто „кучмівська десятка", від якої В. Ющенко ніби відхрестився 2005 року, за три роки стала „одинадцяткою".

Наскільки гострою була потреба у такій кількості заступників? Якщо порівняти обсяги повноважень заступників Глави СПУ, наприклад, наприкінці 2005 року та на початку 2008 року, то побачимо наступне. У жовтні 2005 року в підпорядкуванні першого заступника Глави СПУ та просто заступника було по 9 підрозділів Секретаріату. Правда, трьома (службами забезпечення зв'язків з парламентом, Кабінетом Міністрів і Конституційним Судом) з дев'яти підрозділів заступник керував разом з Головою СПУ. На початку 2008 року ситуація була іншою. Згідно з Схемою розподілу обов'язків, обсяг повноважень першого заступника Глави передбачала керівництво вісьмома заступниками. Крім того, його повноваження поширювалися на головну службу соціально-економічного розвитку та службу забезпечення зв'язків з парламентом і урядом, які були водночас у сфері повноважень одного із заступників та заступника - представника Президента у Верховній Раді. Загальна ж картина розподілу повноважень свідчить, що заступники керували одним – трьома підрозділами. Тобто у порівнянні з 2005 роком напруженість праці в СПУ помітно зменшилася.

У січні 2008 року в структуру СПУ було введено ще одну посаду – Уповноваженого Президента України з міжнародних питань енергетичної безпеки. Було створено й нову службу – Головну службу з питань освіти, науки та інноваційного розвитку. Розростання бюрократичної структури – СПУ, складається враження, було своєрідною відповіддю на якісь виклики часу. Втім, якщо взяти до уваги події в енергетичній сфері кінця 2008 – початку 2009 року, то можна побачити, що зусилля уповноваженого були малоефективними. Як невідчутною була й позірна увага Президента до проблем освіти і науки.

4 листопада 2008 року Президент видав Указ №997 „Про деякі заходи щодо забезпечення скорочення видатків Державного бюджету України на утримання органів управління" [8]. У ньому, з-поміж іншого, вказувалося, що з метою забезпечення скорочення видатків Держбюджету України на утримання органів управління мають бути скорочені видатки на утримання СПУ і, відповідно, його чисельність, яка повинна була не перевищувати 550 осіб.

Наслідком безпосереднього скорочення (див. президентський указ №1002 [9]) стало зникнення однієї посади заступника Глави СПУ (тобто заступників залишилося „тільки" дев'ять). Зникла й Головна служба з питань освіти, науки та інноваційного розвитку, яка, не проіснувавши й року, виявилася, на думку В. Ющенка, найменш йому потрібною. Відмовився Президент і від служби підготовки виступів, що функціонувала з грудня 2007 року. Проте з'явилася Головна служба

комунікації. Скоротили й президентських радників, яких, за нашими підрахунками, було 17 осіб. Втім, можна сказати, що це скорочення було досить умовним, оскільки накази про звільнення з'явилися 7 листопада, а 27 листопада процес пішов у зворотному напрямі: п'ятеро осіб було знову призначено радниками. У грудні й січні 2009 року В. Ющенко підписав накази про призначення радниками ще двох осіб. Втім, що впадає в око, до Схеми розподілу обов'язків [10], що побачила світ 15 грудня, радники як структурний підрозділ СПУ чомусь не потрапили. Хоча в попередні часи, починаючи з жовтня 2006 року, їх присутність в СПУ відзначалася в аналогічних Схемах.

Слід звернути увагу й на ще один момент діяльності СПУ. З-під пера усіх українських президентів час від часу виходили акти, з позначками „опублікуванню не підлягає" або „не для друку". У березні 2008 року уряд ухвалив рішення про зняття позначки „не для друку" з 1410 актів, виданих протягом 1991 – 2005 років, а Міністерство юстиції розсекретило 1015 з них, а решті надало гриф „для службового користування" (ДСК). А от Секретаріат Президента відмовився розкрити хоча б назви нормативних актів з грифом „опублікуванню не підлягає", ухвалених до (звернімо увагу!) 2005 року [11]. Як відзначив представник Харківської правозахисної групи, такі документи можна поділити на кілька груп: документи, які свідчать про корупційні дії, про пільги та преференції для вищих посадових осіб, кулуарні політичні домовленості, перспективні плани розвитку різних галузей економіки та документи, що стосуються державних інвестицій [12]. Небажання В. Ющенка і його Секретаріату розкривати „таємниці Л. Кучми" досить промовисті. Це свідчить, що В. Ющенка з Л. Кучмою єднає щонайменше ігнорування законів держави, інтересів суспільства, того суспільства, яке не так давно виходило на Майдан, протестуючи проти непрозорості прийняття рішень, а отже й проти корумпованості влади, подвійних стандартів можновладців. Ось тут і варто нагадати, що, прагнучи здобути президентську посаду, В. Ющенко заявляв, що бачить Україну державою, „де влада користується довірою і повагою громадян", де „державні чиновники компетентні і законослухняні". Майбутній Президент проголошував, що не дозволить „зловживати владою", „обмежувати права і свободи громадян", не дозволить корупцію і хабарництво, на яких трималася „попередня влада" [13]. Серед обіцяних „десяти кроків назустріч людям" В. Ющенка був і такий: „Змусити владу працювати для людей, повести рішучу боротьбу з корупцією" [14]. Та між словом і ділом пролягла прірва...

Вищевикладене дозволяє твердити, що у 2005 – 2009 роках Президент ні на мить не залишав свій Секретаріат у стані спокою: реорганізації відбувалися одна за одною. Втім, немає жодних підстав вважати, що це хоч трохи сприяло зростанню ефективності діяльності Президента, його управлінню державою в цілому та регіонами зокрема. Натомість неодноразово на адресу ющенківського Секретаріату сипалися

проблеми державотворення

звинувачення у зруйнуванні вертикалі влади, у намаганні створити на Банковій „другий уряд", який би підміняв „перший". Секретаріат став епіцентром, у якому зароджувалися конфлікти між Президентом і Прем'єром, у парламентській коаліції та у пропрезидентській силі, яку уособлювала „Наша Україна". Опоненти Президента закидають В. Ющенкові, що „на жаль, у нас в Україні прізвище Президента не ЮЩЕНКО, а БАЛОГА. На жаль, сьогодні Президентом керує голова Секретаріату Президента" [15]. І справді, з вуст Глави СПУ лунає надто багато заяв, які часто „випереджають" заяви самого Президента. Така активність, зрозуміло, не додає авторитету як самому Президентові, так і його Секретаріату. Відтак негативні оцінки на адресу СПУ лунають вже не тільки з вуст теперішніх опонентів В. Ющенка: їх висловлюють і попередники В. Балоги на посаді. Так, у грудні 2008 року О. Рибачук зазначав, що „ефективність Глави Секретаріату не оцінюється кількістю його заяв. Ефективність роботи вимірюється рейтингом Президента. А те, що робить нині пан Балога, підвищенню рейтингу ніяк не сприяє" [16]. І справді, якщо у січні 2008 року дії глави держави, за даними „ФОМ-Україна", підтримували 34,8 % і не підтримували 56 % громадян України, то в середині лютого 2009 року їх підтримує 5,3 % населення, а не підтримує 90,7 % [17].

Розгледіти конструктив у діяльності СПУ надалі стає все важче і важче, а Президент, який за кілька років розгубив свій рейтинг популярності у електорату, сьогодні все більше асоціюється з руйнівною силою, дотик якої до будь-чого викликає деструкцію, злам, дискредитацію того, що ще вчора було безсумнівним.

Література:

1. Див.: Президент України; Указ, Схема від 02.10.2006 № 814/2006 Про внесення змін до деяких указів Президента України щодо Секретаріату Президента України (Схема розподілу обов'язків між Главою Секретаріату Президента України, його першими заступниками та заступниками, закріплення за ними структурних підрозділів) – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=9&user=o4y2006

2. **Кучма Л. Д.** После майдана: Записки президента. 2005 – 2006. – К.,М., 2007. – С. 151.

3. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1344-15

4. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?find=1&textl=1&user=o1y2006&text=+%E4%E5%F0%E6%E0%E2%ED%E8%E9+%E1%FE%E4%E6%E5%F2&x=0&y=0

5. Президент України; Указ, Схема від 26.02.2007 № 143/2007 Питання Секретаріату Президента України (Схема розподілу обов'язків між Главою Секретаріату Президента України, його першими заступниками

та заступниками, закріплення за ними структурних підрозділів) – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=143%E0%2F2007

6. Президент України; Указ, Схема від 03.09.2007 № 815/2007 Про внесення змін до Схеми розподілу обов'язків між Главою Секретаріату Президента України, його першими заступниками та заступниками, закріплення за ними структурних підрозділів (Схема) – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=815%E0%2F2007

7. Президент України; Указ, Схема від 09.11.2007 № 1079/2007 Про внесення змін до деяких указів Президента України та визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 19 лютого 2007 року № 120 (Схема розподілу обов'язків між Главою Секретаріату Президента України, його першими заступниками та заступниками, закріплення за ними структурних підрозділів) – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1079%E0%2F2007

8. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997%2F2008

9. Президент України; Указ, Схема від 07.11.2008 № 1002/2008 Питання Секретаріату Президента України http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1002%2F2008

10. Президент України; Указ, Схема від 15.12.2008 № 1161/2008 Питання Секретаріату Президента України (Схема розподілу обов'язків між Главою Секретаріату Президента України, його Першим заступником та заступниками, закріплення за ними структурних підрозділів) - http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1161%E0%2F2008

11. Що означає „не для друку"? // Дзеркало тижня. – 2009. – №7. – 28 лютого. – С. 6.

12. Там само.

13. [Листівка] „Вірю в Україну! Ющенко". – К., 2005.

14. Там само.

15. В БЮТ заявили: к сожалению, в Украине фамилия Президента не Ющенко - http://www.unian.net/rus/news/news-302946.html

16. Олег Рибачук: „Эффективность работы Секретариата измеряется рейтингом президента" // Газета по-киевски. – 2008. – 2 декабря. – С. 6.

17. Президентом не довольны 90 % граждан... -http://pravda.com.ua/ru/news/2009/2/16/88400.htm

проблеми державотворення

Обороноздатність держави: шляхи її посилення

Федір Саганюк,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України
Ігор Романов,
кандидат військових наук,
начальник науково-дослідного управління
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України
Олексій Соловей,
старший науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України

Посилення обороноздатності за складних сучасних геополітичних і кризових умов залишається однією з найважливіших функцій держави. Нині деякі країни не тільки не виключають можливість застосування збройної сили для реалізації своїх інтересів, а й погрожують нею, суттєво посилюючи свій воєнний потенціал. У зв'язку з цим перед Україною постає непроста проблема посилення своєї обороноздатності, зміцнення усіх її інститутів безпеки, у тому числі й Воєнної організації держави.

Президент України своїм Указом від 10 січня 2009 року № 2/2009 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (РНБО) від 26 вересня 2008 року „Про невідкладні завдання щодо підвищення обороноздатності України". Указ Президента був викликаний тим, що РНБО відзначила недостатній рівень боєздатності Збройних Сил України, незадовільне оснащення їх новітнім озброєнням і військовою технікою. Причина — неналежне фінансування [1]. До речі, фінансування українського війська є найнижчим серед європейських держав. РНБО визнала одним з пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади визначення й реалізацію заходів, спрямованих на підвищення ефективності оборонної політики [1].

Федір Саганюк, Ігор Романов, Олексій Соловей

У Стратегічному оборонному бюлетені України на період до 2015 року (Біла книга України) зроблено висновок, що законодавча та нормативно-правова база з питань оборони в цілому забезпечує функціонування і розвиток Збройних Сил та інших військових формувань України, її національної безпеки і оборони, правовий статус військовослужбовців та їх соціальний захист, а також підтримання у Збройних Силах та інших військових формуваннях законності й правопорядку. Загалом прийнято понад 150 законів та більше 300 інших нормативних актів з питань національної безпеки і оборони [2, с. 767]. Та водночас у цьому документі говориться, що чинна законодавча база у сфері безпеки і оборони не враховує процесів, що відбуваються у Збройних Силах України, „відстає" від темпів їх реформування, в результаті чого багато пекучих проблеми лишаються законодавчо неврегульованими.

Відповідно до статті 2 Закону України „Про основи національної безпеки України", давно вже слід було б підготувати доктрини, концепції, стратегії і програми з визначення основоположних принципів воєнного будівництва, напрямів діяльності органів державної влади в конкретній обстановці для своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації сучасних і потенційних загроз національним інтересам України. Все це має здійснюватися за певними стратегічними сценаріями (ситуаціями), передбаченими Стратегією воєнної безпеки України. Але необхідних для реалізації цих заходів законодавчих та нормативно-правових актів і досі немає [3].

Виникає питання: на кого покладається обов'язок вирішення цих завдань?

З Постанови Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2008 року № 874, згідно з якою утворено Міжвідомчу комісію з питань проведення оборонного огляду (додаток до Постанови), випливає, що до складу цієї Комісії, окрім Першого віце-прем'єр-міністра (голова Комісії), входять заступники чи перші заступники керівників лише міністерств з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, внутрішніх і закордонних справ, оборони, фінансів, економіки, промислової політики, транспорту і зв'язку, СБУ, Управління державної охорони, Адміністрації Держспецтрансслужби, Державного департаменту з питань виконання покарань, НКАУ, внутрішніх військ, Служби зовнішньої розвідки, Держспецзв'язку і Державної прикордонної служби. Однак, за висновками аналітиків, перелік суб'єктів (інститутів безпеки) аж ніяк не може замінити собою модель оборонного сектора і сектора воєнної безпеки, визначену на законодавчому рівні [4, с. 57].

Деякі підходи щодо визначення інститутів безпеки, структурних елементів (компонентів) секторів безпеки і оборони, їх конструкції та шляхів трансформації за нинішніх складних безпекових умов повинні, на нашу думку, ґрунтуватися, перш за все, на законах, в межах нормативно-правового поля, яке в ході оборонного огляду належить суттєво

проблеми державотворення

вдосконалювати та наближувати до необхідних стандартів і потреб країни з урахуванням як вітчизняного, так і світового досвіду.

У цьому зв'язку, на нашу думку, становить інтерес сам перелік суб'єктів сектора безпеки і оборони (воєнної організації держави), запропонований Міжпарламентською асамблеєю СНД. Так, у статті 1 ухваленого нею Модельного закону від 22.11.01 № 18-13 визначено, що Воєнна організація держави, крім органів і структур виконавчої влади, призначених для забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, має включати збройні сили, війська, інші воєнізовані формування та органи, призначені для відбиття зовнішньої агресії та інших загроз, пов'язаних із застосуванням ззовні воєнної сили проти певної держави чи виконання державою її міжнародних зобов'язань тощо [3, с. 18]. Тобто тут, поряд з відповідними державними органами, йдеться і про так званий силовий блок [4].

У [5] зазначається, що Воєнна організація держави становить „сукупність військових, політичних, економічних, наукових та інших органів, установ та інститутів держави, які спільно займаються воєнною діяльністю", і що основним її елементом є воєнна організація держави, до якої входять збройні формування, передбачені державним законодавством, а також військово-адміністративні, військово-правові органи. Ядром збройної організації є збройні сили, а її „елементами є воєнно-промисловий комплекс і частина інших галузей економіки і науки, які переважно працюють у воєнній сфері, а також органи і установи державної влади, політичні органи та організації, що безпосередньо займаються питаннями оборони та безпеки країни".

Вважаємо, враховуючи наведені моделі та аналіз національного законодавства України, що серед складових (суб'єктів чи інститутів безпеки) Воєнної організації України законом мають бути визначені не тільки державні органи влади й місцевого самоврядування, тобто керівний склад секторів безпеки і оборони та Збройні Сили України й інші військові формування і правоохоронні органи, а й, як визначено у [6, ст. 3], відповідні сектори оборонно-промислового чи військово-промислового комплексу, воєнно-наукових, військово-навчальних та інших забезпечувальних організацій та установ з органами їх управління (**таблиця 1**).

У цій конструкції, на нашу думку, повинно знайти своє місце і єдине управління Воєнною організацією держави чи сектором безпеки і оборони, про що йдеться у ст. 1 Закону України „Про демократичний цивільний контроль...", і як це має місце, наприклад, у РФ, Білорусі, Казахстані та ін. [див.: 7, с. 158, 180, 199].

Серед згаданих суб'єктів і складових оборонного та безпекового секторів, на нашу думку, має бути і частина оборонно-промислового та наукового комплексів, призначена для забезпечення воєнної безпеки і оборони держави. У особливий же період до цього переліку можуть залучатися й інші складові, на які покладаються бойові (мобілізаційні,

спеціальні) завдання.

Таблиця 1

Воєнна організація держави

а/ **Керівництво**
Президент України – Верховний Головнокомандувач
Верховна Рада України
Кабінет Міністрів України
РНБО України
Органи державної влади та місцевого самоврядування, які задіяні в управлінні та забезпеченні захисту національних інтересів України від потенційних й реальних загроз воєнного характеру

б/ **Інститути сектора безпеки**
Збройні Сили України
Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ
Державна прикордонна служба
Служба безпеки України
Державний департамент з питань виконання покарань
Управління державної охорони
Служба зовнішньої розвідки
Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації
Державна спеціальна служба транспорту Мінтрансу та зв'язку
Оперативно-рятувальна служба і служба цивільного захисту міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

в/ **Забезпечуючі ланки**
частина оборонно-промислового та наукового комплексів
інші складові, на які покладаються бойові завдання

(Авторський варіант моделі воєнної організації України)

Та обставина, що в Україні й досі не прийнято таких законодавчих та концептуальних нормативно-правових актів, як, зокрема, державна програма, концепція та закон про Воєнну організацію держави, Стратегія воєнної безпеки тощо, призводить до суттєвого поглиблення наявних проблем і суперечностей.

Сучасні безпекові проблеми та виклики вимагають принципово нових підходів до забезпечення воєнної безпеки і оборони держави, вибору ефективних механізмів захисту національних інтересів від нинішніх та потенційних загроз воєнного характеру, що має знайти своє відображення не тільки у відповідній державній політиці, а й у Стратегії воєнної безпеки України, Державній програмі та Концепції розвитку чи трансформації Воєнної організації держави і сектора безпеки, відповідному законі, інших нормативно-правових актах, які уже давно мали б бути ухвалені згідно з чинним законодавством, про що йдеться у [3, с. 16 - 17].

Не менш прогресивні, на нашу думку, підходи, організаційно-правові шляхи та механізми посилення обороноспроможності держави визначені в правовому плані щодо розбудови та трансформації Військово-Морських

проблеми державотворення

Сил Збройних Сил України Рішенням РНБОУ, введеному в дію Указом Президента України від 27.06.08 № 598/2008 [8].

Як же вони реалізуються на практиці? Це запитання залишається риторичним.

Характерними рисами сучасної державної політики та державного управління у цій сфері, як справедливо, на нашу думку, відзначають фахівці [16], є їх неефективність, непослідовність, недостатнє наукове обґрунтування, незадовільна координація та взаємоузгодження компонентів сектора безпеки і Воєнної організації держави, обумовлена браком належного державного управління цими процесами, їх безсистемністю, недостатнім нормативно-правовим, організаційним, науково-методичним, інформаційно-аналітичним та ресурсним забезпеченням.

Аналіз нормативно-правових актів та інших фахових джерел показує, що існують і суттєві розбіжності та невизначеність щодо поняття і процедур проведення призначеного чергового оборонного огляду, реалізації його результатів тощо. Зокрема, немає єдиного категорійно-понятійного апарату, нечітко визначені його завдання, напрями, оптимальні строки проведення, параметри, методологія, способи тощо (**таблиця 2**).

Рекомендації

1. Вдосконалити понятійно-категорійний апарат, визначити (уточнити), згідно з сучасними поглядами теорії національної безпеки, такі базові поняття, як Воєнна організація держави, сектор безпеки, комплексний огляд сектора безпеки, оборонний огляд тощо.

2. Розробити модель системи документів з державної політики і державного управління у сфері забезпечення національної безпеки, визначивши її склад, структуру, взаємозв'язок окремих документів, насамперед таких, як закони України про основи зовнішньої та внутрішньої політики, основи національної безпеки, стратегія національної безпеки України, стратегія воєнної безпеки, стратегії інших складових національної безпеки, Воєнна доктрина України, Стратегічний оборонний бюлетень, Концепція і програми розвитку Воєнної організації держави тощо.

3. Розробити та офіційно визначити склад, структуру, взаємозв'язки сектора безпеки і Воєнної організації держави, систему критеріїв залучення до їх складу відповідних компонентів, визначити їх завдання і функції.

4. Підвищити рівень координації реформ у секторі безпеки та Воєнній організації держави.

5. Підвищити рівень наукового супроводу системи забезпечення національної безпеки.

Таблиця 2

Проблеми	Варіанти вирішення наявних проблем
Визначення поняття та суті оборонного огляду	**Оборонний огляд -** це діяльність центральних органів виконавчої влади та інших зацікавлених державних органів, які виконують завдання у сфері безпеки й оборони України з метою оцінки стану і готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони, уточнення довгострокових перспектив їх розвитку, визначення матеріальних, фінансових і людських ресурсів для гарантованого забезпечення оборони, враховуючи зовнішньополітичний курс України на євроатлантичну інтеграцію [8]. **Оборонний огляд** – процедура оцінки стану і готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони, за результатами якої розробляється Стратегічний оборонний бюлетень та здійснюються заходи, спрямовані на зміцнення обороноспроможності держави [9]. **Це засіб** досягнення повного розуміння сучасного стану оборонного потенціалу і можливостей та їх необхідного рівня в майбутньому [10]. **Оборонний огляд** – офіційно визначена процедура отримання, опрацювання та надання СЗНБ стратегічної інформації з проблем воєнної безпеки, спрямована на забезпечення ефективного формування (уточнення) сукупності стратегічних документів з функціонування та розвитку сектора безпеки, прийняття конкретних стратегічних рішень вищими органами державної влади щодо управління та регулювання процесів у сфері воєнної безпеки [15]. **Комплексний огляд сектора безпеки** – офіційно визначена процедура отримання, опрацювання та надання СНЗБ стратегічної інформації з проблем забезпечення національної безпеки, спрямована на забезпечення ефективного формування (уточнення) сукупності стратегічних документів з розвитку сектора безпеки, насамперед Стратегії національної безпеки та її складових, прийняття конкретних стратегічних рішень вищими органами державної влади щодо управління та регулювання процесів у цій сфері [15]. **Комплексний огляд сектора безпеки** - це інтелектуальна аналітична оцінка стану законодавчих, інституціональних та інших складових сектора безпеки з метою наступного приведення їх у відповідність до вимог ефективної протидії реальним та потенційним загрозам національній і державній безпеці, економічних можливостей держави, сучасних європейських та євроатлантичних стандартів [11]. **Стратегічний оборонний огляд** є найкращим методом реформування та аналізу стану секторів безпеки і оборони [10]. **Оборонний огляд** та **Огляд сектора безпеки** – складові таких більш загальних процесів, як стратегічне планування та управління у сфері забезпечення національної безпеки [15].

проблеми державотворення

Завдання оборонного огляду	1. Оцінка стану і готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони; уточнення довгострокових перспектив їх розвитку; визначення матеріальних, фінансових і людських ресурсів для гарантованого забезпечення воєнної безпеки та оборони держави [8]. 2. Реформування сектора безпеки; об'єднання зусиль перед новими викликами, небезпеками та загрозами воєнного характеру; реформування структур сектора безпеки, які відповідають за планування та координацію дій сил, задіяних в операціях, а також структур, які відповідають за діяльність сектора безпеки у періоди між операціями [12].
Основні напрями та заходи оборонного огляду	1. Оцінка стану і готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері воєнної безпеки та оборони; уточнення довгострокових перспектив їх розвитку; визначення матеріальних, фінансових і людських ресурсів для гарантованого забезпечення воєнної безпеки та оборони держави; урахування зовнішньополітичного курсу України на євроатлантичну інтеграцію [8]. 2. Підбиття підсумків участі України в програмах у 2007 - 2008 років; участі Збройних Сил України в процесі планування і оцінки сил (ППОС) та програмі „Партнерство заради миру" [9]. 3. Здійснення розвідувальної та інформаційної діяльності; виявлення, ідентифікація та оцінка рівня загроз (небезпек, викликів), дестабілізаційних факторів, причин їх виникнення та наслідків; прогнозування змін у сферах національної безпеки, форм і способів воєнних дій та засобів збройної боротьби; забезпечення СЗНБ об'єктивною інформацією та розробка (корегування) системи стратегічних документів; формування (уточнення) комплексу завдань СЗНБ; оцінка стану і тенденцій змін геополітичної, геоекономічної, геостратегічної ситуацій; формування відповідних сценаріїв розвитку ситуації; оцінка ефективності державної політики і державного управління забезпеченням національної безпеки; оцінка слабих та сильних сторін СЗНБ, її можливостей; формування бази даних паспортів загроз та кризових ситуацій; формування бази даних антикризових та раціональних механізмів стратегічного управління [15].
Строки проведення оборонних оглядів	1. Провести у період з вересня 2008 року до жовтня 2009 року (рішення РНБО) (**один рік**) [8]. 2. Процес Стратегічного безпекового/оборонного огляду може бути тривалиим й у деяких випадках складним, оскільки можуть виникати непередбачені проблеми [13]. 3. Головним стратегічним документом планування, що розробляється в міністерстві оборони США, є Чотирирічний оборонний огляд [13; 14].

Перелік параметрів реформування оборонного сектора	1. Державні інтереси/життєво важливі інтереси 2. Державні/стратегічні цілі 3. Сценарії дій 4. Небезпеки і загрози 5. Завдання [10].
Напрями огляду	Структура, ресурси і можливості, які розглядаються в ході Стратегічного оборонного огляду [10].
Способи досягнення оптимальних цілей	1. Рішення про проведення оборонного огляду приймаються Радою національної безпеки і оборони України та вводяться в дію указами Президента України. 2. Кабінет Міністрів України організує і контролює проведення оборонного огляду центральними органами виконавчої влади та іншими зацікавленими державними органами [9]. 3. Інші практичні шляхи та способи [11].
Організаційно-методологічні принципи та методика проведення оборонного огляду	1. Створення групи незалежних експертів для керівництва та підтримки рішень уряду (досвід Німеччини) або звернення до уряду з проханням взяти на себе управління всім процесом після консультацій з суспільством (досвід Великої Британії, Іспанії). 2. Найважливіші принципи реформування оборонного сектора [10].
Варіанти загальних моделей методології процесу проведення оборонного огляду	1. У будь-якому випадку процес прийняття рішень має починатися на найвищому урядовому рівні. 2. Залежно від об'єкта огляду (безпека, оборона тощо) зелене світло процесові можуть давати Президент, Прем'єр-міністр, Рада національної безпеки і оборони або міністр відповідного міністерства. 3. Створення консультативної групи з цих питань і призначення голови всього проекту. 4. Представники влади або особи, відповідальні за прийняття рішень, мають: а) визначити початкову точку та задіяні у процесі державні установи; б) запросити до участі в процесі урядові та неурядові організації, державні або міжнародні установи, громадські організації; в) визначити сфери відповідальності суб'єктів, що беруть участь у процесі. 5. Створення спеціалізованої робочої групи. 6. Створення організації для висвітлення найважливіших питань і процесу Оборонного огляду. Можна доручити висвітлення поточних питань голові консультативної групи чи комісії [10]. 7. В „час прийняття рішень" найважливішим завданням є створення широкого консенсусу між окремими складовими суспільства, особливо між політичними партіями і громадянським суспільством [10].

проблеми державотворення

Підготовка Стратегічного оборонного бюлетеня (СОБ) (за результатами оборонного огляду)	**Варіант А:** проведення оборонного огляду організує і контролює Кабінет Міністрів України. Він: а) готує за результатами оборонного огляду проект Стратегічного оборонного бюлетеня (СОБ); б) забезпечує його обговорення за участю вітчизняних та іноземних експертів, представників неурядових організацій; в) вносить проект СОБ до 15.12.09 до РНБО України; г) передбачає у Держбюджеті на 2009 рік видатки на: забезпечення оборонного огляду; підготовку і видання СОБ [8].
Зміст і структура Стратегічного оборонного бюлетеня (СОБ)	**Варіант Б.** Організація розробки СОБ покладається на РНБО України, яка подає його на схвалення Президентові України [9]. 1. СОБ – концептуальний довгостроковий програмний документ з реформування та розвитку ЗС України та інших складових ВОД [9]. 2. СОБ (Біла книга України) на період до 2015 року: вступна і заключна частини. Р. 1. Загальні умови реформування ЗС та інших військових формувань. Р. 2. Обрис ЗС України та інших військовизх формувань 2015 року. Р. 3. Напрями і шляхи досягнення майбутнього обрису ЗС [2]. 3. Структура СОБ: Стан і готовність ЗС України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони; довгострокові перспективи розвитку ЗС та інших військових формувань; матеріальні, фінансові і людські ресурси для гарантованого забезпечення оборони, враховуючи зовнішньополітичний курс України на євроатлантичну інтеграцію [8]. 4. Структура „Білої книги" Франції - 4 частини: 1) стратегічне становище; 3) ресурси; 2) стратегія і можливості; 4) оборона і суспільство [10].

6. Уточнити перелік складових сфери національної безпеки тощо.

7. Внести зміни до Конституції України щодо визначення керівництва Воєнної організації держави.

8. Уточнити завдання і функції Президента України і Кабінету Міністрів України щодо здійснення управління сектором безпеки та Воєнною організацією держави.

9. Здійснити відповідні коригування чинного законодавства, насамперед Конституції України, законів України „Про Кабінет Міністрів України", „Про основи національної безпеки України", „Про організацію оборонного планування " [16].

Вважаємо за необхідне:

А. Здійснити комплексні наукові дослідження з питань удосконалення національного законодавства, результатом яких повинні стати: виконання порівняльно-правових досліджень з відповідності законодавства України законодавству Європейського Союзу у визначених сферах (секторах); вивчення досвіду держав Центральної і Східної Європи у справі

наближення їх законодавства до законодавства Європейського Союзу; узагальнення світових досягнень науки у сфері європейської інтеграції, спрямування їх на розв'язання програми реформування і трансформації сектора безпеки України; ретельна юридична експертиза проектів законодавчих актів стосовно їх відповідності вимогам Конституції України та інших законодавчих актів.

Б. Подальше формування та реалізацію державної оборонної (воєнної) політики щодо проведення оборонного огляду, трансформації і розвитку секторів безпеки і оборони України, оцінки готовності Збройних Сил України та інших військових формувань до виконання завдань у сфері воєнної безпеки і оборони держави. А це вимагає науково обґрунтованого удосконалення нормативно-правової бази та системи й моделі сектора безпеки, державного управління ним, що безпосередньо залежить від політико-правового стану і фінансово-економічних можливостей країни.

В. Для проведення результативного оборонного огляду:

1. Створити на державному рівні відповідну постійно діючу координаційну комісію чи групу (основний робочий орган) з підготовки, проведення та реалізації оборонного огляду усього сектора безпеки, підкомісії та робочі групи при ній з наданням голові комісії повноважень затверджувати орієнтовний календарний план та перелік заходів з проведення оборонного огляду. Орієнтовним планом та переліком заходів передбачити: конкретні етапи його проведення (підготовчий, основний, завершальний); розроблення науково-обґрунтованих методик проведення оборонного огляду (оцінки воєнно-політичної обстановки та загроз воєнного характеру), прогнозування показників необхідних видатків на потреби забезпечення воєнної безпеки і оборони України тощо. (Довідково: постановою КМ України від 1 жовтня 2008 р. № 874 створено Міжвідомчу комісію з питань проведення оборонного огляду).

2. Створити у Міністерстві оборони України, в інших інститутах і структурах Воєнної організації держави робочі групи за визначеними орієнтовним планом напрямами діяльності.

3. Визначити для проведення оборонного огляду фахівців, обізнаних з порядком, методологією і механізмами реалізації заходів оборонного огляду з урахуванням досвіду інших країн, які здійснюють цю роботу на регулярній основі (курси з питань оборонного огляду, стажування в структурних підрозділах НАТО тощо).

4. Забезпечити отримання/надання Міжвідомчій комісії необхідної інформації з питань реформування ЗС та інших військових формувань, забезпечення їх необхідними зразками озброєння і військової техніки для напрацювання необхідних рішень урядового рівня; доступу до відповідної інформації, особливо з питань бойової і мобілізаційної готовності, бойової/оперативної підготовки військ/сил/штабів; надання повноважень на перевірку військ/сил/штабів без обмежень.

проблеми державотворення

5. Залучити іноземних фахівців до проведення оборонного огляду. Провести консультації з експертами Комітету НАТО з питань оборонного огляду.

6. Запровадити систему регулярного (щомісяця) звітування Міжвідомчої комісії про хід реалізації заходів з оборонного огляду.

7. Забезпечити належне висвітлення заходів оборонного огляду та інформування суспільства для правильного розуміння необхідності/ важливості його проведення; створення підґрунтя для практичної реалізації результатів/рекомендацій оборонного огляду, забезпечення його прозорості та об'єктивності.

8. Передбачити у проекті Закону про Державний бюджет України видатки на проведення оборонного огляду, а також на підготовку і видання Стратегічного оборонного бюлетеня та підготовку інших проектів нормативно-правових актів за результатами огляду.

9. Створити при Міжвідомчій комісії окрему робочу групу з підготовки за результатами оборонного огляду проекту Стратегічного оборонного бюлетеня, забезпечити його обговорення за участю вітчизняних та іноземних експертів, представників неурядових організацій і внести до 15 грудня 2009 року на розгляд Ради національної безпеки і оборони України.

10. Міжвідомчій комісії за результатами оборонного огляду організувати розробку проектів необхідних законодавчих і нормативно-правових актів для посилення обороноздатності держави та подати їх на розгляд РНБО України.

Література:

1. Рішення РНБО України „Про невідкладні завдання щодо підвищення обороноздатності України від 26 вересня 2008 року" (Введено в дію Указом Президента України від 10.01.2009 № 2/2009).

2. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України) / Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин: [Збірник законодавчих актів з питань національної безпеки і оборони]. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – С. 755 - 827.

3. Сектор безпеки України: проблеми трансформації та нормативно-правове забезпечення / І. В. Романов, Ф. В. Саганюк, В. М. Воробйов [та ін.] // Арсенал - XXI. – 2008. - № 1 - 2. – С. 14 – 17.

4. **Семенченко А. І.** Поняття „сектор безпеки" та „воєнна організація держави": методика розробки й обґрунтування призначення, складу, структури та взаємозв'язків / А. І. Семенченко // Стратегічна панорама. – 2007. – № 3. – С. 54 – 69.

5. Словник основних термінів та скорочень, які використовуються в НАТО. – К.: „МП Леся", 2004. – С. 261 - 262.

6. Закон України „Про оборону України" від 05.10.00 № 2020–III //

Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2000. - № 49. – Ст. 420.

7. Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі [Романов І. В., Саганюк Ф. В., Вещицький І. В. та ін.] – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2008. – 244 с.

8. Рішення РНБОУ, введене в дію Указом Президента України від 27.06.08 № 598/2008.

9. Закон України „Про організацію оборонного планування" від 18.11.04 № 2198-IV. - Ст. 9.

10. Принципи реформування оборонного сектора / Матеріали міжнародної конференції „Реформування сектора безпеки України". – Режим доступу: http://www.dcaf.ch/_docs/ SSR_Ukraine/ 13_BELTRAN.pdf.

11. **Бєлов О.** Деякі питання методології проведення Комплексного огляду сектора безпеки України. – Режим доступу: http://eai.org.ua/ua/digest/issue12/.

12. Міноборони розпочинає оборонний огляд за участю експертів НАТО. – Режим доступу: http://ua. glavred. info/archive/2008/09/16/155347-3.html.

13. **Іващенко А.** Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування / Андрій Іващенко, Сергій Вербицький // Політичний менеджмент. - 2006. - № 1 (16). - С. 140 -151. – Режим доступу: http://www.politik. org.ua/ vid/magcontent. php3?m=1&n=48&c=1029

14. Defence Information Strategy, A Paper By Director General Information. – Режим доступу: http: //www.mod.uk.

15. **Семенченко А. І.** Понятійно-категорійний апарат стратегічного планування забезпечення національної безпеки / А. І. Семенченко // Стратегічна панорама. – 2008. - № 1. – С. 20 – 31.

16. Ефективність державного управління у системі забезпечення національної безпеки: проблеми та шляхи вирішення / Рекомендації науково-громадських слухань Центру воєнної політики та політики безпеки від 26 березня 2008 року. – Режим доступу: http: // cwppb.org.ua/p2007/index.html.

форми політичної влади

Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії

Наталія Латигіна,
кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Автор досліджує різні визначення поняття „демократія"; аналізує конституюючі ознаки демократії, зокрема критерії, які дозволяють розглядати ту чи іншу державу як демократичну; розглядає базові принципи демократії та певні рівні її існування; наводить конкретні приклади формування демократичних держав з урахуванням їх національних особливостей.

Поняття „демократія" набуло нині статусу провідної категорії політичної науки, а демократичний устрій соціального і політичного життя переважна більшість науковців-теоретиків і політиків-практиків визнає найбільш досконалим і прийнятним для людства.

Оскільки в політологічній літературі зустрічається велика кількість підходів до визначення конституюючих ознак демократії, але не існує якоїсь узагальнюючої концепції, то автор вважає за необхідне продовжити дослідницьку роботу в цьому напрямі. Політологічний аналіз феномена демократії, наведений у цій статті, дає змогу зрозуміти її зміст, основні цінності, критерії та принципи і виявити притаманні їй суперечності й парадокси, сильні і слабкі її сторони.

Серед джерел, використаних автором, хотілося б відзначити наступні.

Перш за все, це праця О. Скрипнюка „Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму", в якій аналізуються погляди західних вчених на взаємодію структурних елементів громадянського суспільства і демократичної держави.

У праці „Новий вимір демократії" В. Медведчук наголошує на тому, що декларування демократичного вибору, як засвідчує сучасна історія України, ще не означає автоматичного утвердження демократичних засад суспільного життя і демократичного мислення. Як вважає її автор, спираючись на національні демократичні традиції, творчо осмислюючи

успіхи інших країн у запровадженні в життя ідеалів свободи і рівності, принципів народовладдя, важливо обрати доцільну для України модель демократичних перетворень.

В. Пазенок у статті „Демократія і людина. Теорія і українська дійсність" розглядає проблему демократії з точки зору людського виміру політики. Він вважає, що демократизація свідомості – це перший крок до демократизації всього суспільного життя. Адже справжня демократія не утворюється „офіційно", вона формується в глибинах та надрах суспільного життя і громадянської культури. Тільки в цьому випадку демократія стає принципом організації життя соціуму в цілому, проявляє себе як духовна та ідеологічна засада, що забезпечує стабільність держави, її орієнтацію на людину як на найвищу соціальну цінність.

Мета автора статті: здійснити політологічний аналіз феномена демократії; дослідити різні точки зору щодо ціннісного значення демократії; дати характеристику конституюючих ознак демократії, а саме її критеріїв і принципів; з'ясувати, на яких рівнях проявляються принципи демократії.

Перш ніж приступити до аналізу основних критеріїв, принципів та рівнів здійснення демократії, слід зазначити, що далеко не всі політичні мислителі – як минулого, так і сучасності – вважають демократію безумовною цінністю. Відверто зневажливо ставився до демократії, наприклад, Геракліт. За те, що жителі його рідного міста Ефеса, діючи „як більшість", вигнали Гермодора, „найкращого" серед них, із словами: „Між нами нікому не бути кращим, а якщо є такий, то бути йому на чужині" [1]. За визначенням Платона, демократія як форма правління міститься між охлократією і тиранією. Цей мислитель був глибоко вражений тим, що його вчителя Сократа засудили на смерть саме в „демократичний" спосіб. Арістотель, який, як відомо, вважав, що кожний вільний громадянин є за своєю природою істотою політичною, теж, як і Платон, зневажав демократичну форму правління. Пересічні громадяни, на його думку, здатні підпасти під вплив безсоромних і неосвічених демагогів.

Ідея демократії не була панівною і у свідомості українських політичних діячів. Так, теза М. Грушевського про „одвічний демократизм" українського народу, яка обумовлювала концептуальні засади ідеології української соціал-демократії XIX - XX століть, зустріла різку протидію з боку прихильників ідеї клерикальної держави (С. Томашевський), мілітаристичної держави (В. Кучабський), „націократії" з правовою монархією (В. Липинський). „Я не демократ, - заявляв В. Липинський, - я не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав..." [2].

Ідеали демократії були і лишаються об'єктом гострої критики ідеологів радикального націоналізму. Проте сам факт існування демократії як

форми політичної влади

стійкої багатовікової традиції суспільно-політичного життя свідчить про її незаперечну життєздатність, а отже феномен демократії потребує глибокого вивчення.

Демократія має, безперечно, власні конституюючі ознаки. При цьому сама конституція розглядається як зовнішній обмежувач для правителів, який утримує їх від прагнення до розширення влади із зловживанням нею в остаточному підсумку. До конституюючих ознак демократії, враховуючи сучасні тенденції, можна віднести критерії, які дозволяють розглядати ту чи іншу державу як демократичну.

Це, наприклад, законодавче проголошення верховенства влади народу, який є єдиним джерелом влади. У демократії джерелом влади виступає саме народ, а не будь-який інший суб'єкт політичного життя (монарх, духовенство, аристократія). На практиці суверенітет народу проявляється в тому, що народ обирає своїх представників до органів влади і має можливість змінити їх, і це його право закріплюється в конституції. Народові належить також право висувати соціальні ініціативи і брати участь у референдумах. Проте і на такий суверенітет накладається обмеження. Наприклад, Ю. Фребель, на якого посилається Ю. Хабермас, утверджував суверенну волю колективу не у формі закону (як Ж.-Ж. Руссо), а в процедурі утворення думки і волі. Він писав: „Єдність переконань була б нещастям для прогресу пізнання, але єдність мети у справах суспільства – це необхідність" [3]. Ця думка й сьогодні лишається актуальною.

Демократія передбачає ротацію осіб, які наділяються владою. Хоча, як на моє, це ще спірне питання. Р. Даль: „Республіка – це правління, яке (а) отримує всю владу прямо чи опосередковано від великої кількості людей і (б) здійснюється людьми, які обіймають свою посаду доти, доки самі цього хочуть протягом певного часу, або доти, доки належним чином поводяться" [4]. А. Гамільтон свого часу в Конституційному конвенті вніс пропозицію про довічний строк для президента на посаді з правом абсолютного вето на рішення Конгресу і одноосібного призначення голів і цивільних осіб у департаментах, що управляють фінансами, військовими справами і зовнішньою політикою. До речі, А. Гамільтон був не лише автором американської конституції — він, як вважав Л. Уайт, „був найвидатнішим адміністративним генієм свого часу в Америці і одним з найвизначніших адміністраторів усіх часів" [5].

Усім громадянам надається однакове право брати участь в управлінні державою. Практично це означає, що будь-який дієздатний громадянин має право висувати свою кандидатуру на будь-яку виборну посаду в державі. Громадяни мають право створювати політичні партії і громадські організацій, асоціації і об'єднання з метою свого волевиявлення та участі у конкурентній боротьбі за владу.

Демократія визначає підсумок дискусій під час прийняття рішень більшістю і прагне до підпорядкованості меншості волі більшості.

Громадяни, нарешті, мають право на доступ до інформації, яка стосується їх корінних суспільно-політичних інтересів.

Перераховані критерії можна вважати мінімальними вимогами, які дозволяють, згідно з сучасними поглядами, класифікувати державу як демократичну.

Цікавою є американська методика визначення ступеня „демократичності" країни. За нею слід здійснювати аналіз: партійних систем; системи формування правлячих груп (самовисунення, партійне призначення, демократичні вибори); рівня реалізації прав і свобод громадян; характеру конституційного обмеження влади; вертикальної рухливості суспільства з ухилом до соціальної та економічної рівності; доступу до суспільних установ (вільний, обмежений); свободи преси (повна, неповна).

Критерії демократії тісно взаємопов'язані з її принципами.

Визначення теоретичних принципів демократії почалося ще за часів Давньої Греції. Перший і найбільш значущий, на думку В. Медведчука, принцип випливає із самої етимології поняття „демократія", тобто йдеться про принцип активної участі громадян у політичному житті. Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності і свободи. Люди розглядаються не як абстрактна „маса", „натовп" із спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як того бажає. Демократична форма правління забезпечує найширшу свободу людині-громадянину, ніби повертаючи її у „природний стан" [6].

Аристотель сформулював другий принцип демократії – принцип законності. Це було певним обмеженням природних прав „вільної людини". Воно спричинило необхідність надання людині перших політичних прав, зокрема, через виборність представницької влади, що стало третім принципом демократії, тобто йдеться про принцип виборності основних органів державної влади. У Давній Греції цей принцип реалізовувався жеребкуванням (несвідомим вибором) з певним зняттям відповідальності за свої дії (для гомогенної більшості персоналізований результат виборів не був значущим). Але за умов формування спільної волі гетерогенної більшості з її здатністю відповідати за свій вибір постала потреба у вільних таємних виборах з поступовим залученням до них дедалі ширших шарів населення.

Четвертим принципом демократії (за Н. Макіавеллі) є консенсус народу, тобто принцип компромісу. Поняття „народ" у Н. Макіавеллі набуває абстрактного значення: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а, точніше, реагує на Володаря (державу), легітимізуючи його своєю „дружбою" як уособлення тотальності всієї влади.

Абстрагування поняття народ і тоталізація влади Володаря спонукають до визначення ще двох принципів демократії (за визначенням Т. Гоббса і Дж. Локка). П'ятий принцип – окреслення основних прав людини, які б виокремили її з гомогенної системи „народ", де людина, по суті, втрачає себе, в гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність

форми політичної влади

індивідів і є продуктом взаємовідносин індивідів. Шостий принцип – розподіл влади Володаря для створення системи контролю за нею. У випадку незгоди з діями влади це дає можливість впливати на неї не лише засобами знищення, усунення, а й діями інших гілок влади, аби остання не ставала самометою, а була б лише засобом виконання певних функцій.

Ці принципи нині відіграють важливу роль в політичному житті будь-якої держави.

Усвідомлення потреби у постійному зв'язку між людиною (суспільством) і Володарем (державою) зумовлює появу ще одного принципу демократії – свободи слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже й можливості контролювати її.

І, нарешті, ще одним важливим принципом, притаманним усій політичній історії людства, є принцип толерантного ставлення до всього, що існує в природі (принцип плюралізму). Згідно з ним, демократія є не стільки формою правління, скільки способом співіснування людей, за якого враховуються різні точки зору на устрій суспільного життя.

Принципи демократії проявляються, як правило, на чотирьох рівнях: на рівні конкретного індивіда (людини); на рівні нації (титульної нації на певній території); на рівні громадського суспільства; на рівні держави. Ці рівні тісно пов'язані, вони то взаємодіють, то заперечують одне одного, але в сукупності віддзеркалюють всю глибину поняття демократії: від способу співіснування людей до форми державного правління.

На першому рівні, рівні конкретного індивіда, окреслюється можливість людини формувати в собі відчуття внутрішньої необхідності демократії як форми правління, способу життя і сприйняття дійсності, а також усвідомлення себе елементом, структурною часткою політичної системи, яку індивід завжди внутрішньо бажає заперечити, навіть якщо вона є сутнісним проявом його самого. Це рівень, якому найбільше необхідна демократія, і, одночасно, вона найбільш згубно впливає на сутність людини, сублімуючи її категорією народ („демос"). На цьому рівні визначаються лише внутрішні відчуття людиною демократії, але не відображаються відносини між індивідами, які становлять її основу. Тобто цей рівень містить формалізоване, абстрактне розуміння демократії [7].

Визначення сутності другого рівня демократії – рівня нації – залежить від розуміння й актуалізації кожною конкретною нацією наступних атрибутивних визначень: по-перше, нація як носій певної культури; по-друге, політична і етнічно титульна нація; по-третє, політична нація, що складається з багатьох етнічних націй. Способи поєднання цих елементів нівелюють (атомізують) індивіда, створюючи певну систему його існування. На основі визначення нації як органічної культурно-етнічної спільноти, яка постійно бореться за національну незалежність та ідентичність, виникає так званий інтегральний націоналізм. Тому, наприклад, у Франції завдяки постійному прагненню до певного національного самовизначення (в культурно-етнічному сенсі) внаслідок

історичних особливостей розвитку, зокрема й постійної загрози асиміляції з іншими національностями, в концепцію демократії вкладають саме захист національних особливостей. У такій системі демократії індивід зникає, стає матеріальним опредметненням ідеї нації. Все, „що він являє собою, все, що він має і уособлює, зумовлюється існуванням нації, в лоні якої він народився, і, щонайменше, що він має зробити, це за всяку ціну зберегти її існування" [8]. Така система базується на другому (домінування однієї етнічної нації) і третьому (наявність певних домішок інших націй, що зумовлює сьогодення) атрибутивних означеннях категорії „нація", тоді як перший (вільний культурний розвиток усіх без винятку націй) є фактично знівельованим. Нація завжди потребує монарха, який міг би уособлювати всю владу. У такій системі політична нація ототожнюється з етнічною.

Розуміння нації як нації політичної, „суспільства у цілому", яке створюється не лише прагненням до самовизначення, а й цілеспрямованою роботою держави для забезпечення політичного співіснування усіх націй в одному державному об'єднанні, є підставою для формування іншої системи демократії, де формалізуються її основні цінності і принципи. За такого розуміння актуалізуються перший і третій атрибутивні елементи категорії нації (при культивуванні розвитку усіх націй, що проживають на певній території, без будь-якого прагнення на домінування), що спричиняють необхідність певного відсторонення національно-культурного буття від влади. Політична нація, в основному, і стає тим елементом, який поєднує індивіда і державу. Демократія у такій системі, сформована на ідеях індивідуалізму і прагматизму Дж. Локка, вимагає і водночас означає відмову від досягнення національної справедливості. На таких принципах формувалася політична нація Великої Британії та інших країн, де історично обумовленою ставала необхідність співжиття людей різних національностей на не дуже великій, а головне на закритій території.

І, нарешті, за умови розуміння нації як територіально означеної спільноти людей, які поділяють певний тип культури та яких пов'язує виражене почуття єдності й солідарності, як спільноти, відзначеної чіткою, історично закоріненою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування – саме за цієї умови існування етнічної нації не заперечує індивідуального існування, яке стає джерелом національної ідентичності. У такій системі поєднані всі три атрибутивні елементи категорії „нація" та забезпечується рівномірний розвиток усіх національних меншин, але з відчутним внутрішнім домінуванням якоїсь однієї. Найбільш яскраво таке поєднання проявляється у Німеччині.

Третій рівень, на якому відображає себе демократія, – це рівень громадянського суспільства, тобто позаполітичної сфери буття. Тут найчіткіше проявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На цьому рівні демократія переходить від способу співіснування людей

форми політичної влади

у державі до форми правління. Це, у свою чергу, потребує наявності певних умов: внутрішньої автономності людини; зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності; структуралізованого суспільства; відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності; адекватної політичної системи. Поєднання цих елементів нівелює вади демократії на попередніх рівнях.

А. Пшеворський наголошує на тому, що перехід до демократії можливий за наявності громадянського суспільства та появи всередині авторитарного режиму групи „лібералізаторів", тобто частини правлячої еліти, яка усвідомлює необхідність певних суспільно-правових трансформацій навіть тоді, коли потенційно вони спрямовуються на збереження „статус-кво" диктатури [9]. Першим кроком „лібералізаторів" має стати вимога визнання офіційною державною владою сфери позадержавного і незалежного від неї громадянського суспільства. Наслідком діяльності ліберальних сил повинна бути „пом'якшена диктатура". Зміцнення громадянського суспільства автоматично поставить ці сили перед вибором: рухатися до демократії чи, вдаючись до репресій, зупинити розвиток елементів цього суспільства.

Але існують й інші точки зору. Так, Ф. Хайєк, будучи прихильником відродження демократичного ідеалу, який він називає „демархією", наголошує, що вплив громадянського суспільства на демократичну владу не означає, що вона буде репрезентувати суспільний інтерес [10]. Насправді відбувається прямо протилежний процес: держава не стільки виражає інтереси суспільства, скільки починає представляти групові інтереси певного соціального конгломерату у вигляді груп, об'єднань, рухів тощо. Не відкидаючи обмежувальних функцій громадянського суспільства у ставленні до державної влади, Ф. Хайєк зазначає, що для ефективного звуження повноважень влади державі не потрібна структура, здатна до узгоджувальних дій. Її можуть замінити громадянське суспільство та певним чином сформована громадська думка, яка забезпечує визнання виданих державою наказів і законів, зміст яких не суперечить інтересам цього суспільства.

Є проблема і в тому, що тиск громадянського суспільства на демократичну владу може призвести до того, що парламент буде сприйматися громадськістю як бездіяльний і некомпетентний орган, оскільки він не здатний задовольнити інтереси всіх суб'єктів громадянського суспільства. За цих умов можливе виникнення переконання, що політичних діячів необхідно позбавити влади і наділити нею професійних чиновників. Це буде першим етапом відступу від демократії. Тому сучасні демократичні держави змушені постійно підтримувати парламентську більшість і в такий спосіб забезпечувати вимоги представників різних інтересів. При цьому кожна група з табору громадянського суспільства може погодитися на задоволення інтересів інших груп за умови, що її власні інтереси будуть також враховані. Подібний вплив інститутів громадянського суспільства на

демократичну державу Ф. Хайєк називає „демократичною угодою" [11].

Особливе місце у відносинах між демократичною державою і громадянським суспільством посідають політичні партії, які сприяють політичному волевиявленню громадянського суспільства. Вони є механізмом, який виконує важливі функції консолідації та інтеграції держави і громадянського суспільства. Наявність сильних політичних партій у громадянському суспільстві є головною умовою існування стабільної демократії.

Політичні партії слід розглядати як посередницькі організації між громадянами і державою. Впливові політичні партії з великими і справді постійними базами підтримки в середовищі виборців сприяють утвердженню демократії. Лише вони, на відміну від інших громадських об'єднань, які обмежуються вузькими груповими чи локальними інтересами або охоплюють вузьку сферу діяльності, здатні діяти у більш широкому політичному просторі і агрегувати інтереси різних верств населення. Притому найбільші партії стають виразниками загальнонаціональних інтересів і слугують інструментами опосередкування запитів суспільства в процесі прийняття владних рішень на урядовому рівні [12].

Важливу роль у взаєминах громадянського суспільства і демократичної держави відіграють засоби масової інформації, які є одночасно і каналом вираження думки громадянського суспільства, і засобом її формування, й інструментом контролю громадськості над владою і державою. При забезпеченні ефективного зв'язку громадянського суспільства і демократичної держави, як вважає О. Скрипнюк, необхідно дотримуватися наступних основних принципів: розуміння місця засобів масової інформації (ЗМІ) як „четвертої влади", а, отже, запоруки ефективної діяльності всього державного організму; створення досконалої законодавчої бази, визначення статусу, ролі і прав ЗМІ, забезпечення їх незалежності; дистанціювання ЗМІ від діяльності політиків; надання керівництву органів правління ЗМІ свободи в редакторських і журналістських рішеннях у межах закону, їх призначення на конкретних засадах; неможливість обіймання цими особами посад в уряді чи в іншій владній структурі; субсидіювання ЗМІ на нейтральних засадах і на тривалий час за ухвалою органу, не пов'язаного з урядом чи парламентом; забезпечення конкуренції між ЗМІ як засобу визначення параметрів професійної діяльності тощо [13]. З іншого боку, громадянське суспільство має бути захищеним від паралізуючих впливів ринково-орієнтованих мас-медіа та забезпечувати їх плюралізм та незалежність від товарних відносин. Має бути гарантована правова незалежність „четвертої влади", яка унеможливлювала б перетворення ЗМІ на однопартійну безальтернативну ідеологічну силу.

Четвертим рівнем існування демократії є держава. Вона формалізує основні принципи демократії, перетворюючи їх на закони, і забезпечує умови їх реалізації у конкретних життєвих ситуаціях. Формування самої держави, а точніше — державних інститутів з їх функціональним

форми політичної влади

розподілом влади також має відповідати логіці історичного розвитку та ментальним особливостям і очікуванням населення.

У Франції, відповідно до засад інтегрального націоналізму, насамперед таких, як свобода особи і необхідність розподілу влади, сформовано унітарну державу. Місце „монарха" в ній належить президентові, який уособлює основні чесноти нації: відповідальність, передбачливість, історичну пам'ять. Уряд виконує волю народу тільки в межах наданих йому повноважень, він звітує перед законодавчим органом. Функції законодавчого органу жорстко обмежені, всі важливі державні рішення мусять затверджуватися на референдумі.

У Німеччині сформувалася парламентська республіка як вияв об'єднавчого елементу нації. Уряд, утворений парламентською більшістю, має право повного управління. Президентові залишаються тільки права гаранта конституції, однак у критичних, кризових випадках він може очолити націю.

Уособленням Великої Британії є монарх, який не має функціонального призначення окрім певного зв'язку між людиною і державою. Це приклад цілком прагматичного державного устрою: народ обирає парламент для репрезентування своїх інтересів.

Говорячи про особливості державного рівня утвердження демократичних принципів в Україні, слід пам'ятати, що держава має поєднувати в собі первинну систему взаємовідносин: виборність і самоврядування. Сучасний стан політичної системи не відповідає цій вимозі. Основні функції зосереджені у центральної влади, тоді як місцеве самоврядування значно обмежене в правах.

Отже саме перший і другий рівні демократії, тобто рівень конкретного індивіда і рівень титульної нації на певній території – це, як зазначив Ж. Дельоз, „більшість, а будь-яке становлення за своєю природою є якраз те, що виокремлюється з більшості" [14]. Саме на цих рівнях визначається внутрішня логіка існування демократії, її національні характеристики, її функціональна необхідність для максимальної реалізації особистості. І, нарешті, саме на цих рівнях найбільше проявляється суперечливість, яку Ф. Ніцше визначив як „дивну суперечність між внутрішньою сутністю, якій не відповідає ніщо зовнішнє, і зовнішністю, якій не відповідає жодна внутрішня сутність" [15]. Ефективне поєднання першого і другого рівня формує таку систему відносин людини і влади, яка кожному дає можливість реалізувати себе професійно і особистісно, відображати дійсність через самого себе. Тому й основним фактором, який визначає особливості національних моделей демократії, є людина, а точніше – перехід „людина – суспільство". При збігу теоретичного розуміння концептуальних основ демократії, яка реалізується в конкретній державі, з очікуваннями народу (індивіда, нації) на всіх рівнях відбувається резонанс, який стимулює національний розвиток. Але якщо хоча б один елемент входить у антагоністичну суперечність з суспільними очікуваннями, навіть якщо він

на загальнотеоретичному рівні є вищим, логічнішим, більш обґрунтованим і засвідчив свою ефективність в інших системах демократії, то це спричиняє дисонанс і кризу. Така демократія стає причиною занепаду як ззовні нав'язана форма, якій завжди протистоятиме кожний конкретний індивід, спільнота. Таку демократію важко навіть назвати демократією, оскільки вона заснована на порушенні головного принципу демократичного існування – волі більшості.

Демократія як основа державного управління набуває сили лише там, де існує спільність інтересів і фундаментальних цінностей, які визнає більшість громадянського суспільства. Меншість погоджується на тимчасове правління більшості не тільки тому, що сподівається колись стати більшістю, а й тому, що певні загальні інтереси, права і свободи превалюють над вузькогруповими. Саме це робить демократичне парламентарне правління життєздатним та ефективним. Демократія починає занепадати тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, коли не існує загального визнання основних принципів і завдань, окремі політичні партії чи інші інститути громадянського суспільства прагнуть не стільки співпрацювати з державою, скільки стати нею.

Ми цілком погоджуємося з О. Скрипнюком, що і демократизм політичної системи, і розвиток громадянського суспільства прямо пропорційні інтенсивності взаємодії між ними, оскільки політична система набуває завдяки громадянському суспільству стійких зв'язків з життєвими інтересами громадян, тобто є соціальним ґрунтом демократії, а розгалужена мережа громадських організацій, які репрезентують плюралізм приватних інтересів, отримує завдяки демократичним правовим інститутам можливість вивільнення від влади корпоративізму і перетворюється на повноцінне та ефективне громадянське суспільство [16].

Таким чином, формування демократичної системи має базуватися на основі загальнотеоретичних критеріїв і принципів демократії, сформованих за багатовікову історію розвитку людської цивілізації, і які розглядаються крізь призму національної культури з внутрішньою логічною відповідністю національним характеристикам населення. І впроваджуватися вони повинні без сліпого, штучного копіювання та насильницького, експансивного нав'язування, а за допомогою об'єктивних механізмів еволюційного розвитку на всіх чотирьох проаналізованих у статті рівнях.

Література:

1. Цит. за: **Пазенок В.** Демократія і людина. Теорія і українська дійсність // Політика і час. – 2003.– № 2. – С. 6.

2. Там само. – С. 7.

3. **Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В.** 13 теорий демократии. – СПб, 2002. – С. 13.

форми політичної влади

4. **Даль Роберт А.** Введение в теорию демократии. – М., 1992. – 158 с.
5. **Майроф Брюс.** Лики демократии. – М., 2000. – 475 с.
6. **Медведчук В.** Новий вимір демократії. – К., 2001. – С. 41 - 42.
7. Там само. – С. 43 - 44.
8. **Моррас Ш.** Повернення до живих речей // Націоналізм: антологія. – К., 2000.
9. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М., 1999. – С. 102.
10. Цит. за: **Скрипнюк О.** Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12.
11. **Хайєк Ф. А.** Право, законодавство та свобода. Правила та порядок. – Т. 1. – К., 1999. – С. 132, 151.
12. **Примуш М.** Демократія і багатопартійність // Політика і час. – 2001. – № 2. – С. 70.
13. **Скрипнюк О.** Вказана праця. – С. 14.
14. **Делез Ж., Гваттари Ф.** Что такое философия? – СПб, 1998.
15. **Ницше Ф.** О пользе и вреде истории для жизни. Соч. в 2-х т. – М., 1998.
16. **Скрипнюк О.** Вказана праця. – С. 17.

Особливості трансформації політичної системи в Аргентині

Андрій Бредіхін,
доктор історичних наук,
завідуючий кафедрою всесвітньої історії
Донецького національного університету
Марина Зелінська,
кандидат політичних наук,
старший викладач
кафедри загального і адміністративного менеджменту
Донецького державного університету управління

Автори аналізують процеси трансформації політичної системи Аргентини з огляду на можливість та доцільність використання аргентинського досвіду в розбудові владних відносин в Україні.

Проблеми розвитку демократії, демократичних транзитів, трансформацій політичних систем стали в останні десятиліття одним з основних напрямів політичної науки. Прискіпливому аналізу піддаються, зокрема, трансформації режимів у країнах „третього світу", де вже подолано труднощі політичної модернізації.

На нашу думку, значний інтерес для України становить досвід досить непростого розвитку політичної системи Аргентини, який тривав протягом останніх двадцяти років. Адже й наша країна зустрілася з аналогічними проблемами, особливо у сфері економіки та політики. Незважаючи на те, що шляхи, які довелося у XX столітті подолати Україні й Аргентині, дуже різні, ми бачимо два фактори, котрі говорять на користь цієї нашої тези. Це, по-перше, провідна роль держави в усіх трансформаційних процесах. По-друге, це такий феномен, як „життя в минулому", де, як багато хто вважає, сконцентрувалися і реальні, й уявні наші національні досягнення. У цьому зв'язку пошлемося на авторитет Ф. Шміттера, який зазначає, що хоча ще й рано робити остаточні прогнози, однак, на його думку, саме „аргентинізація" може стати найімовірнішою перспективою для нових демократій Східної Європи і тих держав, що постали на теренах колишнього СРСР.

Науковці, що досліджують трансформаційні процеси в країнах

форми політичної влади

Латинської Америки, звертають увагу переважно на інституційну складову „транзиту", якою й пояснюють тісну взаємозалежність між роботою державних і політичних інститутів та рівнем демократії в кожній окремій країні. Проте ступінь цієї залежності точно визначити неможливо, хоча автори пропонують для цього різні методики.

На думку Р. Даля, в Аргентині, після колапсу бюрократичного авторитарного режиму, що стався 1983 року, було створено поліархію. Вищі посадовці там обиралися шляхом вільних і відкритих виборів, засоби масових комунікацій мали певну свободу, інститут громадської думки динамічно розвивався, політичні інститути за своєю формою були демократичними.

Аналізуючи роботу політичних інститутів у країнах Латинської Америки, Г. О'Доннелл виявляє кілька важливих моментів у процесі їх становлення та функціонування. Це дало йому підстави говорити про подібність історії і трансформації в цих країнах та об'єднати їх терміном „держави делегативної демократії".

За Г. О'Доннеллом, делегативна демократія грунтується на передумові, що перемога на президентських виборах дозволяє переможцеві управляти країною на власний розсуд, хоча його влада й обмежується певними конституційними положеннями, зокрема —терміном перебування при владі. Делегативна демократія має виразний мажоритарний характер: шляхом вільних, справедливих виборів вона формує більшість, яка дозволяє комусь протягом кількох років бути єдиним тлумачем національних інтересів. Після виборів виборцям належить стати пасивними спостерігачами дій президента.

Такий вид демократії, на думку Г. О'Доннелла, варто запроваджувати „країнам молодої демократії". Він вважає, що в цих країнах є ознаки як прихованої загрози повернення до авторитарного режиму, так і перспективи розвитку у бік представницької демократії. Г. О'Доннелл відзначає парадокс в інституціональному розвитку країн нової демократії: вони мають боротися з негативними наслідками авторитарного минулого й одночасно розв'язувати соціально-економічні проблеми, про які „старі демократії" не мали навіть уяви в період свого становлення. Оскільки ефективні інститути і відповідну практику неможливо створити „за один день", то слід покладатися на те, що основні механізми делегативних демократій вже зарекомендували себе на практиці, що наслідки їх застосування цілком прогнозовані [1].

Джерельна база статті — політико-правові документи, програми політичних партій і об'єднань, матеріали періодичних видань, виступи, інтерв'ю, аналітичні оцінки політичних діячів. **Мета статті** — комплексний аналіз трансформації політичної системи Аргентини. **Завдання** – проаналізувати аспекти корисного для України досвіду реформування політичної системи Аргентини; показати особливості делегативної

демократії у цій країні як одного з етапів переходу від авторитаризму до демократії; розкрити механізм взаємодії основних державно-політичних інститутів в умовах трансформаційних процесів. **Метод дослідження** — історико-системний, згідно з яким політичні процеси розглядаються як система взаємообумовлених компонентів (напрямів, принципів, заходів) у конкретно-історичних умовах.

Аргентинська держава розвивалася не одне століття, і розвиток її був досить бурхливим. Україна, до речі, не має такого багатого досвіду розбудови власної політичної системи, отже й не може використати свої історичні уроки, аби уникнути нових помилок. Отже їй доцільно використовувати чужий досвід, особливо досвід тих країн, які потрапляли у схожі ситуації. Особливо важливим єдосвід функціонування держави в умовах делегативної демократії, як це було, зокрема, в Аргентині.

В Аргентині використання моделі делегативної демократії пов'язується зазвичай з режимом президента К. Менема, який обіймав цю посаду з 1989 по 1999 рік.

Однією з ознак делегативної демократії в Аргентині у цей період можна назвати заходи К. Менема для збільшення обсягу своєї власної влади. Важливим, зокрема, було використання права президента видавати укази, які мали силу законодавчих актів. За аргентинською конституцією, президент має право видавати декрети та укази „у випадку необхідності, у виняткових ситуаціях, за непередбачуваних обставин". Вони є обов'язковими до виконання, а скасувати їх може лише Конгрес або Верховний Суд. За 130-річну практику (до К. Менема) було видано лише 20 таких актів. А К. Менем вже у перший строк свого президентства видав 336 указів. Він вважав, що це вкрай необхідно, бо Конгрес працював надто повільно, більше того — далеко не завжди в парламенті збирався кворум.

Ще одним способом збільшення впливу президента було те, що К. Менем добився різкого зсуву балансу влади в бік виконавчих органів та повного контролю над роботою Верховного Суду, органу, який до того був незалежним, а його рішення часто спрямовувалися на скасування авторитарних рішень президента. Головною функцією Верховного Суду ставала підтримка політики президента. В таких умовах К. Менем фактично перебрав на себе законодавчі повноваження [2].

1994 року шляхом конституційної реформи було скорочено термін президентських повноважень з шести до чотирьох років. Але це компенсувалося тим, що президент одержав можливість обіймати свою посаду повторно, без перерви в часі. Реформа здійснювалася в інтересах особисто К. Менема, адже його строк перебування на посаді закінчувався, а залишати президентське крісло, а разом з цим і втрачати широкі можливості для збагачення, він не хотів.

Конституційна реформа стала можливою завдяки „пакту Олівос",

форми політичної влади

укладеному К. Менемом та його попередником Р. Альфонсіном. Уперше в політичній історії Аргентини було досягнуто порозуміння між правлячою та опозиційною партіями щодо реформування основного закону. Автори змін запропонували норми про загальні прямі вибори президента (доти главу держави обирала колегія виборців) та заснування посади голови кабінету міністрів [3]. Прийняті зміни до Конституції (яка діє в країні з 1853 року з численними поправками), незважаючи на привабливу словесну обгортку, фактично послабили інститути представницької демократії та можливості контролю суспільства за діяльністю президента і його апарату.

Постає питання, чи доречним було встановлення і збереження в Аргентині президентської форми правління в процесі переходу від авторитаризму до демократії та за наявності негативного досвіду, адже, як можемо бачити, недосконала президентура дає багато можливостей для зловживання владою. Ми вбачаємо тут вплив історичних традицій та особливостей політичної культури, які неодмінно пов'язані з персонифікованістю влади і політичної відповідальності. Саме тому, незважаючи на формально демократичну „оболонку" посади Президента в Аргентині, цей інститут мав ознаки автократизму.

Ми можемо уявити Аргентину парламентською республікою і довести, показавши усі вади президенталізму в цій країні, що саме парламентаризм був би гідною альтернативою авторитарній владі К. Менема. Проте ця країна має багаторічний досвід панування безвладдя та військової диктатури на тлі безпорадності політичних партій, а саме вони, в ідеалі, мають нести відповідальність за долю держави. У спадок від авторитарного режиму залишилися слабкі політичні партії, і цей факт часто примушує виборців шукати порятунку в особі популістських лідерів, які не мають ні досвіду, ні організаційної підтримки. Політичні партії в Аргентині не є „згуртованими" партіями. Але за президентської системи життя змушує їх об'єднуватися, щоб досягати успіху у боротьбі за головний і неподільний приз – посаду президента [4]. Проте якщо у глави держави немає підтримки парламентської більшості, то він безсилий, відповідно до законодавства, ввести в дію свою програму, а це призводить до спокуси узурпувати владу та керувати країною, не звертаючи уваги на парламент. Виникає зачароване коло: „слабкі партії – президент – авторитаризм", яке Г. О'Доннелл вважає процесом саморуйнування делегативних демократій і яке можна було розірвати лише завдяки незалежній судовій владі та інституту політичної опозиції.

Хоча політика К. Менема негативно вплинула на стан демократичних інститутів, проте з певної історичної перспективи його дії можна виправдати. Завдяки використанню делегативної моделі демократії йому вдалося вберегти країну від небезпечного втручання військових у політику (1990 року він амністував офіцерів, звинувачених у вчиненні злочинів в період хунти, та удвічі скоротив чисельність армії). Програма

демократичної реструктуризації К. Менема була реалізована швидко, без застосування репресій (як це трапилося в Болівії), без запровадження надмірного авторитарного режиму (як це сталося в Чилі та Перу).

Наприкінці 2001 року Аргентина вже вступила в глибоку економічну кризу, яка згодом переросла в політичну нестабільність. В цей період в країні змінилося п'ять президентів – пересічні громадяни вважали чинну політичну систему повністю дискредитованою, було зруйновано довіру до всіх політичних інститутів (президента і парламенту особливо). Цікаво, що розвиток політичних подій в Аргентині того часу нагадує нинішній стан політичної системи України: найпопулярнішим гаслом у суспільстві було „Нехай вони всі йдуть геть!". Але, на відміну від України, Аргентина могла бачити порятунок в традиційних політичних силах, які витримали довгу перевірку часом, остаточно не втратили довіри суспільства, оскільки в минулому були основою політичної системи. Такою силою на початку XXI століття стала перонiстська партія та її апарат. У січні 2002 року лідер перонiстів Е. Дуальде обіймає посаду тимчасового президента Аргентини і завдяки отриманим повноваженням здійснює низку соціально-економічних заходів, які послаблюють наслідки кризи для населення.

Деякі кроки Е. Дуальде та його команди (зокрема, в банківській сфері) стабілізували складну економічну ситуацію. Проте політична криза поглибилася і набула нових ознак – включення соціального руху в цей процес. Це засвідчило те, що аргентинське суспільство виявилося спроможним переосмислити роль політичних інститутів і суспільних інтересів в країні. Справа в тому, що аргентинська політична система будувалася на принципах делегативної демократії – довіра населення поширювалася на конкретного лідера, а не на політичні інститути. Сам акт делегування влади уособлював віру в особистісні якості лідера і підкорення електорату його політичним рішенням [5]. Слід зазначити, що подібний тип політичної культури домінував в Аргентинській республіці й раніше.

С. Ліпсет, окреслюючи роль політичної культури в розбудові сильної президентської республіки, зазначає, що порівняння політичних систем свідчить, що більшість стабільних демократій існує в багатих і протестантських країнах. Саме тому в більшості латиноамериканських країн політична стабільність у роботі державних інститутів ніколи досі не набувала такого рівня, як, скажімо, в США. Культурними факторами вкрай нелегко маніпулювати, особливо якщо вони історично обумовлені [6].

Зміни в політичній свідомості пересічних громадян відбувалися в Аргентині поступово. Країна пережила і військові режими, і жорсткі диктатури, і кризи нових політичних режимів, аж доки населення не усвідомило, що державні інститути й політики існують задля задоволення потреб громадян, а не навпаки. І гасло аргентинської нації початку XXI століття „Нехай вони всі йдуть геть!" яскраво демонструє результат переосмислення ролі пересічної людини в процесі політичної

форми політичної влади

трансформації: людина не „гвинтик", а рушійна сила. Відтепер посадові особи мали бути підзвітними перед народом протягом усього періоду їх перебування при владі. Ця підзвітність забезпечується політичними інститутами, через механізми виборів і розподілу влади, інститутами громадянського суспільства, які діють в публічній сфері, що дозволяє громадянам контролювати рішення державних органів. Політичні інститути необхідні для того, щоб створити механізми інституалізації політичної недовіри, які повинні знижувати неминучі ризики, які так властиві самому акту делегування влади. Довіра, таким чином, переходить від конкретних владних осіб на систему безособових гарантій, які захищають громадян від можливих порушень з боку влади [7].

2003 року президентом Аргентинської Республіки був обраний пероніст Н. Кішнер. Головним у його політичній програмі було відновлення ефективності публічних демократичних інститутів, що, звичайно ж, завойовувало йому симпатії тих, хто вже стомився від тотальної корупції в усіх ешелонах влади та від закулісних інтриг у політиці, на яких протягом десятиліть трималася політична система. Н. Кішнер зробив сміливий крок у справі демократичної трансформації – вирішив питання про відповідальність військових за злочини, скоєні щодо пересічних громадян в період військової диктатури. Вже у серпні 2003 року Сенат (на пропозицію президента) визнав неправочинними закони („punto final" та „obediencia debida"), які свого часу фактично звільняли від відповідальності за масове застосування катувань, страти без судового рішення, викрадення людей. В соціально-економічній сфері метою Н. Кішнера та його уряду було зменшення безробіття, бідності, соціальної несправедливості. За чотири роки його перебування при владі країна оговталася після кризи 2001 - 2002 років. Президент став повністю контролювати армію та військові кола, котрі були супротивниками перонистів, призначив новий склад судів. Він настільки жорстко контролював політичний процес в країні, що його почали звинувачувати у намірі повернутися до авторитарного минулого [8].

На президентських виборах 2007 року Н. Кішнер міг балотуватися на другий термін, і він мав значні шанси на успіх, особливо коли враховувати його вельми ефективну економічну політику; рейтинг його популярності у населення сягав 80 %. Проте, побоюючись звинувачень у намірі встановити в країні особисту диктатуру, Н. Кішнер зробив цікавий крок – поступився своєю владою на користь дружини, К. Фернандес де Кішнер. Пані Кішнер — юрист, активний правозахисник, сенатор.

На Кішнерів посипалися звинувачення у намірах управляти країною ще 12 років, по черзі перебуваючи на посаді глави держави. І для цього були підстави. По-перше, така можливість конституційно не заборонена. По-друге, це могло цілком реалізуватися за умови здійснення Кішнерами ефективної соціально-економічно політики. По-третє, як зазначав Г. О'Доннелл, доки політику глави держави визнає успішною більшість

потенційних виборців, то вважається несправедливим нормами конституції обмежувати делегативним президентам строк їх перебування при владі [9]. А тому вони шукають можливості внести зміни до основного закону або ж просто його обминути.

Тим часом, новий президент має вирішити непросте завдання – втриматися на хвилі економічного піднесення при загрозі чергової економічної кризи. А ознаки руйнівного спаду в економіці з'явилися вже на другому році президентства пані Кішнер: скорочувався профіцит бюджету, різко зростали ціни на всі продукти споживання. Тут мусимо зазначити, що існує важливий ефект взаємозалежності: глибока соціально-економічна криза може зміцнити хибне уявлення нації про доцільність жорсткого методу (близького до авторитарного) управління державними процесами, що автоматично повертає країну в минуле.

Чим більше часу буде поглиблюватися криза і зникатиме впевненість населення у спроможності уряду подолати її, тим більше можливостей з'явиться у кожного аргентинського посадовця діяти за вже перевіреним часом руйнівним сценарієм „усе задля отримання прибутку та вигоди тут і зараз". А це не може не призвести до остаточного краху надій, пов'язаних з обіцянками президента врятувати країну. Влада була делегована президентові, і переважно він приймає рішення згідно зі своїми уявленнями про благополуччя нації. Маємо зазначити, що нині Аргентина перебуває у досить складному становищі, адже з нагромадженням економічних провалів країна може опинитися в тяжкій кризі, але якщо уряд, парламент і глава держави захистять крихку інституційну стабільність злагодженою роботою, то держава зможе прямувати до стабільного демократичного режиму, як це було свого часу в Іспанії та Португалії.

Доречно насамкінець звернутися до аргентинського досвіду конституційної інженерії, наголосивши на принципово важливих нормах основного закону, які можуть сприяти злагодженій та ефективній роботі усіх гілок влади.

Конституцію Аргентини, як ми вже зазначали, було прийнято 1853 року [10]. Реформа 1994 року змінила норми, які визначали конституційний устрій держави та функціонування державно-правових інститутів. В країні встановлено республіканську форму правління та представницьку політичну систему при помірному впливі федерального уряду (за зразком, до речі, політичної системи США, хоча аргентинська модель суттєво й відрізняється від моделі президентства у США). Прийняті 1994 року зміни передбачають розширення прав парламенту і судової влади. Наприклад, запроваджується підзвітність голови кабінету міністрів парламентові, обмежується право президента видавати законодавчі постанови, розширюються повноваження суддів. Для деякого обмеження президентської влади конгрес вніс поправку до конституції, згідно з якою уряд очолює не президент, а прем'єр-міністр, якого можна усунути більшістю голосів обох палат конгресу. Отже законодавча влада Аргентини має можливість чітко

форми політичної влади

контролювати виконавчу владу.

Законотворча діяльність президента обмежується виданням інструкцій та постанов, необхідних для виконання законів, а також участю у розробці законодавчих актів. За жодних умов виконавча влада (до якої належить і глава держави) не може перебирати на себе законодавчі функції. Разом з тим, в конституції зазначається, що за виняткових обставин, коли стає неможливим видавати закони за процедурою, закріпленою в основному законі, президент, але лише за згодою міністрів, може видавати декрети. Проте в цьому винятковому випадку глава держави не має права зачіпати питання карного, податкового, виборчого та партійного законодавства. Якщо президент користується своїм правом вето, то для його подолання в парламенті необхідно дві третини голосів в обох палатах. Законопроект, який глава держави не повернув підписаним протягом десяти робочих днів, автоматично набуває статусу закону.

Маємо нагадати, що законодавчу владу в Аргентині здійснює Національний конгрес, який складається з Палати депутатів (257 членів) та Сенату (72 члени). Депутати Палати обираються прямим загальними голосуванням на чотири роки, причому її склад на 50 відсотків оновлюється кожні два роки. Сенат обирається на шість років і кожні два роки оновлюється на третину. Це не дозволяє корупції поширюватися серед депутатського корпусу і полегшує громадський контроль за його діяльністю. Обидві палати парламенту за своїми повноваженнями майже не відрізняються одна від одної. Проте саме Палаті депутатів належить виняткове право законодавчої ініціативи в податковій і військовій сфері. Саме вона має право висувати звинувачення президенту, віце-президенту, міністрам і членам верховного суду (процедура імпічменту). Сенат ухвалює остаточне рішення з цих питань. До компетенції Сенату входить також право надання дозволу президентові запроваджувати в країні надзвичайний стан.

Цікавим є положення про те, що в межах Національного конгресу функціонує незалежна від усіх гілок влади установа „Захисник народу". Її головним завданням є захист прав людини, гарантій та інтересів, які надаються конституцією і законами.

Окремим незалежним органом є й Суспільне міністерство. До його функцій входить захист законності, суспільних інтересів у складному процесі взаємодії з іншими представниками влади. До складу цього міністерства входять генеральний прокурор, генеральний захисник та незалежні особи [11].

Ці дві установи виконують важливу роль у захисті суспільства від можливого свавілля влади, яке ще зовсім недавно панувало в країні. Існування цих органів в політичній системі дає підстави сподіватися на подальший демократичний розвиток держави. Аргентинські політики навчилися робити висновки з помилок попередників.

Позитивним моментом держав делегативної демократії є те, що вони

можуть реально прогресувати до системи представницької демократії.

Література:

1. **О'Доннелл Гильермо.** Делегативная демократия // Пределы власти. – 1997. - № 2 - 3. // http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm

2. **Вильямс Б.** Между полиархией и автократией: делегативная демократия Карлоса Менема // Перекресток цивилизаций. – 2008. – 01.04. // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=12608

3. **Хачатуров К. А.** Латиноамериканские уроки для России. – М.: Междунар. отношения, 1999. – С. 30.

4. **Сарторі Джованні.** Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – Бібліогр.: 4 с. – С. 91.

5. **Ворожейкина Т.** Как стать гражданами: власть и общество в Аргентине // Отечественные записки. – 2005. – № 6 (26). // http://www.strana-oz.ru/?numid=27&article=1173

6. **Липсет Сеймур Мартин.** Роль политической культуры // Пределы власти. – 1997. - № 2 - 3. // http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem32.htm

7. **Ворожейкина Т.** Как стать гражданами: власть и общество в Аргентине // Отечественные записки. – 2005. – № 6 (26). // http://www.strana-oz.ru/?numid=27&article=1173

8. Аргентина: вариации на левую тему // Новая политика. – 2007. – 29. 06. // http://www.novopol.ru/text23205.html

9. **О'Доннелл Гильермо.** Делегативная демократия // Пределы власти. – 1997. - № 2 - 3. // http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm

10. Современные зарубежные Конституции. - М.: МЮК, 1992. – 285 с.

11. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы / Отв. ред. З. В. Ивановский. – М.: Наука, 2000. – С. 15 - 18.

соціологія

Концептуалізація понять „менеджмент" і „управління" в сучасному науковому дискурсі

Микола Туленков,
кандидат соціологічних наук,
проректор Інституту підготовки кадрів
державної служби зайнятості України

У статті розглядається (крізь призму соціологічного підходу) парадигмальна еволюція концептуалізації понять „менеджмент" і „управління" в сучасному науковому дискурсі.

Концептуалізація змісту понять „менеджмент" і „управління" має велике значення для розвитку понятійно-категоріального апарату не тільки теорії соціального управління й соціологічної науки в цілому, але й галузевих соціологічних теорій організацій і менеджменту.

Аналіз наукових досліджень [1 - 7] свідчить, що концептуалізація змісту понять менеджмент і управління залишається поки що дискусійною і не цілком відображає реальне становище розвитку сучасної науки та соціально-управлінської практики. Це, на нашу думку, призводить до вільного тлумачення цих ключових категорій при поясненні складних соціально-управлінських явищ і процесів у сучасному українському суспільстві.

Менеджмент (як вид соціальної практики) у тій чи іншій формі завжди існував там і тоді, де і коли виникала потреба в організації спільної діяльності людей. Зачатки менеджменту, на думку Г. Саймона, з'являються, коли дві людини прагнуть спільними зусиллями, наприклад, пересунути камінь, який поодинці їм не зрушити з місця. Це, вважає вчений, пов'язується з тим, що будь-яка проста людська дія набуває двох засадничих організаційних ознак: мети (пересунути камінь) і об'єднання зусиль кількох людей заради виконання конкретного завдання, яке неможливо реалізувати без об'єднання дій [2, с. 21]. Звідси фактично й бере початок широка інтерпретація менеджменту як особливого виду соціальної діяльності людей, які об'єднують свої зусилля для досягнення спільної мети.

Концептуалізація понять „менеджмент" і „управління" в сучасному науковому дискурсі

Микола Туленков

В ході еволюційної трансформації світової управлінської думки термін „менеджмент" набув істотного змістового розширення. Завдяки впровадженню системного підходу він все більше трактується як універсальний спосіб раціональної організації не тільки виробничих, але й соціальних, політичних і культурних процесів. Це зумовило зміну парадигми в трактуванні змісту понять „менеджмент" і „управління", а також в інтерпретації першого як загального принципу другого в сукупності трьох його основних видів — соціально-політичного, соціально-економічного і соціально-культурного [8, с. 7 - 9]. Супротивники такої широкої інтерпретації вважають її недостатньо виваженою, оскільки вбачають у ній підміну поняття управління. На їх переконання концепція наукового менеджменту і теорія соціального управління за часовим виміром мають різне походження. Науковий менеджмент з'явився (на рубежі XIX – XX століть) як американська версія теорії управління фірмою, а виникнення теорії соціального управління пов'язане ще з ідеями Платона і Аристотеля. Причому з методологічної точки зору ототожнення змісту понять „менеджмент" і „управління" не зовсім коректне, оскільки у цих феноменів існують різні керовані об'єкти. Таким об'єктом у соціального управління є суспільство, а в менеджменту - фірма. На відміну від управління (що застосовується до різних сфер людської діяльності — соціальної, політичної, економічної, духовної) менеджмент передбачає насамперед діяльність з керівництва людьми в дуже різних організаціях, які орієнтуються переважно на отримання прибутку чи комерційного успіху.

Багатогранність форм і видів соціального управління дозволяє йому використовувати для впливу на суспільство (і його підсистеми) різні засоби й методи, наприклад, адміністративні, правові, політичні, економічні, соціально-психологічні тощо. Соціальне управління, таким чином, як засадничий суспільний інститут стосується всіх сфер суспільного життя на відміну від феномена менеджменту як раціональної технології управління, що переважає у ділових (виробничих і комерційних) організаціях, що функціонують у ринковому середовищі.

Але є ще один аргумент у прихильників широкої інтерпретації поняття „управління". Він полягає в тому, що термін „управління" стосується різних видів людської діяльності (наприклад, управління автомобілем), різних сфер діяльності (наприклад, управління в неживій природі, в біологічних і соціальних системах), а також різних органів управління (наприклад, адміністративних підрозділів на підприємствах, у державних установах, громадських організаціях, виробничих об'єднаннях тощо) [6, с. 5]. Принаймні до 1970-х років під менеджментом розуміли, головним чином, теорію і практику управління виробничою сферою. Та в наступні десятиріччя, як зазначає П. Друкер, з'явилася об'єктивна потреба в поширенні терміна „менеджмент" на інші сфери управління, зокрема на управління банківською і військовою справою, туристичним

соціологія

бізнесом, державними установами тощо [9, с. 174 - 176]. Відтак важко не погодитися з думкою, що „для кожної галузі знань існує свій специфічний понятійно-категоріальний апарат, який історично склався..." При цьому процес „введення в обіг нових наукових термінів має бути, принаймні, ґрунтовним і доцільним, а головне стосуватися як нових проблем, що виникають, так і розкривати нові аспекти старих понять і категорій..." Адже започаткування „нової метафоричної термінології без відповідного наукового пояснення призводить, як правило, до відриву нових знань від історичних коренів і наукових традицій, а в результаті й до втрати наукою своєї специфіки, термінологічної точності та строгості" [10, с. 73].

Отже, за П. Друкером, слово „менеджмент" за своєю семантикою досить складне для розуміння, оскільки за походженням воно є суто американським і навряд чи достеменно може бути перекладене на інші мови, включаючи й англійську мову британських островів [11, с. 21 - 26]. Саме цей чинник у сукупності з розбіжностями в тлумаченні змісту понять „менеджмент" і „управління" є, на нашу думку, причиною дискусій у середовищі дослідників.

Так, у „Термінологічному словнику бізнесу й менеджменту" (1997 р.) термін „менеджмент" визначається, по-перше, як управління, керівництво, адміністрація, дирекція, регулювання, управлінський апарат, організація; по-друге, як приватна особа або група осіб, які відповідають за аналіз, формулювання рішень і здійснення необхідних дій на благо організації; по-третє, як адміністративне керівництво, тобто як функція, що включає планування та координацію діяльності в межах організації [11, с. 241]. У „Словнику американських бізнес-термінів" (1994 р.) до вищенаведених визначень додається ще й така складова, як „процес управління організацією", а зміст менеджменту тлумачиться як 1) мистецтво і наука планування, організації, керівництва й контролювання роботи інших людей заради досягнення певних цілей; 2) процес ухвалення рішень і лідерство; 3) група людей в організації, до обов'язків яких входить ухвалення рішень і здійснення процесу управління [13, с. 190].

Що стосується змістового наповнення терміна „управління", то в загальному сенсі під ним розуміють „елемент, функцію організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію їх програм і цілей..." А соціальне управління, у свою чергу, трактується „як вплив на суспільство з метою його впорядкування, збереження якісної специфіки, вдосконалення і розвитку..." Воно є „властивістю будь-якого суспільства, що випливає з його системної природи, суспільного характеру праці, необхідності спілкування людей у процесі праці і життя, обміну продуктами їх матеріальної та духовної діяльності" [14, с. 704].

Поняття „управління" часто асоціюється з владними повноваженнями, оскільки воно, на думку С. Ожегова, етимологічно виводиться від слова „управа", яке означає „засіб, міру впливу на когось, можливість

приборкання чи придушення когось". С. Ожегов пропонує такі визначення поняття „управління" та його похідних. Управління – це „діяльність органів державної влади; сукупність пристроїв, за допомогою яких скеровують рух машини чи механізму; великий підрозділ будь-якої установи, велика адміністративна установа". „Управляти – означає скеровувати хід, рух когось, чогось, керувати діями когось, чогось; спрямовувати діяльність когось, чогось"[15, с. 726 – 727].

Формування нової соціальної реальності в Україні (пов'язаної з розбудовою демократичних інститутів, формуванням ринкової економіки, а також з інтеграцією в світову спільноту) спряло широкому використанню поряд із звичним для нас терміном „управління" англійського слова „менеджмент". Це актуалізувало проблему оновлення й уточнення понятійного-категоріального апарату вітчизняної науки управління.

Так, у „Сучасному економічному словнику" (1998 р.) поряд з терміном „управління" знаходимо й термін „менеджмент", які тлумачаться таким чином. „Управління – це, по-перше, свідомий цілеспрямований вплив з боку суб'єктів, органів на людей і економічні об'єкти, що здійснюється з метою спрямування їхніх дій і отримання бажаних результатів, а по-друге, це великий підрозділ вищих органів управління, департамент... Менеджмент – це: 1) сукупність принципів, форм, методів, прийомів і засобів управління виробничим персоналом з використанням досягнень науки управління, основною метою якого є досягнення високої ефективності виробництва, кращого використання ресурсного потенціалу підприємства, фірми, компанії; 2) керівництво підприємства, фірми, керівний орган" [16, с. 225; с. 408]. Близьке тлумачення терміна „менеджмент" знаходимо й у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови" (2002 р.), де він визначається як „сукупність принципів, методів, засобів і форм управління виробництвом з метою підвищення його ефективності, збільшення прибутків" [17 с. 548].

Такі визначення менеджменту, на нашу думку, надто „вузькі", бо вони в основному охоплюють змістову частину менеджменту виробничої сфери. Проти „вузького" тлумачення змісту менеджменту (винятково як менеджменту бізнесу) висловлювався й П. Друкер. Він вважав, що „поштовхом до ототожнення менеджменту з менеджментом бізнесу стала Велика депресія в США з її ворожим ставленням до капітанів бізнесу. І щоб менеджмент у суспільному секторі не плутали з менеджментом бізнесу, перший був перейменований на державне управління і проголошений окремою дисципліною (яку окремо досліджують в університетах) з власною термінологією і кар'єрними сходинками". Іншими словами, „політична коректність" часів депресії вимагала певної відмови від терміна „менеджмент". Однак у повоєнний період, зазначає П. Друкер, мода змінилася і слово „бізнес" знову стало „пристойним" завдяки успіхам американського менеджменту бізнесу. А відтак і сам термін „менеджмент бізнесу" досить швидко став знову „політкоректним",

соціологія

насамперед, як галузь наукового знання. Саме з цього періоду термін „менеджмент" в суспільній свідомості, а також у науковому середовищі став ототожнюватися з „менеджментом бізнесу" [18, с. 20]. Але нині, зазначає далі П. Друкер, „ми починаємо виправляти помилку піввікової давнини. Свідченням цього є, насамперед, перейменування багатьох бізнес-шкіл на школи менеджменту, зростання кількості кадрових пропозицій цих шкіл некомерційному менеджменту, поява нових програм підготовки фахівців топ-менеджменту для керівних органів як комерційних, так і некомерційних організацій, створення відділень церковного менеджменту на факультетах богослов'я тощо. Але уявлення про те, що менеджмент – це менеджмент бізнесу, як і раніше, поки що існує". Тому, вважає П. Друкер, важливо заявити, причому найгучніше, що „менеджмент не є менеджмент бізнесу – так само, як, скажімо, медицина не є акушерство" [18, с. 20 - 21].

Подібної позиції дотримується й І. Адізес, який наголошує, що „менеджмент – це процес, який здійснюється людьми для забезпечення того, щоб компанія була ефективною і результативною в короткостроковій та довгостроковій перспективі". Він підкреслює, що, „прагнучи розв'язати концептуальні проблеми менеджменту, ми часто-густо змінюємо назви. Адже сорок років тому це називалося адмініструванням, а потім всі зрозуміли, що адміністратор – це не зовсім те, що потрібне. Це бюрократія нижнього рівня, тож давайте цю категорію людей називати адміністраторами, а ось те, що нам потрібно робити, називати менеджментом. Але коли слово „менеджмент" теж не спрацювало, з'явилося слово лідерство. Що ж, давайте перейдемо до „лідерства" – і сьогодні всі говорять про лідерів. Але через два-три роки стане зрозуміло, що це теж не працює, і тоді доведеться шукати нове ім'я. Слово „лідер" вийде з ужитку, і почнуть активно користуватися, скажімо, словом „імператор", але якщо не змінити парадигму менеджменту, то зміна слів не допоможе" [19, с. 44 - 50].

В одному з останніх видань „Оксфордського російсько-англійського словника" (1994 р.) слово „управління" перекладається на англійську мову термінами „менеджмент", „адміністрування", „дирекція", які розглядаються як взаємозамінні категорії. А зміст поняття „менеджмент" розкривається в цьому словнику досить широко: як спосіб управління, керівництва, напряму чи контролю; як мистецтво управління і керівництва; як люди, що контролюють і спрямовують роботу організацій, а також як управлінський персонал [4; с. 14]. На органічному взаємозв'язку понять „менеджмент" і „управління" базується й визначення сутності менеджменту у дослідженнях Б. Будзана, який, зокрема, вважає, що менеджмент – „це процес управління ресурсами і людьми, який включає певні цілі, планування, організацію, лідерство й контроль, що спрямовуються на досягнення кінцевої мети; це діяльність, яка спрямована на здійснення цього процесу; це певний прошарок (категорія) людей,

що професійно займаються цією діяльністю і зосереджені в апараті управління; це мистецтво управління; це галузь науки, тобто теорія, сума знань, накопичених за всю історію розвитку суспільства, що подається у вигляді концепцій, підходів, принципів, методів і способів" [20, с. 32].

Отже поняття „менеджмент„ і „управління" розглядаються в науковій літературі практично з однакових позицій, які схематично можна подати у вигляді **схеми**.

Схема

Основні підходи до визначення понять „менеджмент" і „управління"

Менеджмент	Мистецтво (практика) виконання роботи	Управління
	Наука (галузь людського знання)	
	Функція (вид діяльності)	
	Процес	
	Люди, що керують організацією	
	Орган (апарат) управління	

Слід зауважити, що вчені, не схильні до ототожнення цих понять, мають певну рацію, коли йдеться про управління технічними системами. У цьому контексті поняття „менеджмент" справді трактується „вужче", ніж поняття „управління". Але якщо говорити про їхні відмінності в соціальній площині, то може виявитися й те, що поняття „менеджмент" є значно ширшим, ніж поняття „управління". Перший аргумент на користь цієї тези полягає в різних парадигмах, які використовуються дослідниками для визначення змісту цих понять. Так, поняття „менеджмент" поряд з керівництвом людьми всередині організації передбачає й визначення поведінки цієї організації в зовнішньому середовищі, оскільки об'єктом менеджменту в сучасному розумінні (на відміну від управління, об'єктом якого є організаційна система) є не тільки сама ця система, але і її комунікації із зовнішнім оточенням.

Більше того, властиве для управління уявлення про людину як працівника здається дещо редукованим у порівнянні з аналогічним сприйняттям людини в менеджменті. У менеджменті, наприклад, людина (поряд з важливою її функцією – бути працівником) розглядається, насамперед, як соціальна цілісність, тобто і як функція, і як результат звичок, потреб, інтересів, поглядів, переконань тощо. А відтак до предметної сфери менеджменту входять не тільки організаційно-управлінські, але й соціально-психологічні процеси, відносини і зв'язки. Наприклад, якщо управління розглядає проблему морального клімату в колективі крізь призму досягнення організаційних цілей, то менеджмент поряд з цим ще й сприяє формуванню такого клімату. Якщо управління базується переважно на адміністративних важелях впливу на людей, то менеджмент

соціологія

більш використовує соціально-психологічні важелі впливу, зокрема такі, як переконання, навчання, порада, особистий приклад тощо.

Таким чином, менеджмент як соціально-культурний феномен переймається переважно організацією ефективної взаємодії рівноправних партнерів з метою розвитку організації, яка функціонує в умовах зовнішнього середовища, що змінюється. Іншими словами, управління (порівняно з менеджментом) меншою мірою артикулює соціально-психологічними (неформальними) важелями впливу на людей, завдяки чому більше значення в ньому надається суто бюрократичним, формальним важелям впливу. Отже для реалізації мети організації управління спирається, як правило, на силу розпоряджень, а менеджмент - на особистісні якості, внутрішню культуру і лояльність менеджерів до організації. Якщо ж проводити паралелі, то в менеджменті не стільки використовується культура розпорядження, скільки культура дипломатії. Отже головним завданням менеджменту (на відміну від управління) є співбуття організації з контрагентами, яке досягається шляхом встановлення каналів раціональної комунікації та налагодження з ними тісної організаційної взаємодії.

Причому сучасний менеджмент є не тільки ефективною соціально-управлінською технологією, але й свідомою системою координації людських дій, а також упорядкування міжособистісних і соціальних відносин, які (на думку М. Вебера) можуть бути дуже різними, такими, як боротьба, ворожнеча, любов, дружба, пошана, ринковий обмін, виконання угоди (ухилення чи відмова від неї), суперництво економічного, еротичного чи будь-якого іншого характеру, настанова, національна або класова спільність [21, с. 630]. Отже саме такі відносини є найближчою родовою ознакою менеджменту, характер яких в основному й визначає його видові особливості [22, с. 29].

Разом з цим, соціальні відносини є своєрідним підґрунтям для регулюючого їх менеджменту, який проявляється у вигляді цілераціональної соціальної дії. Тому для розкриття сутності менеджменту релевантним чинником може використовуватися поняття соціальної дії, яке М. Вебер трактував як вчинки й поведінку, з якими індивід пов'язує свій суб'єктивний сенс. Цей сенс, на думку вченого, є вирішальним чинником для визначення цілераціональної соціальної дії, яка не тільки співвідноситься з діями інших людей, але й зорієнтована на них [22, с. 603]. Натомість із менеджментом (як цілеспрямованою соціальною діяльністю) безпосередньо пов'язаний процес ухвалення управлінських рішень, тобто основних управлінських операцій, які здійснюються в рамках організацій суб'єктами управління (керівниками й менеджерами) на будь-якому ієрархічному рівні. Цей вид управлінської діяльності зводиться до чотирьох основних функцій: 1) вироблення і прийняття управлінських рішень; 2) організації виконання цих рішень; 3) регулювання, внесення корективів у прийняті рішення та в хід їх виконання; 4) обліку і контролю

за виконанням управлінських рішень. Ці функції називаються ще етапами або стадіями процесу управління, які входять до управлінського циклу [23, с. 482].

Для розуміння інструментальної сутності менеджменту, поряд з поняттями „соціальні відносини" й „соціальна діяльність", найбільш істотними змістоутворюючими рефрентами вважаються поняття „регулювання" і „координація". Завдяки регулюванню (як фундаментальної діяльності) менеджмент забезпечує підтримку завданих параметрів функціонування організаційної системи, досягнення впорядкованості спільних дій та встановлення дієвого зв'язку із зовнішнім середовищем [24, с. 38]. А завдяки координації, менеджмент забезпечує узгодженість спільних дій органів управління і посадових осіб у часі і просторі, а також взаємодію організаційної системи із зовнішнім середовищем. Координація в системі менеджменту передбачає, таким чином, синхронізацію спільних зусиль індивідів, а також їх інтеграцію для досягнення узгодженості в роботі всіх ланок організаційної системи шляхом встановлення між ними раціональних організаційних зв'язків (комунікацій) для обміну інформацією.

Отже комунікація – це важливий елемент процесу менеджменту, що забезпечує взаємодію персоналу всередині організації, а також взаємодію цієї організації із зовнішнім середовищем [24, с. 103 - 105]. За допомогою організаційних комунікацій менеджмент спрямовує інформацію від керівників (менеджерів), які ухвалюють рішення, до виконавців, які виконують ці рішення, і в зворотному напрямі. Це дає підстави трактувати менеджмент як раціональний засіб мотивації людей до спільної діяльності заради досягнення не тільки певної, але й вигідної для них організаційної мети.

Висновки:

1. Концепти „менеджмент" і „управління" мають спільне і відмінне. Спільне полягає в тому, що об'єктом менеджменту і управління виступає організація, в якій вони виконують однакову соціальну функцію – підвищення ефективності діяльності заради досягнення організаційних цілей. Причому обидва поняття означають спосіб організації процесів, певну організаційну культуру соціуму. Відмінне у змісті цих понять обумовлюється тим, що об'єктом менеджменту вважається не лише організація, але й комунікації організації із зовнішнім середовищем. У менеджменті людина (поряд із важливою її якістю – бути працівником) розглядається як цілісна система, тобто як функція і результат звичок, потреб, поглядів, переконань тощо.

2. Управління за способами здійснення впливу на керовані об'єкти більшою мірою є автократичним, а менеджмент – демократичним, оскільки він є соціально-культурним феноменом ведення діалогу з рівноправними партнерами для стабілізації і розвитку організації. На

соціологія

відміну від управління (для якого підвищення ефективності у досягненні організаційних цілей є первинною соціальною функцією), менеджмент орієнтований переважно на такі зовнішні фактори, як запити споживачів продукції, товарів і послуг. Відтак менеджмент (на відміну від управління) націлений, головним чином, на зміцнення зовнішніх зв'язків організації, а також на створення найбільш оптимальних для неї соціальних умов, які сприяють встановленню дієвих комунікації між організацією і соціальним середовищем. Зовнішня орієнтація менеджменту й визначає його головну соціальну функцію, яка полягає в стабілізації і передбаченні суспільного життя людей, тоді як управління, навпаки, розглядає інші організації як можливих конкурентів, а не партнерів.

3. У науковому обігу ще існує застаріле уявлення щодо змісту цих понять. Менеджмент (будучи пов'язаний з управлінням) є інноваційним його продуктом і актуалізується тоді, коли залежність організацій одна від одної істотно зростає. Тобто коли управління втрачає можливості диктувати свої умови зовнішньому середовищу і починає розуміти, що подальша монополізація власної позиції може викликати не тільки конфлікт, але й руйнування керованої організаційної системи.

4. Менеджмент як соціальний інститут сучасного суспільства охоплює всі сфери його життєдіяльності, що дозволяє розглядати цей феномен в широкому сенсі, ототожнюючи з інноваційним типом організаційно гнучкого, мотиваційного управління, яке здійснюється на професійних засадах і відіграє ключову роль у досягненні максимально ефективної діяльності організації, спрямованої на реалізацію економічних і соціальних потреб людей. При цьому менеджмент як організована на наукових засадах система характеризується значною інтегрованістю складових елементів, а також великою гнучкістю і потенційною здатністю швидко перебудовуватися відповідно до внутрішніх і глобальних зовнішніх умов, які постійно змінюються.

5. Інноваційність, творчість і науковий пошук є домінуючими факторами розвитку сучасного менеджменту, який базується на креативних моделях мислення, вбудованих у повсякденну менеджерську діяльність. Креативність відтак стає невід'ємним атрибутом успішної менеджерської діяльності, яка передбачає розкріпачення можливостей менеджера як суб'єкта управління та постійне зростання його умінь, необхідних для визначення місії та стратегічних перспектив діяльності організації, а також для запровадження ефективних і гуманістичних технологій управління людьми в сучасних умовах.

Таким чином, уточнення змісту таких ключових для вітчизняної науки понять, як „менеджмент" і „управління", створює істотні передумови для подальших наукових розвідок, спрямованих на вивчення актуальних організаційно-управлінських проблем сучасного українського суспільства.

Література:

1. **Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф**. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.

2. **Саймон Г., Смитбург Д., Томсон В**. Менеджмент в организациях: Сокр. пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 335 с.

3. Прикладаная социология и менеджмент: Хрестоматия / Сост. и научн. ред. А. И. Кравченко. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 512 с.

4. **Румянцева З. П.** Общее управление организацией. Теория и практика. – М.: ИНФРА – М, 2003. – 304 с.

5. Словарь-справочник менеджера / Под ред. М. Г. Лапусты. – М.: ИНФРА – М., 1996. – 608 с.

6. **Туленков Н. В.** Введение в теорию и практику менеджмента. – К.: МАУП, 1998. – 136 с.

7. **Туленков М. В.** Концептуальні засади організації сучасного менеджменту. – К. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 312 с.

8. **Щекин Г. В.** Теория социального управления. – К.: МАУП, 1996. – 431 с.

9. **Друкер П.** Роль управления в новом мире // Современные тенденции в управлении капиталистических стран: Сб. статей / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С. 172 – 178.

10. **Кнорринг В. И.** Теория, практика и искусство управления. – М.: НОРМА, 2001. – 528 с.

11. **Друкер П.** Практика менеджмента / Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000. – 398 с.

12. **Розенберг Дж.** Бизнес и менеджмент. Терминологический словарь. - М.: ИНФРА – М., 1997. – 464 с.

13. **Donald Caruth & Steven Austin Stovall.** NTC's American Business Terms Dictionary. – Illinois, USA: National Textbook Company. Lincolnwood, 1994. – 330 p.

14. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

15. **Ожегов С. И.** Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 8-е изд. – М.: Рус. яз., 1986. – 798 с.

16. **Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Старобубцева Е. Б.** Современный экономический словарь (1200 терминов). – 3-е изд. – М.: ИНФРА – М, 2000. – 480с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ – Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.

18. **Друкер П.** Задачи менеджмента в XXI веке: Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2001. – С. 340.

19. **Адизес И**. Займитесь менеджментом с другим // Эксперт. – 2003. - № 47. – С. 44 - 50.

20. **Будзан Б.** Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. – К.:

Вид-во Соломії Павличко „Основи", 2001. – 349 с.

21. **Гвишиани Д. М.** Организация и управление. – М.: Экзамен, 2003. – 320 с.

22. **Вебер М.** Основные социологические понятия // Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602 – 643.

23. **Кунц Г., О'Доннел С.** Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций / Пер. с англ. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1981. – 526 с.

24. **Бабосов Е. М**. Социология управления. – Мн.: ТетраСистемс, 2001. – 288 с.

Маркетингові підходи до формування успішного іміджу політика

Анжела Акайомова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою маркетингу
Української академії бізнесу та підприємництва

Сучасні соціально-політичні відносини в суспільстві передбачають оперативне реагування політикуму на суспільний запит певного образу як окремих політиків, так і політичних партій та об'єднань. Розгортання глобалізаційних процесів пов'язане, зокрема, зі значним посиленням іміджевого чинника в міжнародній взаємодії у сфері економіки та політики. Отже жодній державі не байдуже, якими в уяві міжнародної спільноти постають її політичні лідери, політичні партії та інші суб'єкти її політики. Загальновизнано, що імідж може формуватися стихійно, але в сучасних умовах це найчастіше є результатом цілеспрямованої роботи фахівців з політичної психології, психології реклами чи маркетингу.

Імідж – це образ, який формується у свідомості людини. Але лишаються не зовсім з'ясованими питання, яким чином цей образ формується у свідомості людей, яким шляхом можна і потрібно (і чи взагалі потрібно) підкріплювати цей образ, якщо він уже склався.

Формування іміджу політика пов'язується з тим, які ідеї він захищає, і чи знаходять ці ідеї підтримку в суспільстві.

Звернемося до історії. Німеччина 1930-х років перебувала в складній політичній і економічній ситуації. Поразка в Першій світовій війні, безробіття, політичний хаос призвели до того, що на політичну авансцену вийшли націонал-соціалісти на чолі з харизматичним А. Гітлером. Ідеї цієї партії знайшли відгук у суспільстві, а її вождь сприймався як рятівник нації [1, с. 87]. Розпочалася „арієзація" промисловості, тобто конфіскація та націоналізація підприємств, які належали особам ненімецького походження. Закон про організацію національної праці дав можливість створювати трудові армії, які прокладали автобани і будували нові заводи.

Отже важливим чинником, який впливає на імідж політика, є та

політичні інститути і процеси

ідея, яку цей політик обстоює у сприятливих для цього умовах.

Іншою складовою іміджу політичного діяча є його особистісні риси — темперамент, світоглядні настановлення, комунікативні якості. Типовий образ сучасного політика: вольова, рішуча, активна особистість, здатна організувати широке коло однодумців для досягнення спільної мети. Політичних діячів з такими характеристиками можна було бачити і на вітчизняному, і на світовому політичному олімпі [2, с. 28].

Для американців і досі лишається яскравим прикладом популярного й успішного політика 32-ий президент Ф. Д. Рузвельт, який керував країною з 1933 по 1945 рік. Він вивів США з економічної кризи, став лідером однієї з країн, що перемогла фашизм. Ф. Д. Рузвельт поєднував у собі всі важливі для політика якості: талант мислити глобально, впевненість і рішучість, уміння створювати команду однодумців, уміння знаходити компроміси [1, с. 88].

Іншим прикладом з іміджем популярного політика є постать президента США Дж. Кеннеді. Він уособлював чи не всі важливі для тогочасного американського суспільства цінності: успішність, зовнішню привабливість, молодість як символ нації, що розвивається [1, с. 87]. З появою телебачення значно зросла роль зовнішності політика. 1960 року відбулися перші в історії теледебати кандидатів у президенти США. Р. Ніксон не надав їм належного значення. Результат не забарився. Незважаючи не те, що аргументи Р. Ніксона, як визнавали телеглядачі, були переконливішими, однак свої симпатії вони віддали ефектному Дж. Кеннеді, який і переміг на виборах із значною перевагою.

А тепер звернемося до сучасної російської практики. Там можна знайти досить промовисті прийоми формування іміджу політиків.

Лідер ЛДПР В. Жириновський з'явився на політичній арені Росії на початку 1990-х років. Імідж епатажного політика виявився дуже несподіваним: він аж ніяк не відповідав усталеним уявленням про респектабельність політичного діяча. Тому й не дивно, що людина, близька за стилем мислення і висловлювань „простому середньостатистичному громадянину", зібрала досить великий відсоток голосів на президентських виборах і виборах до Державної Думи. Будь-який росіянин, за всієї „різновекторності" політичних уподобань, підтримує ідею „великой и неделимой России" і водночас з великою підозрою ставиться до США. За таких обставин пасажі В. Жириновського про велику Росію і підступних американців знайшли відгук у серцях значної частини електорату. Нині епатажні дії та висловлювання В. Жириновського, спрямовані на підкріплення вподобаного іміджу, вже мало кого приваблюють, але образ незвичного політика все ще дозволяє цій людині залишатися на політичному полі [1, с. 88].

Розглядаючи механізм функціонування іміджу політика, варто визначити не тільки те, як формується образ особистості, але й як імідж підкріплюється і як використовується.

Анжела Акайомова

Звернемось до оцінки російськими експертами іміджу Г. Явлінського в період президентських виборів 2000 року. Рекламна кампанія цього політика була дуже потужною, але в підсумку він отримав лише 5,8 % голосів виборців. Фахівці вважають, що помилка побудови образу полягала у неправильному спрямуванні імідж-повідомлень до виборців. Як відомо, повідомлення того чи іншого кандидата має пройти кілька етапів: 1) впізнавання об'єкта; 2) усунення перешкод між об'єктом і його сприйняттям; 3) вплив на виборця з тим, щоб він зупинив свій вибір саме на цьому об'єкті. Реклама ж Г. Явлінського обмежувалася переважно першим і третім етапами, другий етап практично виключався. Тобто виборцю нагадували, що є такий політик — Г. Явлінський, і він бере участь у виборах. Але зовсім не докладалося зусиль для того, щоб усунути можливі перешкоди при осмисленні програми кандидата, його позиції, ідей [4, с. 175].

Підкріплення іміджу важливе не тільки для політиків, які прагнуть перемогти на виборах, але й для тих, хто вже здобув перемогу. Такі особи, безперечно, найбільш вразливі для опонентів, бо вони постійно перебувають у полі зору і мас-медіа, і широкої громадськості. Ілюстрація — скандал з президентом США Б. Клінтоном. До виборів і після них подружжя Клінтонів вважалося взірцем американської сім'ї, а це дуже цінується в США. Але стосунки Б. Клінтона з М. Левінські кардинально змінили ставлення виборців до свого президента [1, с. 94].

Важливим чинником формування іміджу є вміння політика спілкуватися, правильно будувати інформаційні повідомлення (про характерний стиль висловлювань, наприклад, М. Горбачова та В. Черномирдіна вже давно ходять анекдоти) [4, с. 152].

Носієм іміджу може бути не тільки особистість політика, але й партія. Виборець може навіть не знати прізвищ у виборчому списку якоїсь партії, але він має досить чітку уяву про її імідж. Причин такого „партійного", а не „особистісного" іміджу може бути багато, та серед головних можна назвати зосередженість на рекламі саме партійного бренду (скажімо, та чи інша акція відбувається під патронатом певної партії, а не окремого політика). Так, пересічні українці чітко сприймали імідж Партії зелених, КПУ та СДПУ(о), мало знаючи про їх очільників.

В іншому випадку увага спрямовується на яскраву особистість політика, і виборець сприймає партію саме через особистість її лідера. Так, „Наша Україна" закріпилась у свідомості громадян як партія В. Ющенка, БЮТ чітко сприймається як політичне утворення Ю. Тимошенко, а Партія регіонів асоціюється з образом В. Януковича.

Добре це чи погано, що краще сприймається – імідж партії чи імідж окремого політика, залежить від стратегії партії. І ця стратегія визначається не тільки окремими виборами, а й взагалі існуванням партії як інституту, що впливає на політичні події в країні. І найголовніше: імідж політика, позитивний він чи негативний, приваблює він виборців чи ні,

політичні інститути і процеси

може реалізуватися лише в демократичному суспільстві, де виборець насправді має можливість вибору.

Після того, як сформульовано стратегічну мету, іміджмейкер має реалізувати дві групи тактичних завдань.

Перше з них належить до класу організаційних тактик, у ході реалізації яких в основному виявляється наявність чи ненаявність справді об'єктивних детермінант. За умови позитивного вирішення першого завдання іміджмейкер розпочинає реалізацію другої групи тактик – тактик впливу, які впливають переважно на прототип іміджу та на майбутнього носія цього іміджу.

Перша з цих тактик полягає у вирішенні питання: у якої аудиторії (групи людей) необхідно сформувати потрібну думку про клієнта? Очевидно, що визначення аудиторії іміджу пов'язане з подальшим її впливом на долю самого клієнта. Якщо йому необхідно формувати імідж лише для перемоги на виборах, то слід опікуватися тією частиною населення, яка буде голосувати. Якщо замовникові належить забезпечити просування по адміністративній драбині, то майбутніми носіями іміджу можуть бути адміністрація цього закладу, а також колеги, якщо їхня думка про клієнта може вплинути на результат вирішення завдання. Вірогідною може бути ситуація, коли аудиторія іміджу не володіє певною сукупністю характеристик та визначається просто як „люди" [3, с. 35 - 36].

Наступна тактика – вирішення питання щодо наявності чи ненаявності „проблеми іміджу". Тут слід поставити такі запитання:

1) яка думка повинна має бути у аудиторії іміджу стосовно клієнта, тобто яким має бути ідеальне уявлення про нього? Відповідь може бути отримана або в ході попередньої бесіди з клієнтом, або коли клієнт знає тільки своє завдання (наприклад, перемогти на виборах). Виконується спеціальне соціологічне дослідження: які характеристики прототипу іміджу викликатимуть позитивне ставлення до нього з боку носіїв іміджу, а також з боку членів аудиторії;

2) якою є в даний момент думка аудиторії іміджу стосовно клієнта, тобто яким є фактичний стан думок про клієнта? Відповідь можна отримати завдяки соціологічним дослідженням аудиторії іміджу;

3) після того, як буде отримано необхідну інформацію, вирішується третє завдання: порівнюючи ідеальне уявлення про клієнта та фактичний стан думок про нього, визначити, чи є між ними розбіжності? Якщо виявлено, що у аудиторії іміджу думки стосовно кандидата такі, які й потрібні замовникові, тобто коли ідеальне уявлення про клієнта і фактичний стан збігаються, то робиться висновок: немає необхідності у формуванні такого іміджу клієнта; тобто „проблеми іміджу" як такої не існує. Якщо ж з'ясовано, що в аудиторії іміджу думка про клієнта склалася зовсім не така, як потрібно (або взагалі думки про нього немає), тобто коли ідеальне уявлення про клієнта і фактичний стан не збігаються, то констатується наявність „проблеми іміджу" і приймається рішення

про формування у аудиторії необхідної замовникові думки про нього. Це рішення реалізується за допомогою тактик впливу [3, с. 36].

Після реалізації організаційних тактик (коли вирішені питання щодо характеру аудиторії іміджу та стосовно „проблеми іміджу") іміджмейкер переходить до реалізації тактик впливу. При цьому висуваються такі завдання: вплив на аудиторію іміджу; вплив на лідера думки, якщо такий визначений для формування „наведеного іміджу"; вплив на прототип іміджу — тут вирішується, як правило, питання, які характеристики прототипу іміджу слід замаскувати, а які зробити надбанням гласності; вплив на найближче оточення клієнта, оцінки якого для аудиторії іміджу будуть вагомими; іноді чиниться вплив на конкурентів для формування їх негативного іміджу.

Тактики впливу, у свою чергу, можуть поділятися на тактики психологічного та „технічного" впливу. Найбільшої ваги набирають тактики психологічного впливу, оскільки їх дія поширюється на людей – як на аудиторію іміджу, так і на клієнта, а також на його найближче оточення [3, с. 36 - 37].

Після того, як схвалено тактичні рішення про вплив на членів аудиторії іміджу та на прототип іміджу – клієнта іміджмейкера, ставиться питання щодо реалізації більш конкретних тактик, зокрема й психологічних. Їх суть полягає у виборі каналів руху іміджеформуючої інформації від прототипу до майбутнього носія іміджу. Будь-яка інформація, в тому числі й іміджеформуюча, може бути передана людиною як цілком свідомо (зі сфери її свідомості), так і несвідомо (зі сфери її підсвідомості), а також може бути сприйнята як на рівні свідомості, так і підсвідомо.

В результаті комбінацій двох способів напряму та двох способів сприйняття та чи інша іміджеформуюча інформація може передаватися одними з таких каналів: зі сфери свідомості прототипу іміджу до сфери свідомості майбутнього носія іміджу; зі сфери свідомості прототипу іміджу до сфери підсвідомості майбутнього носія іміджу; зі сфери підсвідомості прототипу іміджу до сфери свідомості майбутнього носія іміджу; зі сфери підсвідомості прототипу іміджу до сфери підсвідомості майбутнього носія іміджу.

Спеціально проведений порівняльний аналіз цих каналів дозволив визначити дві психологічні тактики: тактику імітації підсвідомої іміджеформуючої інформації і тактику впливу на сферу підсвідомості майбутніх носіїв іміджу.

Спробуємо аргументувати це положення.

Підсвідомість – це сфера психіки, до якої потрапляє інформація і де вона зберігається протягом певного часу та використовується за призначенням, хоча сама людина про її існування може і не знати. Свідомість – це сфера психіки, до якої потрапляє інформація і де вона зберігається якийсь час і використовується за призначенням, при цьому сама людина усвідомлює її наявність: у будь-який момент людина може сказати „я знаю" тільки

політичні інститути і процеси

про те, що в цей момент міститься у її свідомості.

В процесі взаємодії прототипу іміджу і майбутнього носія іміджу іміджеформуюча інформація, її різновиди (кінетична, вербальна, габітарна) можуть сприйматися як свідомістю, так і підсвідомістю майбутнього носія іміджу.

Якщо один вид іміджеформуючої інформації (зі знаком „плюс") досяг свідомості майбутнього носія іміджу, а інший вид цієї інформації (зі знаком „мінус") опинився тільки в його підсвідомості, то для практики іміджмейкінгу важливою є відповідь на запитання, якою буде остаточна думка, що визначить поведінку щодо цього об'єкта – думка, котра міститься у свідомості людини, чи думка, що міститься у підсвідомості?

Відповідь на це запитання тісно пов'язана з психологічною тактикою впливу на майбутнього носія іміджу: якщо за рівних умов усвідомлювана людиною думка завжди сильніша за її власну думку, але підсвідому, то слід спрямовувати іміджеформуючу інформацію майбутнього носія іміджу так, щоб він сприймав її переважно свідомістю, а не підсвідомістю, тобто щоб він усвідомлював сприйняту інформацію; якщо за рівних умов думка, яка міститься у підсвідомості людини (майбутнього носія іміджу), в більшій мірі чинить вплив на поведінкові акти людини, ніж усвідомлювана думка, то слід спрямовувати іміджеформуючу інформацію так, щоби майбутній носій іміджу сприймав її передусім неусвідомлено, тобто щоб бачив, слухав, проте не звертав уваги на ці сигнали [3, с. 38].

Оскільки ці тактики потребують цілковито різних технік, то вирішення питання про те, на що впливати під час формування іміджу – на свідомість чи на підсвідомість майбутнього носія іміджу, є однією з основних проблем психологічної тактики іміджмейкінгу. Розглянемо два приклади.

Перший приклад. На передвиборчому мітингу після виступу першого кандидата у виборця (майбутнього носія думки про кандидата) виникли такі уявлення: „Зрозуміло, що він грамотний, і говорить наче все правильно, але щось у мене до нього душа не лежить... Говорити правильно усі можуть, а ось щоб справді вболівати за народ... Ні, не лежить у мене до нього душа, і все!" Для психолога цей внутрішній монолог означає, що у свідомості такого виборця було позитивне ставлення до депутата („розумію, грамотний"), а у підсвідомості – відверто негативне ставлення (що проявилося в аморфній думці „у мене до нього душа не лежить").

Другий приклад. Після виступу другого кандидата у виборця з'явилися такі думки: „Воно, звичайно, і мова у нього коструба та, і зрозуміло, що не дуже він освічений, сам про це казав, але якусь симпатію все ж викликає, щось таке в ньому привабливе є... Скільки їх, освічених, а яка рація...А цей – нутром відчуваю, порядна людина". Психологічний аналіз цього внутрішнього монологу: на рівні розуму, розуміння, тобто на рівні свідомості до цього депутата ставлення зовсім не позитивне, однак на рівні підсвідомості – навпаки.

За кого проголосує такий виборець для психологів не питання: вони

знають, що найімовірніше виборець віддасть свій голос за другого кандидата. І цьому є пояснення.

Експериментальні дослідження в галузі психології неусвідомленого показали: люди, приймаючи рішення на кшталт „за кого проголосувати", на 80 % мимоволі керуються інформацією, котра міститься у їхній підсвідомості, і лише 20 % - „розумом", тобто тим, що вони усвідомлюють. Іншими словами, з ймовірністю приблизно 0,8 виборець зрештою складе позитивну думку про людину, схвальна оцінка якої була в його підсвідомості. Такі експериментально отримані дані мають теоретичне пояснення не тільки в психології свідомості і підсвідомості, але й в біології людини [5, с. 39 - 40].

Звідси висновок: посилаючи майбутньому носієві іміджу іміджеформуючу інформацію, необхідно впливати передусім на його підсвідомість, а не свідомість. Це означає, що потрібно її надсилати таким чином, щоб людина бачила, слухала, тобто сприймала повідомлення, але при цьому не звертала уваги на таку інформацію (приблизно так, як ми, розмовляючи з людиною, не завжди звертаємо увагу на колір її краватки, хоча цей предмет і відбивається на сітківці нашого ока).

У процесі взаємодії прототипу іміджу (клієнта) і майбутнього носія іміджу іміджеформуюча інформація може спрямовуватися прототипом іміджу аудиторії як навмисно, свідомо, так і ненавмисно, несвідомо [3, с. 40].

Уявімо, що якийсь телеглядач, будучи більш чи менш досвідченою людиною, звернув увагу, що від промовця виходять два види інформації: один, як помітив телеглядач, кандидат навмисно, цілком свідомо презентує глядацькій аудиторії („ось як намагається нас завоювати: і посміхається, і взагалі..."), а другий вид інформації виходить від нього мимоволі („міг би й контролювати себе хоч трохи, не так активно жестикулювати").

Питання: якому з цих двох видів іміджеформуючої інформації – якщо вони суперечать один одному за знаком – телеглядач більше повірить, який з цих двох видів інформації є, з точки зору досвідченої людини, більш істинним, що характеризує фактичну сутність особистості даного кандидата? Для психологів відповідь очевидна: люди більшого значення надають інформації, що виходить від людини мимоволі, у порівнянні з інформацією, яку людина надсилає навмисно, свідомо.

Отже підсвідомість відображає внутрішню сутність людини, а свідомість може цю сутність приховати (до речі, для цього іноді створюють умови, за яких людина втрачала би свідомий контроль над собою, і тоді б проявлялася її справжня „натура").

Звідси висновок для іміджмейкерів та їх клієнтів: люди скоріше повірять тій інформації, яка, на їхню думку, виходитиме від прототипу іміджу мимоволі. Цей висновок визначає психологічну тактику формування політичного іміджу – тактику імітації змісту підсвідомості.

Насамкінець слід наголосити на тому, що на початку XXI століття у

політичні інститути і процеси

сфері політичного маркетингу почав поширюватися підхід до іміджу як до професійно створеного образу. Іміджмейкери змінюють його залежно від ситуації, соціального замовлення, соціально-політичної температури поза прямою залежністю від особи і діяльних якостей прообразу іміджу. Відомий афоризм „Весь світ – театр, і люди в нім – актори" характеризує іміджеві комунікації. Таким чином обдурюються очікування і сподівання виборців, оскільки реальні якості і потенціал політичного лідера можуть значно відрізнятися від пропонованих політичною рекламою. Сторонами в іміджевих комунікаціях у такому випадку виступають не суб'єкт - прообраз іміджу і той, хто його сприймає, а суб'єкт, що пізнає, і необхідна, з погляду іміджмейкера, якась модель особи, прообразом якої є конкретна людина. У цій ситуації масова аудиторія має справу не з реальним суб'єктом політики, а з його віддзеркаленням – продуктом свідомості і творчої діяльності фахівця з PR. Розбіжність образів суб'єктів з їх наочно-діяльними і особистісними підставами має серйозне значення для розвитку соціально-політичних зв'язків і відносин.

Література:

1. **Артемов В. Л.** Стереотип и установка в процессе пропагандистского воздействия // Вопросы теории и методов идеологической работы. Социально-психологические аспекты идеологической деятельности. – Вып. 7. – М.: Мысль, 1977. – 344 с.

2. **Вознесенська О.** Вплив зовнішності кандидатів у депутати на електоральну поведінку виборців // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали другої всеукр. конф., 13 – 14 листопада 1997 р. - К., 1997. - С. 25 - 34.

3. **Лавренко О.** Проблеми формування іміджу кандидата в депутати // Проблеми політичної психології. - К., 1997. – 289 с.

4. **Крыштановская О. В.** Анатомия российской элиты. – М., 2005. – 357 с.

5. **Лаптев Л. Г., Перелыгина Е. Б.** Политическая имиджелогия: научно-прикладные основы. – М., 2004. – 393 с.

Консолідація демократії в Іспанії: політико-правовий вимір

Ярина Лазарук,
аспірант кафедри міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

У статті аналізується процес консолідації демократії в Іспанії крізь призму трансформацій в політичній системі. Особливу увагу приділено конституціоналізації цього процесу та законотворчості парламенту в перехідний період.

Механізм переходу до демократії привертає увагу багатьох науковців, зокрема С. Хантінгтона, А. Пшеворського, А.Степана, Х. Лінца, Д. Растоу. Більшість дослідників розглядають трансформаційні перетворення в контексті набуття демократичних принципів, але неможливості їх застосування через свідомість минулого та, як результат, повернення до попереднього стану. Для прикладу: С. Хантінгтон розглядає „хвилі демократії", тобто властивість до „припливів" та „відливів", а Х. Лінц використовує дефініцію „неконсолідована демократія", тобто неможливість досягнення кінцевої мети демократичних трансформацій. Метою при цьому розглядається інституціоналізація, легітимація влади та зростання політичної, соціальної активності. На нашу думку, існує проблема в об'єктивному вимірюванні демократії. Адже одним із найважливіших показників є процес сприйняття демократії громадянами країни. Як показує досвід, суспільство найдемократичніших держав не цікавиться політикою через стабільність функціонування політичної системи.

Мета дослідження — аналіз демократичних трансформацій в Іспанії, які стали прикладом успішної консолідації демократії через стабілізацію, конституціоналізацію та ефективність функціонування політичної влади. **Об'єкт дослідження** — консолідація демократії. **Предмет дослідження** – політична влада Іспанії з 1977 по 2008 рік.

Перш за все, необхідно з'ясувати значення терміна „консолідація".

Х. Лінц і А. Степан зазначають: „Демократія стає консолідованою тоді, коли вона стає єдиною грою в місті". Автори так розшифровують цей

політичні інститути і процеси

аргумент у трьох аспектах: у поведінці – не існує групи, зацікавленої в спадковості влади чи зміні режиму; в ставленні – більшість людей сприймає демократію як найкращу форму урядування; в конституційному плані – демократія є консолідованою тоді, коли всі важливі політичні органи держави діють згідно з демократичними принципами [8, с. 5 - 7].

Дослідження політики сучасних латиноамериканських країн засвідчують важливість фокусування на процесі вибору лідерів через інституції демократії. Адже демократично обрані лідери діють відповідно до правил демократичних інституцій. Основний наголос вчені роблять на представницькій демократії, в якій право приймати рішення громада реалізує через обраних нею представників. Концепція делегативної демократії Г. О'Доннелла спричинила певний переворот у сфері демократичних досліджень. Вчений розглядає посаду президента як представника нації та детермінанта національного інтересу. Саме тому уряд „делегує" повноваження президентові для ефективного здійснення електоральних обіцянок. Г. О'Доннелл називає цей процес „делегативною демократією", вважаючи, що її виникнення зумовлюється глибокими соціальними та економічними кризами, що, у свою чергу, є наслідком авторитарного правління [14].

Концепцію Г. О'Доннелла розвивають такі дослідники, як Дж. Керей, М. Шугарт, С. Мейнворінг. Зокрема, М. Шугарт і Дж. Керей вирізняють „реактивну" законодавчу владу, яка допомагає президентові встановити статус-кво, та „активну" законодавчу владу, яка допомагає йому змінювати статус-кво [1].

Зміни, що відбулися в Іспанії в 1970 - 1980-их роках, призвели до порівняно швидкої консолідації демократії. Багато дослідників іспанської транзиції зазначають, що одним з визначальних факторів переходу до демократії в Іспанії була мотивація членства в Європейському Союзі.

К. Клоза, аргументуючи політичну мотивацію членства Іспанії в ЄС, зазначає: „Інтеграція до ЄС генерувала комплексну систему ініціатив і гарантій, що посприяли демократизації. Відмова франкістського режиму від євроінтеграції автоматично трансформувала Європу у символ свободи та паралельно зробила вклад у легітимацію демократії серед іспанської еліти й громадської думки. Прагнення ідентифікувати себе з Європою та Європейським Союзом стало центральним елементом політичної культури і дискурсу демократизації, ставши одним з елементів політичного консенсусу, на якому була побудована іспанська транзиція. Цю тезу підтверджує те, що іспанська заявка на членство була підтримана всіма політичними партіями, представленими в Кортесах" [2, с.15]. Зазначимо, що мотивація членства в Європейському Союзі стала генератором змін в країні, але визначальними все ж слід вважати внутрішні перетворення, які були б неможливими без існування сильної центральної влади.

Для підтвердження нашої гіпотези пропонуємо розглянути внутрішньополітичні умови в Іспанії, починаючи з 1976 року (початку

транзиції). Монархію 1975 року очолив король Хуан Карлос Бурбон, який отримав підтримку найбільш впливових старих і нових політичних сил Іспанії. Франкістська еліта визнавала короля згідно з офіційним представленням Хуана Карлоса як наступника каудильйо в Кортесах в 1969 році. Польський іспаніст Т. Малковський вказує на зв'язок короля з опозиційною владою: „...ще до смерті Ф. Франко Хуан Карлос готувався до визначальної ролі в політичному процесі – він підтримував близькі контакти з прореформаторськими осередками режиму і навіть через певних посередників з опозиційними угрупуваннями" [10, с. 438]. Слід відзначити також популярність короля у збройних силах, що пояснюється тим, що він закінчив три військові академії і постійно з'являвся на публіці у військовому мундирі.

Прийшовши до влади та призначивши прем'єром голову останнього кабінету Ф. Франко – А. Наварро, король сподівався, що старий прем'єр забезпечить статус-кво „оновленому" режиму. Та франкістському прем'єрові не вдалося втілити стратегію повільної лібералізації старого режиму, оскільки єдині його законопроекти про політичну реформу (створення двопалатного парламенту) та легалізацію політичних партій не отримали необхідної підтримки франкістських Кортесів. Провал стратегії А. Наварро засвідчив існування контролю над системою з боку локальних адміністрацій. В умовах „напівдемократичного" політичного режиму це означало, що якщо система не виявиться здатною до самовдосконалення, то стане саморуйнівною.

Закономірним видається призначення прем'єром 1 липня 1976 року молодого франкістського політика А. Суареса, який був відкритим до політичного діалогу з опозицією та мав підтримку з боку короля, що допомогло йому впровадити необхідні зміни системи.

Першими кроками кабінету А. Суареса стало проголошення амністії більше, ніж 5 тисячам політичних в'язнів та форсування внесення змін до карного кодексу, які б дозволяли легалізацію політичних партій.

18 листопада 1976 року в Кортесах відбулося голосування за законопроект політичної реформи. 425 голосів було віддано „за", 59 – „проти", 13 –„утрималося" [11, с. 14]. Це „політичне харакірі" франкістських Кортесів підтверджувалося статтею 1.1. законопроекту про політичну реформу, де проголошувалося: „Демократія в державі Іспанія базується на верховенстві закону, вираженні суверенної волі народу". В параграфі 2 вказувалося, що Кортеси складаються з Конгресу і Сенату, які розробляють та затверджують закони. Остаточним підтвердженням змін була стаття 2.1.: „...депутати і сенатори обираються загальним, прямим і таємним голосуванням іспанських громадян, які досягли повноліття" [7, с. 170 - 171]. А. К. Віадель зазначає: „Це не був перегляд франкістської системи, це була повна заміна іншою системою" [17, с. 3]. Народ підтвердив прагнення змін 15 грудня 1976 року на референдумі, де 94,16 % громадян проголосували за проект політичної реформи [5].

політичні інститути і процеси

15 червня 1977 року відбулися перші вибори до Генеральних Кортесів як двопалатного парламенту. Ці вибори дійсно були демократичними: завдяки закону про політичні об'єднання від 8 лютого 1977 року, закону про електоральні норми від 18 березня 1977 року, участь у виборах взяло близько 200 політичних партій, і жодна з партій-переможниць не виборола абсолютної більшості. Крісло прем'єра отримав А. Суарес – голова Об'єднання демократичного центру (ОДЦ). В **таблиці 1** показано, скільки голосів виборців отримали партії-переможниці [4].

Таблиця 1

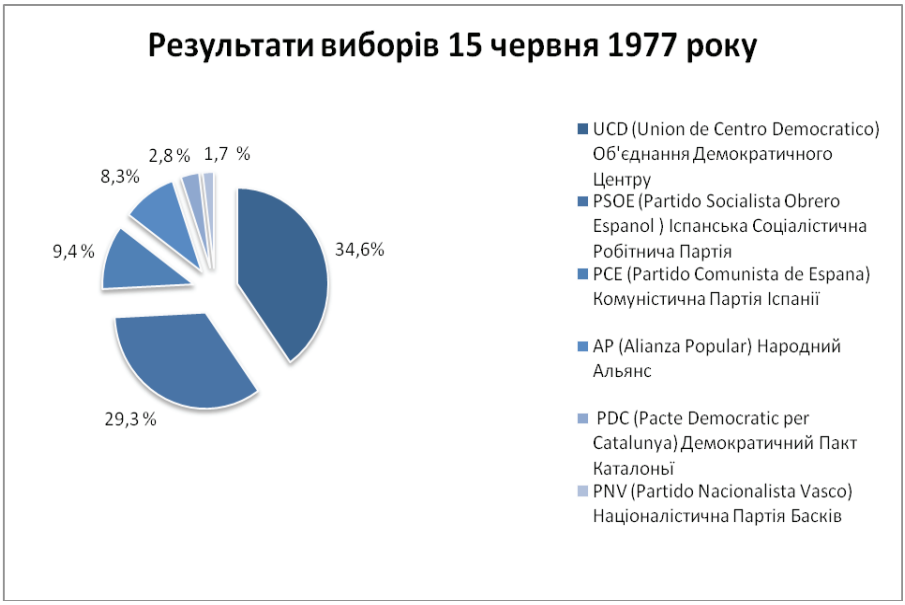

Економічна сфера стала однією з важливих детермінант ефективного функціонування нової партійної системи, її переходу від авторитаризму до демократії. Економічна ситуація в Іспанії 1977 року[1] зібрала представників парламентських груп в Палаці Монклоа – резиденції уряду для дебатування основних пріоритетів економічної та соціальної політики. Праця розпочалася 8 і завершилася 27 жовтня підписанням так званих Пакту Монклоа, в якому всі представники політичного процесу досягли консенсусу стосовно потреби монетарних, фінансових заходів та нової

[1] 66 % нафтогазових продуктів були імпортовані; бензинова криза 1973 року мала свої наслідки – за 12 місяців ціна за барель нафти зросла від 1,63 дол. до 14 дол.; експорт покривав лише 45 % імпорту, країна втрачала щороку 100 млн. дол. зовнішніх резервів; за 1973 - 1977 роки країна накопичила 14.000 млн. дол. зовнішнього боргу; інфляція зросла з 20 % у 1976 році до 44 % у 1977 році; зростало безробіття – з 900.000 осіб лише 300.000 одержували субсидії у зв'язку з безробіттям.

політики стосовно праці, що б допомогло протягом двох років встановити рівновагу в іспанській економіці. Серед конкретних заходів: бюджетна політика лімітації народних коштів та прогресивність податкової системи через фіскальну реформу; врівноваження цін відповідно до заробітної платні – індекс цін не підвищувався більше, ніж на 22%, в той час як зростання зарплатні протягом 1978 року сягнуло 20 %; впровадження нових робочих місць для молоді та ефективність допомоги по безробіттю [17, с. 5]. Завдяки єдиній позиції всіх політичних сил стосовно реформ, було досягнуто повне скорочення інфляції вже 1978 року.

Проблемним питанням порядку денного залишалася неконституційність Кортесів, обраних 15 червня 1977 року. Сесія Конгресу від 26 липня 1977 року затвердила створення Комісії конституційних справ і публічних свобод, а вже 1 серпня було обрано 7 членів для розробки Конституційного проекту (3 депутати від ОДЦ і по одному від інших парламентських груп). Суттєвим фактом стало усунення від участі у розробці проекту представників Націоналістської партії басків та Соціалістичної народної партії, що в майбутньому призвело до ускладнень політичного процесу.

Комісія за п'ять місяців випрацювала проект Конституції, який був переданий парламентським групам 5 січня 1978 року. Дебати щодо проекту тривали з 1 по 24 липня 1978 року на пленарних сесіях Конгресу, в Сенаті та спільній Комісії. Текст Конституції затвердили 31 жовтня 1978 року в Конгресі 325 голосами „за" при 6, що голосували „проти", 14 депутатів „утримались". В Сенаті голоси розподілилися так: 226 – „за", 5 – „проти", 8 – „утримались". Народний референдум відбувся 6 грудня 1978 року: 58 % населення (15,7 млн.) сказали „так", а 8 % (1,4 млн.) — „ні". Конституція була затверджена на сесії Конгресу депутатів королем Хуаном Карлосом [6, с. 14].

На нашу думку, вадою процесу конституціоналізації було те, що не врахували точки зору щодо проекту Конституції вищезгаданих політичних партій — внаслідок цього Партія басків закликала народ не голосувати за проект Конституції. Об'єднання демократичного центру не було партією, а лише електоральною коаліцією, що призводило до різних точок зору щодо проекту.

Тим не менше Конституція 1978 року стала важливим консенсусним рішенням між основними учасниками політичного діалогу, визначивши механізми функціонування оновленої політичної системи.

Щоб охарактеризувати трансформаційні зміни, пропонуємо звернути увагу на політичну владу Іспанії після її конституціоналізації. За концепцією Дж. Сарторі, сформульованою 1976 року у праці „Партії та партійна система", кількість партій та рівні ідеологічної поляризації серед них визначають характер виконавчо-законодавчих відносин у межах партійної системи [16]. Цю ідею розвинули Т. Скаллі та С. Мейнворінг, які робили основний акцент на здатності лідерів отримувати голоси за рахунок партійної дисципліни. Основною тезою при цьому виступали

політичні інститути і процеси

„президентські приховані сили", тобто кількість законодавців, на яких президент міг покластися для затвердження закону [9].

У діяльності іспанських політичних партій помітні дві характерні риси – представництво та інституційну спроможність. Представництво розглядається крізь призму діяльності партійних груп. Всі іспанські партії, володіючи лише одним голосом, мали і мають помірковане членство з 2 % підтримки виборців. Саме тому партійна дисципліна, жорстке керівництво та партійні коаліції відіграють важливу роль в законодавчому процесі. Найчастіше ключові рішення приймаються у партійних групах, які діють через своїх представників у парламенті. Представник має стільки голосів, скільки членів нараховує партійна група[2], що полегшує процес прийняття рішень [3].

Проаналізуємо інституційну спроможність партій крізь призму законодавчої ефективності парламенту у 1977 - 2008 роках. Як бачимо з **таблиці 2**, 1986 рік став поворотним для парламентського законодавства. Щоб зрозуміти причини цього слід розглянути особливості функціонування політичної системи Іспанії.

Таблиця 2

Перш за все відзначимо асиметричність іспанського парламенту. Конституційність заклала інструмент взаємозалежності обох палат Генеральних Кортесів, надавши при цьому основну законодавчу роль „партійній палаті" – Конгресу депутатів, залишивши дорадчу роль „територіальній палаті" – Сенату. Представництво у Сенаті і досі лишається невизначеним, адже, відповідно до Конституції, 208 з 263

[2] Так зване voto ponderado

сенаторів обираються прямим голосуванням за територіальним принципом і вони є представниками партій. В результаті провінційних виборів спроможність партій врівноважена в обох палатах, але існує тяжіння до консервативних сил в Сенаті.

Законодавча спроможність іспанських Кортесів декларується так званими Органічними та Декретними законами. Органічні закони регулюють фундаментальні права, регіональний статус, електоральні правила та конституційні поправки. Вони мають бути затверджені кваліфікованою більшістю Конгресу. Декретні ж закони видаються урядом в екстреному порядку чи за надзвичайних обставин, вони не стосуються прав людини чи базових інституцій держави. Декретні закони мають бути конвертовані в законопроект[3] Конгресом, який апелює ними як урядовими законопроектами [15].

В часовому вимірі іспанська політична система пройшла п'ять періодів.

1. Від 1979 до 1982 року – уряд реформістської меншості був підтриманий слабким Об'єднанням демократичного центру. Відносини між партіями базувалися на консенсусі, наслідком чого стало прийняття нової Конституції. Об'єднані сили соціалістичних груп очолила Іспанська соціалістична робітнича партія, яка перетворилася на домінуючу опозиційну силу. 1981 року прем'єром став Л. К. Сотело, також член ОДЦ. Цього ж року підполковник А. Техеро вчинив спробу військового перевороту, але завдяки королю Хуану Карлосу, який став на захист демократичної Конституції, військові зазнали поразки.

2. Від 1982 до 1996 року – уряд більшості сформувала Іспанська соціалістична робітнича партія[4] на чолі з Ф. Гонсалесом. Опозиційні групи правоцентристського спрямування, об'єднавшись 1982 року в коаліцію, не зуміли створити конкуренцію владі. Лише 1989 року опозиція під новим керівництвом створила Народну партію.

3. Від 1996 до 2000 року – правління уряду меншості правоцентристської Народної партії (НП) на чолі з Х. Лопесом. Завдяки підтримці націоналістичних партій НП вдалося досягти парламентської стабільності протягом всього строку повноважень.

4. 2000 року з великою перевагою перемагає Народна партія, що дозволило їй отримати абсолютну більшість у парламенті. У своїй діяльності уряд робить основний наголос на боротьбі з тероризмом. В останній термін правління уряд Х. Лопеса отримав жорстку опозицію в парламенті з боку лівих і націоналістичних партій.

[3] Коли ведемо мову про походження законопроектів, слід поділяти їх на парламентські законопроекти, або пропозиції до закону (proposiciones de ley) та урядові законопроекти або проекти законів (*proyectos deley*). Парламентські законопроекти здебільш представлені партіями, але можуть ініціюватися й Сенатом.

[4] Це був перший уряд, в якому жоден з членів не служив при режимі Ф. Франко.

політичні інститути і процеси

5. 2004 - 2008 роки характеризуються правлінням Іспанської соціалістичної робітничої партії на чолі з Х. Сапатеро. В парламенті уряд отримав підтримку Об'єднаних лівих – коаліції, сформованої Комуністичною партією та націоналістичними партіями Каталонії і Країни басків. Перед виборами партії підписали „Пакт Тінеля", метою якого було виключення Народної партії з будь-якого договору чи угоди у сфері національної, регіональної та місцевої політики. Радикалізм уряду призводить до жорсткої опозиційності, агресивності та політико-ідеологічного протистояння з боку Народної партії. Це викликало поляризацію між радикально налаштованим урядом і найвпливовішою опозиційною партією, яка користується значною підтримкою населення. Складність ситуації полягала в тому, що багатьом урядовим рішенням бракувало необхідного рівня легітимності [18, с. 305 - 338].

Загалом шлях демократичних трансформацій політичної системи Іспанії характеризується двома транзиційними періодами.

1. Від 1976 до 1986 року – перехід від авторитаризму за допомогою сильної центральної влади, яка забезпечила стабільність законодавчих перетворень і конституційність рішень. Політичні партії були керованими, що спричинило слабку законодавчу спроможність парламенту в порівнянні з урядом.

2. Від 1986 до 2008 року – політичні партії набирають ваги та починають відігравати провідну роль, відбувається їх поляризація. Асиметричність обох палат Іспанських Кортесів забезпечує демократичну рівновагу у прийнятті рішень.

Перехід від сильної центральної влади до поміркованої більшості відбувався мирним шляхом та за демократичними принципами. Конституційність внутрішніх і зовнішніх перетворень сприяла порівняно швидкій консолідації демократії в Іспанії.

Література:

1. **Carey John M.** Presidents and Assemblies / Carey John M., Shugart Matthew S. – Cambridge: University Press, 1992. – 332 p.

2. **Carlos Closa.** Spain and the EU / Closa C., Paul M. – N. Y.: Heywood, 2004. – 275 p.

3. **Dios Manuel Sanchez.** Output of the Spanish Cortes (1979–2000): A case of adaptation to party government // European Journal of Political Research . - № 45. – 2006.– P. 551 – 579

4. Elecciones Congreso de los Diputados Junio 1977 // http://www.elecciones.mir.es/MIR/jsp/resultados/index.htm

5. Elecciones Referendum Diciembre 1976 // http://www.elecciones.mir.es/MIR/jsp/resultados/index.htm

6. **Encarnacion Omar G.** The legacy of transitions:pact-making and democratic consolidation in Spain // Estudio. – Working Paper №193. –

2003. – 31 p.

7. Ley 1/1977, de 4 de enero, para la Reforma Politica // BOE. – 1977. – №4. – P.170-171.

8. **Linz Juan J.** Problems of democratic transition and consolidation / Linz Juan J., Stepan Alfred C. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – 457 p.

9. **Mainwaring Scott.** Building democratic institutions. Party systems in Latin America / Mainwaring Scott, Scully Timothy R. – Stanford: University Press, 1995. – 553 p.

10. **Miskowski Tadeusz.** Historia Hiszpanii / Miskowski Tadeusz, Machcewicz Pawel. – Wroclaw: Ossolineum, 2002. – 485 s.

11. **Montaner Carlos Alberto.** La Transicion Espanola (1975-1982) // Seminario Culture Matters Research Project. – The Fletcher School de Tufts University. – Marzo 26 - 27 de 2004. – 23 p.

12. **Montero Jose Ramon, Pallares Francesc.** Los estudios electorales en Espana: un balance bibliografico // Working Paper №49. – Barcelona. – 1992. – 44 p.

13. **Munck Gerardo L.** Democratic politics in Latin America: new debates and research frontiers//Annu. Rev. Polit. Sci. – 2004. - № 7. – P. 437-462.

14. **O'Donnell Guillermo.** Delegative democracy? // East-South System Transformation. – Working Papers №174. – 1993. – 16 p.

15. **Ruiperez Javier.** Los principios constitucionales en la transicion politica. Teoria democratica del poder constituyente y cambio juridico-politico en Espana // Revista de Estudios Politicos (Nueva Epoca). – 2002. – №116. – P. 25-84.

16. **Sartori Giovanni.** Parties and Party Systems / Sartori G. – Cambridge: University Press, 1976. – 305 p.

17. **Viadel Antonio Colomer.** Constitucion, Estado y Democracia en el umbral del siglo XXI / Viadel A. C. – Valencia: Nomos, 1995. – 321 p.

18. Испания. Анфас и профиль / Под редакцией В. Л. Верникова. – М.: Весь мир, 2007. – 474 с.

громадянське суспільство

Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади

Євген Цокур,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Проблематика дослідження історичних етапів становлення громадянського суспільства в Україні тісно пов'язана з питаннями здобуття легітимності владними інституціями, з процесами національного державотворення. Сучасні політичні реалії диктують необхідність вироблення нових методів та підходів до державотворення, легітимації влади, однак використання досвіду минулого не знімається з порядку денного: це можливість убезпечитися від повторення „вчорашніх" помилок.

Актуальною проблемою сучасної вітчизняної політології лишається дослідження історії формування теорії та практики розбудови громадянського суспільства в Україні. Необхідність теоретичного обґрунтування наявності сталої державницької традиції в нашій історії та легітимності чинної системи влади визначає практичну значимість даної проблеми. Протягом останніх років з цієї проблематики здійснено цілу низку досліджень. На нашу думку, чи не найпомітнішими з них стали праці С. Телешуна, О. Чувардинського, Г. Зеленько.

Складність визначення поняття „громадянське суспільство" та розмаїття теоретичних його концепцій наклали свій відбиток і на історичний аспект дослідження цього питання.

Джерела українського громадянського суспільства дослідники вбачають і в общинній моделі періоду Київської Русі (О. Чувардинський), і в специфічних формах самоорганізації, що склалися на українських землях в різні історичні періоди (Г. Зеленько), і в процесі модернізації (О. Михайлівська). Виходячи з неоднозначності оцінок особливостей та визначення періодів становлення громадянського суспільства в

Україні, маємо на меті представити й обґрунтувати власне бачення цієї проблеми.

Необхідно відзначити, що історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення, відновлення державності. Пов'язано це, перш за все, з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства.

На нашу думку, можна виокремити чотири основні етапи українського державотворення, а, відповідно, й періоди інституалізації громадянського суспільства.

Першим за часом можна вважати слов'янський (додержавний) період і період Київської Русі. Його головною особливістю і результатом було зародження й утвердження у свідомості людей уявлень і переконання про можливість і необхідність фундації як владно-державних інститутів, так і общинно-суспільних інституцій, покликаних захищати їхні інтереси від зазіхань держави.

Другий період інституалізації громадянського суспільства в Україні охоплює XVI-XVII століття. Він характеризується зростанням національної свідомості, формуванням української політичної нації, посиленням елітаристської складової у формуванні громадянського суспільства, розширення його функцій і завдань. Цей період продемонстрував можливість поєднання інтересів, можливостей і прагнень як широких верств суспільства, представлених селянством, міщанами та козацтвом, так і еліти, що яскраво проявилося в подіях Визвольної війни 1648 - 1654 років. Однак це поєднання носило ситуаційний, тимчасовий характер і, зрештою, так і не призвело до формування інституцій громадянського суспільства на українських землях (хоча цими подіями і було закладено традиції національного державотворення та реалізації ідеї громадянського суспільства), а, навпаки, породило глибоке суспільне відчуження й протистояння. Його наслідком стала глибока криза легітимності, втрата державності та руйнація державотворчого потенціалу. Події цього періоду засвідчили небезпечність маніпулювання інтересами та настроями суспільства і неприпустимість споживацького підходу до використання інституцій громадянського суспільства. На жаль, в подальшій історії України ці перестороги не убезпечили владу та її представників від нових помилок і трагедій.

Третій період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на XIX і початок XX століття. Його ключовим моментом стали

громадянське суспільство

події 1917 - 1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну державу. Бурхливі наступні події, вплив безлічі несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів звели нанівець державотворчі змагання українського суспільства. Проте ці події дали змогу продовжити і ще яскравіше означити державотворчі прагнення та потенціал українського суспільства.

Основною характеристикою інституалізації громадянського суспільства в Україні цього періоду стала певна безсистемність дій та намірів суспільства, еліти й політикуму. „...в українській історії були нечисленні періоди, коли інтереси місцевої еліти і суспільства збігалися, викликаючи появу масових виступів населення, на кшталт діяльності Центральної Ради у 1917-18 рр. Але у ході подібних виступів змінювалася інституціональна структура суспільства, навіть робилися спроби утвердження української державності, проте консолідації суспільства і політичної еліти практично не спостерігалося. Запроваджувані „чужими урядами" зміни негативно відображалися у суспільній свідомості і виробили інстинкт самозбереження, який полягає у закритості і несприйнятті будь-яких реформ, ініціатором яких виступала держава...", - так оцінює специфіку державотворення та особливості формування інститутів громадянського суспільства в Україні Г. Зеленько [2].

Наслідком швидкого, але малоефективного залучення широких верст суспільства до процесу державного управління стала анархізація політичного, суспільного, економічного життя і втрата контролю над суспільно-політичними процесами. Надмірна романтизація та атмосфера безконтрольності не лише не сприяли фундації інститутів громадянського суспільства і широкому залученню громадськості до управління державою, а й навпаки — це посилило індивідуалістичні, егоїстичні прояви. Українське суспільство не лише не скористалося (вперше за багато століть) нагодою реальної участі в державотворенні, державному управлінні, а своїми діями на довгі десятиліття дискредитувало й унеможливило реалізацію ідеї громадянського суспільства та власної державності. Події періоду визвольних змагань початку XX століття засвідчили, що далеко не завжди суспільство та його еліта готові сприйняти й реалізувати ідеї громадянського суспільства і державності. Безсистемне та безконтрольне залучення до державотворення верств суспільства, непідготовлених до цього морально, інтелектуально і ментально, може завдати шкоди більшої, аніж будь-яка зовнішня агресія.

Владні амбіції громадянського суспільства — це не лише прагнення необмеженої свободи, а й, перш за все, відповідальність перед людьми, доля яких залежить від дій владних інституцій, незалежно від того, хто і як керує державною адміністрацією чи інститутами громадянського суспільства. До того ж, важко однозначно сказати, чи була суспільно-політична активність народу в цей період спрямована на конструктивну діяльність, чи була виразом хаотичної, неконтрольованої агресії, яка

нагромаджувалася за довгі роки і в цей час знайшла вдалий момент для максимального самозгубного прояву.

Події цього періоду можна вважати повчальними і застережливими стосовно того, яким чином не слід підходити до розбудови громадянського суспільства.

Інше актуальне питання, яке означили події того часу: чи взагалі може бути ефективною влада громадянського суспільства і чи це не суспільно-політичний міф, який у практичній площині політики реалізований бути не може? І чи є реальна альтернатива державі як формі організації суспільства та її владним функціям? Однозначної відповіді на ці питання на наявному емпіричному матеріалі та оціночних даних дати неможливо. Проблематика потребує більш зваженої та, по можливості, об'єктивної оцінки з боку науковців і суспільства, а не лише з боку зацікавлених сторін, які використовують згадані події для підтвердження своїх ідеологічних гасел і проектів.

Ми свідомо не включаємо радянський етап історії України в періодизацію українського національного державотворення та реалізації ідеї громадянського суспільства. Та все ж мусимо зазначити, що час перебування України в складі СРСР теж привніс багато особливостей та ідей, які помітно впливають на можливість реалізації ідеї громадянського суспільства в сучасній Україні. Причиною цього, на нашу думку, є суттєві відмінності у стратегіях, цілях, завданнях та методах державотворення, управління, ставлення до особистості й суспільства, здійснення політики та реалізації владних повноважень, які були характерні для радянської доби, та пріоритетах і цінностях, що історично склалися в Україні.

Оцінки цього впливу дуже різні, що обумовлюється надмірною політизованістю проблеми, та все ж можна говорити про деструктивний вплив на становлення інститутів громадянського суспільства та взаємини держави і суспільства політичних інституцій радянського періоду. Замість проголошених з барикад і трибун принципів верховенства суспільних інтересів та цілей, суспільству силою нав'язувалася тоталітарно-репресивна модель взаємодії держави і громадянина, в якій громадянському суспільству, звісно, місця не було. Існували лише штучні суспільні інституції, які створювалися державою і слугували опорою адміністративно-репресивної системи. Поділ на законодавчу, виконавчу і судову владу мав умовний характер, оскільки вся повнота влади зосереджувалася в руках певного партійно-кримінального клану, котрий не підлягав жодному контролю з боку суспільства. Модель управління і державотворення залежала від ідеологічних, особистісних, ситуаційних чинників.

У постперебудовчий період (друга половина 1980-х років – початок 1990-х років) відбуваються суттєві зміни у статусі і формах відносин між державою і суспільством. Криза легітимності радянської моделі державотворення призвела до руйнації СРСР. Вона відкрила шлях

до розбудови національних систем суспільно-політичної взаємодії держави та особистості. Посередником у цих відносинах мали стати, природно, інституції громадянського суспільства. Проте „броунівський демократичний рух", що активізувався в Україні в цей час, призвів до формування та посилення псевдогромадянських інституцій (номенклатура, криміналітет, клани тощо), які й захопили місце, яке мало належати громадянському суспільству у встановленні норм і правил державотворення та суспільно-політичного життя.

Четвертий період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на наш час. Особливе пожвавлення наукового та суспільного зацікавлення ідеєю громадянського суспільства було помітним у перші роки після проголошення Україною незалежності, а також під час „помаранчевої революції" 2004 року та впродовж 2005 року. Це час, коли, можливо вперше в історії країни, з'явилась реальна можливість становлення інституцій громадянського суспільства.

Із здобуттям Україною незалежності та початком демократизації різних сфер суспільно-політичного, духовного, громадського життя, помітним стає розширення політичної участі суспільства в політичному управлінні й державотворенні. Однак суттєве зниження рівня життя та інші суспільно-політичні негаразди перших років незалежності призвели до того, що процес занепаду інститутів самоорганізації поза політичною сферою був обернено пропорційним самоорганізації за політичною ознакою (масова поява політичних партій і руйнування звичних неполітичних організацій). Поряд з політичними формами суспільної самоорганізації в Україні дещо пізніше відроджуються і з'являються нові незалежні громадські організації, які діють поза політичною сферою. „У цьому сенсі визначальну роль мала одна з основних її передумов – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб'єкта, яка формується на основі певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій. В українському суспільстві на початку - у середині 90-х рр. XX ст. глибока соціальна криза призвела до подальшого відчуження держави і суспільства. В ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності і соціального виживання за принципом „кожен сам за себе", які реалізуються в діапазоні – від кримінальної поведінки до різноманітних форм підприємницької діяльності" [2].

Після проголошення незалежності України у серпні 1991 року постали найбільш реальні можливості та перспективи інституалізації громадянського суспільства. До цього спонукали і зростання національної свідомості, і формування нового бачення місця суспільства та особистості у державотворенні й держаному управлінні, і багато інших факторів. Проте формування лише номінально нової системи влади та прихід до неї „старої" партноменклатури призвело до економічної кризи й

поступового вихолощення ідеї незалежності та, відповідно, втрати можливості повноцінної реалізації ідеї громадянського суспільства. Після подій 1994 року поступово починає реалізовуватися ідея побудови моделі штучного громадянського суспільства, теоретичною та ідеологічною основою якої стали „надбання" та напрацювання радянського періоду, добре відомі представникам радянської номенклатури, які посіли ключові посади в новоствореній українській державі. Наслідком цього стала корпоративізація і систем управління державою, і економіки, й інституцій штучного громадянського суспільства. В результаті прогресивні заклики, ідеї та наміри періоду здобуття незалежності поступово перетворилися на неорадянську модель політичного управління та систему взаємодії держави і суспільства, вкотре виправдовуючи відомий вислів, що революції замислюють романтики, здійснюють прагматики, а їх результати використовують негідники. Десять років імітації державотворення призвели до вихолощення ідеї громадянського суспільства. Проте це не викоренило в суспільстві прагнення справедливості, яке лежить в основі як ідеї державності, так й ідеї громадянського суспільства.

Події другої половини 2004 – початку 2005 року знову актуалізували в Україні зацікавлення ідеєю громадянського суспільства і спонукали до процесу його інституалізації. Як і на початку 1990-х років, ініціатива знову належала переважно широким верствам. Проте, як і раніше, надії на швидкий результат виявилися марними. Причина — ті ж корпоративні інтереси, але вже нових управлінців.

Ідея громадянського суспільства, яка, здавалося б, стала ознакою оновленої моделі українського політичного життя, поступово потопає в хаосі політичної нестабільності, дріб'язкових чвар політиків та у зневірі суспільства, яке знову виявилося відстороненим від реальної участі в державотворенні. Відбувається повернення до старої моделі державного управління та суспільно-політичного життя, що неминуче призведе до нівелювання досягнень (а вони, безперечно, є) на шляху до становлення громадянського суспільства.

Відтак четверта спроба національного державотворення та формування громадянського суспільства теж може виявитися невдалою. Щоб не допустити цього, потрібно, перш за все, дійти порозуміння між суспільством і провладною елітою та налагодити їхню співпрацю. Проблематика місця і ролі ідеї громадянського суспільства в суспільно-політичних процесах вже перестала бути суто теоретичною, такою, що стосується лише науковців та певної кількості зацікавлених осіб. На сучасному етапі – це невід'ємна складова та запорука успішної діяльності держави і легітимності державної влади.

Політолог С. Телешун зазначає: „За роки, що минули після „помаранчевої революції", тема розвитку громадянського суспільства в Україні та його впливу на державні і політичні інститути влади широко обговорювалася не лише в колі державних і політичних діячів,

громадянське суспільство

а й науковців, журналістів, представників громадських організацій. Це, перш за все, пов'язується з тим, що після останніх президентських виборів в нашій країні склалися унікальні умови для формування громадянського суспільства, яке б могло відповідати усім канонам світової демократії. Однак у цей період український політичний істеблішмент не зміг запропонувати рамкові, але обов'язкові для всіх акторів правила гри, які б стали базовими правовими нормами для утворення нових інституційних традицій „суспільного прогресу". Натомість амбіції та в значній мірі нефаховість цього істеблішменту у сфері суспільних відносин і державного управління стали причиною того, що бажання мільйонів громадян перетворилися на пропагандистські кліше, що вкладається в тезу „влада понад усе". Навіть тоді, коли цю владу політики обіцяють використати на благо всього народу. Україна знову, як і 1991 року, опинилася на перехідному етапі формування „нових/старих" правил гри. Після „романтично-номенклатурного", „державно-капіталістичного" і „олігархічно-демократичного" етапів українське суспільство увійшло у фазу **„корпоративної демократії" (або „легалізаційного періоду"),** де обмежена кількість політико-економічних гравців за допомогою фінансів, політико-корупційних послуг, інформаційних маніпуляцій, а також судової системи фактично сформувала нові правила гри, які усунули громадян від прямого впливу на політичні процеси, унеможливили інтелектуальну і кадрову конкуренцію, підмінивши їх партійним та імперативним квотуванням" [3, с. 3-8].

Проблема історичної періодизації ідеї громадянського суспільства в Україні важлива як з точки зору пошуку спільних рис, актуальних для різних етапів її розвитку, визначення традицій національного державотворення, так і з огляду на перспективи побудови правової, соціально-орієнтованої держави.

Досвід становлення інституцій громадянського суспільства в Україні засвідчує складність та неоднозначність цього процесу, його пов'язаність з проблемами державотворення та легітимації влади. Історія становлення громадянського суспільства в Україні дає цінний емпіричний матеріал, використання якого дозволяє більш ефективно та обґрунтовано підійти до вивчення проблеми. В подальшій роботі ставимо за мету поглибити дослідження проблематики взаємозалежності легітимності політичної влади та дієвості інституцій громадянського суспільства. Саме ця комбінація є необхідною умовою розбудови української державності на демократичних засадах та гуманістичних принципах.

Література:

1. **Зеленько Г.** Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні // Наукові записки / Збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 247 - 263.

2. **Зеленько Г.** Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Zelenko.doc.

3. **Телешун С.** Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2008. – № 1. – С. 3 - 8.

4. **Чувардинський О. Г.** Громадянське суспільство в Україні: історичні корені // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2008. – № 1. – С. 158 - 164.

5. **Чувардинський О. Г.** Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство" та його філософська еволюція // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2006. – № 3. – С. 69 - 75.

інформаційне суспільство

Інформаційна стратегія України в сучасному геополітичному просторі

Олена Проскуріна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та правознавства
Луганського національного університету
ім. Т. Шевченка

Політика сучасної держави формується в значній мірі під впливом глобального інформаційного простору. Та, разом з тим, вона й сама впливає на характер цього простору. Автор робить спробу проаналізувати основні напрями, яких прагнуть дотримуватися державні інститути і політичні об'єднання, інтегруючись в глобальний інформаційний простір.

Глобальний інформаційний простір — це невід'ємна складова соціального простору, яка створює відносно самостійне явище - соціально-інформаційний простір. Соціальний зріз глобального інформаційного простору характеризує соціальне спрямування економічних, політичних, культурних та інших процесів, що відбуваються в ньому. Об'єднуючись на міжнародній арені з системою міждержавних відносин, глобальний інформаційний простір є, з одного боку, самостійною сферою зіткнення зовнішньополітичних інтересів держав у сфері міжнародних відносин, а з іншого - об'єктом і засобом реалізації цих інтересів у системі міждержавних відносин.

Проблеми глобального інформаційного простору активно досліджуться науковцями. Помітними, зокрема, є праці Н. Вінера, В. Горбатенка, В. Горського, К. Германа, О. Гриценко, Д. Дуцик, О. Зернецької, А. Неклесси, Т. Петріва, І. Слісаренка, Т. Приступенко, В. Соколова, Г. Хлистуна, О. Чекмишева, А. Чічановського, О. Шахтемирової, В. Шкляра [1 — 7; 10; 14; 15; 16].

І науковці, і політики-практики розуміють необхідність розробки інформаційної стратегії держави в умовах глобальної інформатизації. Така стратегія має спрямовуватися, на загал, на вирішення двох взаємозалежних завдань. По-перше, одним з напрямів інформаційної стратегії України в умовах глобального інформаційного простору має стати просування шляхом інтеграції в цей простір у якості повноправного та активного суб'єкта. По-друге, важливим напрямом інформаційної стратегії України має

стати її прагнення зберегти власну самобутність, цивілізаційну та культурну ідентичність в процесі соціально-економічної і політичної модернізації, яка має тенденцію до універсалізації. Реалізація цих напрямів інформаційної стратегії складає взаємозалежну проблему, оскільки, з одного боку, поза глобальним інформаційним простором Україна не зможе існувати як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, а з іншого боку, з втратою культурної і національної самобутності в процесі інтеграції Україна вже не буде Україною за своїм духом і сутністю. Як пише В. Соколов, „сьогодні жодна країна не може жити не тільки без товарообміну з іншими країнами, у тому числі й з тими, що належать до різних регіонів і культур, але й без праці на замовлення з урахуванням стандартів споживання цих країн, без пересування між країнами значної кількості людей, без обміну інтелектуальними досягненнями. За таких умов збереження в тривалій перспективі традиційних цивілізацій у їх традиційних ареалах, їх „повернення до джерел" і відновлення традиційної „чистоти" є малоймовірним" [10, с. 11]. Іншими словами, інтеграція України в глобальний інформаційний простір загрожує їй втратою національної і культурної самобутності, значними соціально-класовими деформаціями, що є наслідком соціально-економічної модернізації.

У промислово розвинених країнах існують тісні економічні взаємозв'язки на відповідному рівні, до яких залучена більша частина населення. Тому можливості маневру для окремих осіб, підприємств, виробничих комплексів у них досить широкі. Пов'язана з конкуренцією і транснаціоналізацією, перебудова економічної та соціальної структури хоча й не обходиться без певних витрат, проте не викликає руйнації цієї структури. Інакше складається ситуація в країнах, що розвиваються, а також у постсоціалістичному просторі. Тут технологічний рівень істотно нижчий, а розвиненої системи тісних і, разом з тим, гнучких ринкових зв'язків взагалі не існує. В результаті підприємства та їх комплекси, спроможні інтегруватися в міжнародні виробничі структури, виділяються у відносно відособлені анклави. При цьому в таких ареалах робоча сила підкорюється панівному тут типу відносин, тобто „інтернаціоналізується". За межами цих ареалів така інтернаціоналізація не простежується. Більше того, вилучення зі сформованої національної відтворювальної структури найбільш ефективних ланок нерідко призводить до часткового або й повного розпаду цієї структури, до скорочення виробництва і зайнятості, до зниження технологічного рівня економіки та життєвого рівня населення.

Схожі процеси відбуваються й у сфері культури. Справа в тому, що ідеологія оновленої західної цивілізації є результатом компромісу двох конкуруючих концепцій. Ліберально-консервативна концепція передбачає свободу підприємництва та індивідуальної поведінки в умовах твердої соціальної дисципліни, обумовленої законами і традиційною протестантською етикою. Ліберально-реформістська і соціал-демократична концепції, навпаки, підкреслюють право кожного на будь-який спосіб життя і діяльності та розв'язання конфліктів на основі компромісу. Соціальний

інформаційне суспільство

порядок сучасних західних країн є результатом боротьби цих концепцій, у ході якої виробляється компроміс, що враховує, в залежності від обставин, потреби індивідуальної відповідальності та соціальної солідарності, право жити по-своєму і обов'язок зважати на інтереси інших. Якщо консервативні концепції забезпечують суспільну стабільність, то реформістські сприяють гуманізації суспільства. Тим часом у незахідних суспільствах і, зокрема, в Україні засвоюються, в першу чергу, не творчі, конструктивні, а ті сторони цих концепцій, що найбільш легко сприймаються з ліберально-консервативної ідеології - культ грошей і успіху, неконтрольованість багатства, а з реформістсько-контркультурної - асоціальність, безвідповідальність особистості. У підсумку соціокультурний базис розвитку не зміцнюється, а розмивається [10, с. 13 - 14].

Тип організаційного середовища визначається типом культурної традиції, яка ним підтримується. Отже культурна експансія неминуче починається зі зміни типу організаційного середовища, яке існує в країні [8, с. 16]. Зміна державних інститутів за принципом простого запозичення їх на Заході, поява нетипових для країни суспільних і політичних організацій та об'єднань, руйнування моральних принципів суспільства – такими є прояви змін організаційного середовища в Україні. У сфері політики це призводить до того, що політична еліта втрачає здатність адекватно осмислювати потреби країни, артикулювати і реалізовувати національно-державні інтереси, що неминуче призводить до втрати позицій держави на міжнародній арені. Крім цього, фактичними суб'єктами нової структури міжнародних зв'язків поряд з традиційними членами – національними державами стають „держави віртуальні": різні, досить автономні міждержавні організми та міжнародні неурядові організації, ТНК, банківсько-фінансові мережі тощо.

Здавалося б, можливості і права громадян, звільнені нарешті від „опіки" і контролю держави, помітно зростуть. Однак цей процес є у чомусь зовсім іншим, ніж просування до глобального відкритого суспільства. Так, реальна, а не декларативна влада, будучи виведеною за межі публічної політики, найчастіше виявляється знеособленою (а то й взагалі анонімною) і, отже, непідконтрольною громадянам. В якості діючих центрів сили все частіше виступають різні неформальні конфігурації приватного капіталу, які слабко піддаються суспільному контролю і формують на планеті власний „економічний Інтернет". Економіка стає не лише способом господарювання, але й політикою та навіть ідеологією нового світу, його новою владною системою координат. Реально складний світовий порядок усе більше проявляє себе як Pax Economicana [9, с. 5].

Отже інтеграція нашої країни в глобальний інформаційний простір має бути більш корегованою з метою збереження культурної та національно-цивілізаційної ідентичності країни, її самобутності й духу, політичної культури, які в в довгостроковій перспективі мають відображати корінні національно-державні інтереси українського народу. Поряд з цим,

розв'язання проблеми, пов'язаної з інтеграцією України в глобальний інформаційний простір, має передбачати готовність політичного керівництва й усього суспільства до появи цілого комплексу зовсім нових проблем, які вже проявилися в умовах переходу в стадію інформаційного суспільства найбільш розвинених країн і, цілком ймовірно, в тій чи іншій мірі проявляться і в Україні. Так, побоювання багатьох західних дослідників, що в результаті інформаційної експансії розвинених держав може скластися двокласове інформаційне суспільство, починають, схоже, збуватися, про що свідчить поява „глобального села". На світовому рівні все чіткіше проявляються контрасти в можливостях доступу до інформаційних систем між багатими і бідними країнами. Вони мають різні прояви в політиці, економіці, культурі. За даними ЮНЕСКО, у таких мегаполісах, як Нью-Йорк і Токіо, налічується більше абонентських телефонних карток, ніж у всій Африці. Більше половини населення Землі жодного разу в житті не користувалися телефоном, 75 % не тримали в руках звичайного електронного калькулятора, не кажучи вже про роботу з мікрокомп'ютером. Інформаційна революція, об'єднавши різні простори в образ єдиного світу, одночасно зробила очевидним факт (і, в певному сенсі, частиною нашого повсякдення) різку розбіжність соціальних стандартів на планеті [9].

Що стосується України, то драматизм ситуації полягає в тому, що наша „нова аристократія" не тільки не пов'язана в прийнятті управлінських рішень з інтересами своєї країни, але й, навпаки, розглядає її винятково як джерело отримання благ і стартового капіталу, як об'єкт експлуатації, що дозволяє сформувати необхідні передумови для забезпеченого життя за кордоном. Відтак ресурси країни нещадно експлуатуються й перепомповуються за межі країни, а переважна більшість населення продовжує скочуватися в безодню убогості.

Подібне становище склалося і в Росії. Як відзначає О. Панарін, „по суті, наша еліта з національного шару перетворилася на діаспору і поводиться як діаспора. Її органічне невміння формулювати й захищати національні інтереси Росії, прихована емігрантська свідомість і небажання розділити долю з народом сьогодні становлять справжню небезпеку для нашої країни... Можна зробити висновок: основна небезпека для нашої країни сьогодні полягає в тому, що вона не має справжньої національної еліти, яка ідентифікує себе з її традицією і долею" [12, с. 338].

Серйозно вести мову про майбутнє країни в умовах формування глобального інформаційного простору можна лише тоді, коли вдасться вирішити проблему створення та розвитку інфраструктури інформаційного суспільства. У цьому плані до числа пріоритетних напрямів реалізації інформаційної стратегії з інтеграції в глобальний інформаційний простір слід віднести у сфері технологічній - забезпечення розвитку найбільш технологічних і наукомістких виробництв шляхом широкого залучення передових досягнень науки і техніки з-за кордону та стимулювання їх розвитку у нашій країні, розв'язання технологічних проблем участі нашої

інформаційне суспільство

країни в глобальній та регіональній інформаційній мережах. Інакше кажучи, політична стратегія України має орієнтуватися на широке науково-технічне співробітництво, виробничу кооперацію з різними країнами світу, на створення ефективних міжнародних політико-правових механізмів для інтеграції країни в глобальний інформаційний простір.

Надзвичайно важливим є й інший напрям реалізації інформаційної стратегії України: він пов'язаний з політичним і правовим визначенням ролі та місця країни в глобальному інформаційному просторі. Очевидно, що стратегічним напрямом України має бути прагнення до активної участі в діяльності міжнародних організацій і рухів, які забезпечують формування правового й політичного поля глобального інформаційного простору, а також приєднання до міжнародних договорів і конвенцій, які регламентують порядок діяльності державних і недержавних органів в інформаційних мережах і системах комунікацій.

У цьому зв'язку важливим напрямом інформаційної стратегії України є створення сприятливих умов для широкого залучення іноземних інвестицій. Досвід вирішення завдань соціально-економічної модернізації всіх країн сучасного світу однозначно свідчить, що без іноземних інвестицій це завдання неможливо виконати в принципі. Тим часом структура цільового використання фінансових ресурсів, залучених Україною з-за кордону, мало відповідає інтересам соціально-економічної модернізації, оскільки їх левова частка використовується для поточного споживання, а частка імпортованих високотехнологічних приладів надзвичайно мала. Інформаційна стратегія має орієнтувати на залучення іноземних інвестицій у першу чергу в найбільш наукомісткі й технологічні ланки народного господарства, що визначають перспективи розвитку країни в XXI столітті та складові науково-виробничого фундаменту інформаційного суспільства.

Таким чином, інформаційна стратегія України в умовах глобалізації передбачає формування цілого комплексу заходів, пов'язаних з діяльністю країни в економічній, політичній і технологічній сферах, спрямованих на інтеграцію в глобальний інформаційний простір шляхом забезпечення соціально-економічної модернізації на правах повноправного суб'єкта міжнародних відносин зі збереженням національної та культурної самобутності.

Україна постійно взаємодіє з іншими країнами і народами, використовуючи глобальний інформаційний простір на його різних рівнях як засіб комунікації і, тим самим, впливає на характер перебігу в ньому інформаційних процесів і, отже, вільно чи мимоволі, змінює деякі сутнісні риси глобального інформаційного простору. Очевидно, що характер впливу на глобальний інформаційний простір з боку України в міру її інтеграції в цей простір має докорінно змінитися. Настав час відмовитися від ролі „губки", котра пасивно споживає інформацію, яка подається розвиненими країнами і далеко не завжди прийнятна для внутрішнього використання в країні. Вплив на глобальний інформаційний простір з метою його зміни чи пристосування

для реалізації національно-державних інтересів має стати найважливішим напрямом інформаційної стратегії країни в сучасних умовах.

Висновки

Керівництво сучасної України, демонструючи повну відкритість, зруйнувало всі перешкоди для припливу інформації із зовнішнього світу; відтак український народ вже на собі відчув руйнівну силу чужого інформаційного потоку. Цей потік змив комуністичну ідеологію, але він водночас підмиває і традиційну мораль, традиційну віру, традиційні ідеали. Очевидно, що перебування України в глобальному інформаційному просторі потребує осмисленої стратегії, спрямованої на організацію взаємодії з цим простором. І від того, як швидко вдасться концептуально сформувати основні напрями власної інформаційної стратегії в умовах глобалізації та становлення глобального інформаційного простору, залежить не лише сьогодення, але й майбутнє нашої країни.

Разом з широкими перспективами, що відкриваються перед нашою країною, існує і багато проблем, пов'язаних з адаптацією політичної культури інформаційного суспільства в сучасних українських умовах.

В цілому інформаційна стратегія України має бути зорієнтована:

1) на селекціонування інформаційних потоків, спрямованих як всередину країни, так і за її межі. Таке селекціонування активно використовується не тільки країнами, що розвиваються, але й країнами розвиненими, які не допускають на свою територію тих ЗМІ, які могли б своїми повідомленнями завдати шкоди національним інтересам. Так, у ході компанії НАТО в Югославії будь-яка інформація з цієї країни ретельно просіювалася — громадяни отримували повідомлення про бойові дії лише з „перевірених" джерел. До речі, в багатьох розвинених країнах саме з цією метою забороняється кодування приватної інформації, що веде до конфлікту інтересів держави і громадянина. У Франції, наприклад, кодування приватної документації забороняється законом; аналогічний документ прийнятий і в Німеччині. З іншого боку, закон про телекомунікацію, затверджений Бундестагом 1996 року, дає слідчим органам право прослуховувати телефонні лінії, дає їм доступ до даних телекомунікаційних мереж. Аналогічного права домагається й поліція в США. Очевидно, що і в нашій країні варто уважніше ставитися до цієї проблеми;

2) інформаційна стратегія має бути спрямована й на активний пошук, добування інформації, яка стосується національно-державних інтересів. Йдеться не лише про інформацію таємного характеру, хоча вона, безперечно, є об'єктом першорядної уваги. Йдеться про те, що масиви інформації, які постійно циркулюють у глобальній і локальній комунікаційних мережах, чисто фізично не піддаються швидкому аналізу. Пошук необхідної інформації може потребувати надто багато часу. Тому дипломатичним представникам легше формувати свої банки даних стосовно країни перебування. Такі банки даних можуть бути більш оперативними і систематизованими, включатися

інформаційне суспільство

в інформаційну мережу МЗС, урядових аналітичних служб. Вони нададуть значну допомогу урядовим органам, бізнесменам у прийнятті необхідних політичних та управлінських рішень;

3) важливим напрямом інформаційної стратегії має стати наповнення інформаційних мереж необхідними даними про образ України як держави, здатної впливати на світові політичні, економічні й культурні процеси, країни, що вирішує завдання власної соціально-економічної модернізації і зацікавленої у всіх напрямах співробітництва, країни, що активно проводить політику миру і підтримує демократичні ідеали;

4) інформаційна стратегія України повинна бути більш активною, націленою на постійну готовність до інформаційного протиборства з питань політичного, економічного, ідеологічного, культурного характеру, де зачіпаються або ущемлюються національно-державні інтереси. В умовах глобального інформаційного простору несумлінна інформація, а то й відверта дезінформація можуть завдати шкоди нашій країні не лише у сфері політики, але й при вирішенні чисто економічних завдань, особливо якщо йдеться про залучення великих фінансових коштів чи довгострокових контрактів. Аналогічні процеси можливі і в інших сферах міжнародного співробітництва.

Література:

1. **Винер Н.** Человеческое использование человеческих существ: кибернетика и общество // Человек управляющий. – СПб.: Питер, 2001. – С. 1 - 196.

2. **Горбатенко В. П.** Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів; **Різун В.** Роль ЗМІ в демократичному суспільстві // Публіцистика і політика: Зб. наук. праць. – Вип. 2 / За заг. ред. проф. В. І. Шкляра. – К., 2001. – С. 217 -229.

3. **Горський В. С.** Україна на порозі планетарної цивілізації // Практич. філософія. – 2001. – № 2. – С. 217 – 229.

4. **Герман К.** Политические перепутья при движении к глобальному информационному обществу // Социол. исследования. - 1998. - № 2. - С. 67 - 78.

5. **Гриценко О. М.** Мас-медіа у відкритому інформаційному суспільстві й гуманістичні цінності: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет", 2002. – 204 с.

6. **Дуцик Д.** Мас-медіа: політичний аспект // Нова влада. – 2000. – Ч. 1. – С. 46 - 57.

7. **Зернецька О. В.** Глобальні трансформації систем масової комунікації: Автореф. дис. ... доктора політ. наук. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин, 2000. – 34 с.

9. **Ловцов Д. А., Сергеев Н. А.** Организационная безопасность страны (Зарубежный опыт) // Безопасность. - 1999. - № 1 – 2. - С. 162 - 174.

10. **Неклесса А. И.** Конец цивилизации, или Конец истории // Мир. экономика и междунар. отношения. - 1999. - №3 .- С. 3 - 16.

11. **Петрів Т. І., Слісаренко І. Ю.** Шляхи та манівці інформаційної епохи XXI століття // Українська журналістика: вчора, сьогодні. – К.: Ін-т журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 1999. – С. 138 - 174.

12. **Приступенко Т. О.** Інформаційний простір України: яким йому бути? // Журналіст України. – 1997. - № 5 - 6. – С. 12 - 24.

13. **Панарин А. С.** Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX века. - М.: „Эдиториал УРСС", 1998. - 352 с.

14. **Соколов В. В.** Современный мир и национальная экономическая политика // Мировая экономика и международные отношения. - 1997. - № 10. - С. 5 - 20.

15. **Чічановський А., Шкляр В., Стариш О.** Функціонування ЗМК як політичний процес // Публіцистика і політика. Збірник наукових праць політологічної спрямованості / За заг. ред. Чічановського А. А. – К.: Грамота, 2007. – Вип. 1(4). - С. 7 - 31.

16. **Шахтемирова О.** Засоби масової інформації та політичні орієнтації громадян України // Нова політика. – 1999. - № 2. – С. 10 - 14.

17. **Шкляр В. І.** Преса і політичній процес в Україні // ЗМІ і розбудова державного суверенітету. – Львів: Світ, 1993. – 141 с.

гендерна політика

Особливості становлення гендерної демократії в Україні

Ольга Венгер,
асистент кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

Українське суспільство все більше усвідомлює небезпеку такої давньої проблеми, як гендерна нерівність. Автор статті розглядає актуальні питання гендерної політики держави, аналізує основні причини та передумови гендерного дисбалансу в суспільстві, зокрема у сфері прийняття рішень. Пропонуються деякі методи впровадження гендерної паритетної демократії, що може стати одним з чинників формування в Україні суспільства сталого розвитку.

Демократизація суспільства неможлива без врахування гендерної проблематики. Адже громадянське суспільство – це, перш за все, суспільство з однаковими можливостями для самовизначення і самореалізації всіх його членів, як чоловіків, так і жінок. Відтак формування і функціонування в Україні гендерної демократії є неодмінною умовою творення громадянського суспільства й демократичної держави, важливим чинником формування суспільних відносин партнерства на основі паритетності [1].

Значний вклад у дослідження проблеми гендеру і гендерної політики зробили такі вчені, як, зокрема, М. Богачевська-Хом'як, Н. Грицяк, Д. Ісламова, Р. Хоф, Дж. Елштайн, Л. Кобилянська, Т. Мельник, Т. Бендас, М. Пірен, К. Левченко, О. Скнар, О. Ярош.

Гендерний дисбаланс в українському суспільстві значною мірою зумовлений певними стереотипами, які стають на заваді повноцінної самореалізації представників обох статей.

Мета статті: аналіз усталених гендерних стереотипів, визначення ролі держави у впровадженні політики гендерної рівності як одного з основних пріоритетів розвитку демократичного українського суспільства.

Гендер, на відміну від статі, стосується не суто біологічних чи фізіологічних властивостей, притаманних чоловікам і жінкам — це

соціально сформовані риси, властивості „жіночості" (фемінність) та „чоловічності" (маскулінність). Гендер є соціально-рольовим статусом, який визначає соціальні можливості жінок і чоловіків в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці [2]. Гендер конструюється суспільством: це ролі й обов'язки чоловіків і жінок, які суспільство приписує „справжньому" чоловікові і „справжній" жінці. Треба мати на увазі, що ці ролі й обов'язки змінюються з часом. Вони залежать від особливостей культури та соціально-економічних відносин певної країни.

Гендерна свідомість індивідів конструюється шляхом поширення і підтримання певних соціальних і культурних стереотипів, норм і приписів. Саме соціокультурні норми, а не біологічна стать, визначають моделі поведінки, професії, психологічні якості чоловіків і жінок. Ці норми встановлюються за допомогою соціально-політичних і культурних механізмів. Відповідаючи у своїх діях очікуванням, пов'язаним з їх гендерним статусом, індивіди на мікрорівні підтримують (конструюють) гендерні відмінності й вибудовують на їх основі системи панування, системи влади [3].

Важливу роль у моделюванні умов життя відіграє держава та соціально-політичні інститути, які інституціонально впливають на збереження і відтворення того чи іншого статусу. Саме держава і суспільство, керуючись традиціями та історією свого розвитку, визначають гендерні стереотипи, які домінують в соціумі в ту чи іншу епоху.

Деякі дослідники цієї проблеми виокремили три основні групи гендерних стереотипів [4]. До першої вони відносять стереотипи „маскулінності" – „фемінності". Маскулінність і фемінність складаються з психологічних характеристик, які історично сформувалися в культурах певних соціумів. Маскулінності притаманні активно-творчі характеристики (агресивність, активність, домінантність, незалежність, самовпевненість, логічне мислення), а фемінності – характеристики експресивні (залежність, несміливість, сентиментальність, низька самооцінка, турботливість). Все це не може не впливати на поведінку людей в громадському і політичному житті суспільства. Друга група гендерних стереотипів — уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками й жінками. Для жінок найважливішою соціальною роллю вважається роль домогосподарки, матері. Чоловікам приписуються активна участь у громадському житті, професійний успіх, відповідальність за забезпечення сім'ї. Найбільш значущими для них вважаються саме професійні ролі.

Існують певні стереотипи й щодо специфіки праці. Вважається, що жіноча праця має виконавчий характер, вона має бути частиною експресивної сфери діяльності. Для чоловіків бажана творча й керівна робота, їхня праця є ніби частиною інструментальної сфери діяльності. Маскулізм та маскулінізація виправдовують і забезпечують домінування „чоловічого" принципу в сучасних суспільствах попри те, що в конституціях

багатьох країн проголошується рівність чоловіків і жінок. Маскулінна культура заохочує розвиток таких якостей, як енергійність, прагнення влади, домінування раціонального над емоціональним, агресивність. Фемінізм же виникає як протиставлення маскулінній культурі. Він розвиває ідеологію і практику формування нової свідомості, зорієнтованої не на агресію і протистояння, а на співпрацю, що унеможливлення пригнічення особистості.

Як зазначає Дж. Батлер, суспільство є гендерно структурованим. Особливість гендерних стереотипів полягає в тому, що вони глибоко й надовго проникають у свідомість людини, а тому їх не тільки важко подолати, але й виявити та усвідомити. Вони негативно впливають на самореалізацію чоловіків і жінок, заважають розвитку індивідуальності. Подолання їх дасть можливість розширити як жінкам, так і чоловікам вибір варіантів самореалізації. А для цього, перш за все, необхідно визнати існування таких стереотипів.

На думку О. Ярош, гендерний підхід означає визнання того, що об'єктивне існування статей та їх соціальних функцій в сучасному суспільстві визначається їх різними біосоціальними можливостями. А це потребує їх врахування при виробленні, прийнятті та реалізації економічних, політичних, соціальних, культурних стратегій, які впливають на відносини чоловіків і жінок [5].

У зв'язку з тим, що в суспільстві існує домінування маскулінного способу життя (а отже й відтворення відповідних норм у політичній, економічній та інших сферах), то актуальною є проблема створення раціональних відносин партнерства між чоловіками й жінками, а також розподілу відповідальності, який би унеможливив порушення рівноправності в різних сферах життя, у тому числі й у сфері прийняття політичних рішень.

Однією з умов функціонування демократичного суспільства та ознакою правової держави є гендерна рівність. Це означає, що чоловіки й жінки мають однакові умови для реалізації своїх людських прав, однакові можливості робити вклад у національний, політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства.

Дослідники гендерних проблем наголошують на тому, що саме держава відповідає за впровадження ідеї гендерної паритетності в сучасних умовах. Саме вона має ухвалювати програми розвитку, спрямовані на досягнення гендерного балансу. Для цього необхідно виробити державну гендерну політику, яка має відповідати сучасним соціально-економічним та політичним реаліям.

На думку Н. Грицяк, „державна гендерна політика – це такі дії органів державної влади з вирішення суспільних проблем, які найбільш оптимально сприяють реалізації інтересів жінок і чоловіків, вирішення проблем забезпечення гендерної рівності в суспільстві, а саме: 1) однакового суспільного статусу жінок і чоловіків; 2) однакових умов реалізації прав

людини як жінкам так і чоловікам; 3) однакової можливості використання соціальних та економічних ресурсів для жінок і чоловіків; 4) однакових можливостей для жінок і чоловіків робити свій внесок у національний, політичний, соціальний, економічний і культурний розвиток; 5) однакового права для жінок і чоловіків мати однакову користь від результатів їх діяльності" [6].

М. Малишева пропонує три основні шляхи формування гендерної політики: перший – найвищими посадовими особами; другий – створенням диференційованих умов найму і використання робочої сили на ринку праці; третій – у сім'ї, яка відтворює гендерні стереотипи за традиційними соціальними ролями в суспільстві [7].

В українському законодавстві визначено основні норми гендерної демократії. Так, Конституція України закріплює принцип рівності прав жінок і чоловіків, який забезпечується наданням жінкам однакових з чоловіками можливостей в суспільному, політичному і культурному житті, у здобутті освіти та професійній підготовці, в праці та винагороді за неї. Передбачаються також спеціальні заходи, які дають можливість жінкам поєднувати працю з материнством тощо. Окрім того, держава зобов'язується забезпечувати належний механізм реалізації прав людини, в тому числі й щодо забезпечення гендерного паритету, а також впроваджувати його в життя як загальноприйняту й необхідну норму громадського життя, ратифікувавши відповідні міжнародні документи.

Але, попри те, що в українському законодавстві немає жодних натяків на можливість порушення гендерної рівності, проблемою і досі лишається реальне дотримання її принципів. Нормативні акти носять декларативний характер, вони не передбачають механізмів реалізації зобов'язань держави. Громадянське суспільство в Україні ще не має можливості вплинути на гендерну ситуацію. Жінки все ще лишаються на периферії політичного і суспільного життя. І це при тому, що Україна в гендерному контексті є унікальною країною: майже половину робочої сили у нас становлять саме жінки. Однак майже в усіх галузях народного господарства жінки обіймають переважно низькооплачувані посади. Традиційні стереотипи масової свідомості обмежують можливості жінки в кар'єрному зростанні. Слід звернути увагу й на те, що вакансії, які пропонуються жінкам, стосуються сфери послуг, низькооплачуваних робочих місць тощо. Така ситуація обумовлює фемінізацію бідності.

Якщо звернемо увагу на представленість жінок у вищих органах влади України, то побачимо суттєву різницю між задекларованою рівністю чоловіків і жінок та реальністю. Зокрема, серед офіційно зареєстрованих кандидатів на посаду Президента України на виборах 2004 року було лише дві жінки – Н. Вітренко та Ю. Тимошенко. При цьому Ю. Тимошенко після підписання угоди з В. Ющенком вийшла з президентських перегонів, залишивши офіційно одну жінку-кандидата.

Така ж тенденція спостерігається й у виконавчій владі. Так, уряди Ю.

гендерна політика

Єханурова і В. Януковича були суто чоловічими (у їх складі не було жодної жінки міністра). В уряді Ю. Тимошенко є лише одна жінка міністр — Л. Денисова.

Вельми цікава ситуація з представленістю жінок у Верховній Раді України.

Світовий досвід забезпечення гендерного паритету в парламенті засвідчує зв'язок між процесами його формування і функціонування. Як зазначає Т. Мельник, участь у виборах, як пасивна, так і активна, є одними з найважливіших напрямів самотворення чоловіком і жінкою своєї гендерної сутності, політичного самовизначення статі й гендерно свідомого політичного середовища. Вибори детермінуються гендерним статусом їх учасників, гендерною ієрархією в суспільстві, моделями гендерної поведінки громадян, гендерною належністю виборців, вбудованою в структуру всіх інститутів поряд з національною і класовою належністю, яка, відповідно, задає тональність у системі реальних соціальних відносин „панування – підкорення". Все це позначається на результатах виборів як до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування [8]. В сучасних умовах парламенти більшості країн за своїм складом є чоловічими — жінки в них становлять невеликий відсоток. І все ж можна констатувати, що з другої половини XX століття світова практика формування парламентів засвідчує тенденцію до паритетності їх складу. Найповніше вона проявляється в північних країнах Європи. Так, у складі парламентів 2003 року відсоток жінок становив у Швеції – 45,3, Данії – 38,0, Фінляндії – 37,5, Нідерландах – 36,7, Норвегії – 36,4, Іспанії – 36,0, Бельгії – 35,3, Австрії – 33,9, Німеччині – 32,2, Ісландії – 30,2, Болгарії – 26,2, Швейцарії – 25,0.

Ця тенденція призвела до появи в політології та гендерних дослідженнях терміна „паритетний парламент": це парламент, у складі якого досягнуто (або майже досягнуто) гендерної рівності — 50/50. Паритетними парламентами називають, зокрема, парламенти Португалії і Швеції, у складі яких понад 50 % становлять жінки. Майже такого ж представництва жінок і чоловіків досягли регіональні парламенти в Німеччині і Шотландії. До Конституції Франції внесено зміни, згідно з якими до парламенту має обиратися 50 % жінок.

Багато науковців, досліджуючи проблеми впливу форми виборчої системи на представництво жінок у владних структурах, схиляються до думки, що тип виборчої системи, з урахуванням історичного моменту розвитку та національних культурних особливостей, може бути як сприятливим, так і несприятливим для жінок-кандидатів.

Якщо проаналізувати світовий досвід щодо залежності рівня представленості жінок і типу виборчої системи, то можна зазначити, що пропорційне (або за партійними списками) представництво жінок є найважливішим чинником у відборі жінок до органів представницької влади в країнах сталої демократії. Як у 1970-х роках, так і на початку XXI століття в країнах сталої демократії представництво жінок у парламентах

країн, де застосовувалася пропорційна виборча система, було вищим, ніж у країнах, де практикувалася одномандатна (мажоритарна) чи змішана форма виборчої системи.

В Україні, як засвідчили останні парламентські вибори, запровадження пропорційної виборчої системи докорінно не змінило ситуацію. Причиною цього є, перш за все, низька представленість жінок в політичних партіях.

Слід відзначити ще одну особливість партійних списків щодо гендерної збалансованості. Жінки, як правило, заносяться у виборчі списки в їх „непрохідні" зони, а якщо жінка бажає потрапити до першої п'ятірки, то вона має очолювати партію чи блок. Так, у списку БЮТ на останніх виборчих перегонах у першій п'ятірці не було жодної жінки, окрім Ю. Тимошенко.

Проблему гендерного балансу в політичних партіях останнім часом досить жваво обговорюють представники різних структур, але, як свідчать соціологічні дослідження, ці питання не викликають особливої уваги громадського загалу. Більшість громадян (55 %), за даними опитування „Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві", ніколи не звертає уваги на співвідношення кількості чоловіків і жінок у партійних списках. Значно більший інтерес у них викликають програми, гасла, імена лідерів тощо [9].

На жаль, тенденції до поліпшення гендерної репрезентативності в сучасній українській практиці парламентаризму не спостерігається. І цього не буде доти, доки не зросте рівень професіоналізму не тільки кожного окремого депутата, а й професіоналізму парламентських підрозділів – комітетів, фракцій, депутатських груп, тобто професіоналізму парламенту в цілому.

Одним з показників професіоналізму, як зазначає А. Погорєлова [10], є врахування гендерних підходів, у тому числі й усвідомлення того, що демократію в XXI столітті слід розуміти як паритетну, гендерну. Це відкриває, на її думку, шлях до визначення конкретних механізмів забезпечення ефективності демократичної влади.

Українські вибори 2007 року засвідчили, що наш парламент за своїм гендерним складом перебуває на європейській периферії. За даними ООН, за рейтингом щодо гендерної збалансованості в парламенті Україна посідає 111 місце у світі. Порівняймо: Росія посідає 80 місце, Угорщина – 97, Грузія – 74, Азербайджан – 96, Казахстан – 72, Латвія – 56.

На місцевому рівні ситуація дещо краща. В окремих областях представництво жінок у радах за підсумками виборів 2002 та 2006 років значно зросло; загалом відсоток жінок у радах місцевого рівня набагато вищий, ніж у Верховній Раді. Так, в обласних радах жінки становлять дещо менше п'ятої частини керівників, у районних радах – більше третини, у сільських і селищних радах – понад 40 %. Отже чим нижчий рівень органів влади, тим вони доступніші для жінок.

гендерна політика

Незважаючи на певні позитивні зміни у гендерній репрезентативності в органах влади, кількість жінок, активних у політичній сфері, залишається низькою. Відповідаючи на запитання, що заважає жінкам підвищити свою присутність у парламенті, понад 40 % респондентів зазначили, що головна причина полягає в переконанні громадян, що політика - справа чоловіків. Друга причина: партії очолюють чоловіки, а отже й до списку кандидатів вони включають здебільш чоловіків. Від 13 до 19 % респондентів вважають, що головною причиною є завантаження жінок домашніми справами і вихованням дітей.

Останнім часом в усьому світі набуває популярності принцип паритетної демократії, в основі якої визнання того, що людство складається з представників двох статей – жінок і чоловіків, і що їх вклад у розвиток демократії є однаковим.

Для досягнення гендерного балансу необхідно мати дієвий механізм забезпечення рівноправності. А це залежить від ситуації, що складається в кожній країні. Так, у деяких країнах вводяться посади спеціальних міністрів, що відповідають за дотримання прав жінок, створюються спеціальні комісії і комітети, навіть у глобальному масштабі, що опікуються проблемами рівноправності жінок. На жаль, дуже часто все обмежується лише деклараціями. Для реалізації прийнятих рішень необхідно впоратися з низкою питань юридичного характеру, створити певну систему контролю та аналізу проектів законів щодо їх статевого спрямування [11].

Україна перебуває на початковому етапі встановлення нової суспільної та політико-владної системи, в якій жінки й чоловіки мають бути рівними суб'єктами державотворення. А тому важливою проблемою є зміни в ментальності населення, стереотипних орієнтаціях жінок і чоловіків. І до вирішення цієї проблеми необхідно залучати насамперед чоловіків [12].

Ефективним засобом вирішення проблеми зміни стереотипів можуть бути засоби масової інформації, оскільки вони суттєво впливають на суспільну свідомість. Винятково важливою є і роль держави та політичних сил, адже вони зацікавлені у підтримці жінок при ухваленні політичних та інших життєво важливих для нації рішень.

Література:

1. Гендерні аспекти державної служби. Монографія / Під загал. ред. Б. Кравченка. – К.: Вид-во „Основи", 2002. – С. 42

2. **Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.** Социальное конструирование гендера: феминистическая теория // Введение в гендерные исследования: Учебное пособие: в 3-х ч. – Харьков, СПб., 2001. – Ч. 1. – С. 161; Гендерний аналіз українського суспільства / Науч. ред. Т. Мельник. – К.: Програма розвитку ПРООН в Україні, 1999. – С. 15.

3. **Кобилянська Л.** Питання гендеру стає політичним питанням // Відкритий світ. – 2002. - №4. – С. 2.

4. **Ярош О.** Жіноче обличчя політики // Політика і час. – 2001. - №2. – С. 59.

5. **Ярош О.** Жіноче обличчя політики // Політика і час. – 2001. - №2. – С. 63.

6. **Грицяк Н.** Теоретичні засади гендерної політики // Вісник національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. - №1. – С. 326 – 327.

7. **Малышева М.** Современный патриархат. – М., 2001. – С. 7.

8. **Мельник Т. М.** Гендер у політиці / Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: К.І.С. – 2004. – С. 235.

9. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві // Матеріали дослідження. Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України. – К. – 2007. – 143 с.

10. **Погорєлова А. І.** Утвердження гендерної (паритетної) демократії в культурі парламентаризму в Україні / Впровадження гендерних підходів в роботу комітетів Верховної Ради України: Практичний посібник. – К.: К.І.С. – 2005. – С. 60.

11. **Грицяк Н. В.** Розвиток методології реалізації державної гендерної політики в Україні // Жінки в Україні. Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Гол. ред. Комарова А. І. – К., 2005. – Т. 32. – С. 311.

12. **Лавріненко Н.** Динаміка гендерної нерівності в сучасній Україні / Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / За заг. ред.: Яни Свердлюк та Світлани Оксамитної // За матеріалами міжнародного наукового семінару „Жінки в політиці: міжнародний досвід для України", Київ, НаУКМА. – 7 жовтня 2005 року. – К.: Атіка, 2006. – С. 137.

виборчі технології

Інформаційно-комунікаційні технології як складова парламентських виборів

Олена Дузь,
аспірант кафедри політології
Донецького національного університету

Стаття присвячена аналізу використання інформаційно-комунікаційних технологій у ході виборчих кампаній в Україні. Автор доходить висновку, що, незважаючи на великий арсенал наявних інформаційно-комунікаційних ресурсів, рівень комунікаційної ефективності політичних сил залишається недостатнім. Абсолютизація технологічної складової не сприяє налагодженню ефективних політичних комунікацій.

Демократичні перетворення передбачають розширення політичних прав і свобод громадян, активізацію їх політичної участі. На сьогодні одним з важливих та апробованих засобів залучення громадян до політики і вияву їх політичної волі є вибори. В Україні нагромаджено чималий досвід проведення парламентських і президентських виборів. Разом з тим, зважаючи на динамічні зміни в правовому полі регламентації виборчих кампаній, видається дещо проблематичним говорити про усталені тенденції та ефективність тих чи інших виборчих процедур і технологій.

Інститут виборів постійно зіштовхується з демократичними новелами. За часів незалежності в Україні тричі змінювалася форма виборчої системи – від мажоритарної до пропорційної. Запровадження поста Президента України призвело до запровадження відповідних виборів, а відтак і до переосмислення політичної влади в цілому.

Отже за сучасних умов не втрачає актуальності проблема вдосконалення виборчих процедур і формування демократичної політичної влади. За М. Дюверже, „першим результатом виборчої реформи стають зміни не лише в розподілі місць, але й у розподілі голосів. Виборці по-різному голосують при мажоритарному режимі та за системи пропорційного представництва; в умовах двох і одного туру, за наявності партійних списків і при уніномінальному голосуванні" [1, с. 454].

Крім того, технологізація стає визначальною ознакою сучасних виборчих кампаній. Не в останню чергу це пов'язано з розширенням кола політичних суб'єктів, які беруть участь у виборах. Відтак виборці

здебільшого віддають перевагу особистості кандидата, зокрема лідерам партій, а самі виборчі кампанії набувають іміджево-тематичних ознак, що актуалізує застосування виборчих технологій. На думку Ю. Сурміна, технологічна парадигма виборів з її алгоритмізацією та раціональною операціоналізацією діяльності сприяє чіткому проведенню всіх операцій виборчої кампанії. Водночас широке використання засобів масової інформації у виборчих кампаніях, необхідність розвитку двосторонніх комунікацій в електоральному процесі спонукає до застосування і так званої інформаційно-комунікативної парадигми, яка забезпечує „чіткість планування змісту і характеру інформаційних впливів" [2, с. 273 - 274].

Такий варіант політичних комунікацій є найоптимальнішим за умов політичної кризи, коли влада має налагодити взаємообмін думками з громадськістю. У будь-якому випадку така медіатизація влади передбачає „вміння перекладати певне політичне рішення на мову мас-медіа, викликати зацікавленість споживача масової інформації" [3, с. 198]. При цьому слід взяти до уваги, що не завжди політична мова та мова мас-медіа збігаються. Таке різночитання політичної інформації певним чином спотворює ставлення виборців до неї. Політична прозорість може перетворюватися на вигідно репрезентований та штучно нав'язаний соціуму віртуальний проект, покликаний відкривати або приховувати інформацію, зокрема сприяти поширенню (за виразом Ж. Бодріяра) дезорієнтуючих симулякрів.

У контексті досліджуваної проблематики варто підкреслити важливість аналізу обох технологічних складових, а саме інформаційної та комунікаційної. Власне, їх поєднання і створює певні політичні ефекти виборчих кампаній. Інформаційні потоки зазвичай є односпрямованими. Основні учасники виборчих процесів використовують їх для ознайомлення виборців зі своїми програмами, з агітаційною метою та для поширення відомостей про кандидата (кандидатів) в цілому. Найбільш поширеною сучасною технологією є політична реклама. Хоча для взаємообміну інформацією між кандидатом і виборцем використовуються й особисті зустрічі, телевізійні ток-шоу, дебати, мітинги, веб-конференції тощо.

Отже політика потребує спеціальних засобів інформаційного обміну для встановлення та підтримки постійних контактів між її суб'єктами. Останнім часом збільшується кількість засобів політичної комунікації у зв'язку з поширенням кабельного, цифрового телебачення, електронних комунікаційних мереж. Нині інформаційні обміни стають передумовою розвитку політичних відносин. Влада, вплив, авторитет починають належати тим, хто „може створювати нові культурні коди, що використовуються суспільством для відображення реальності й вироблення усвідомлених рішень" [4, с. 58]. За Е. Тоффлером, з трьох джерел влади – насильства, багатства і знання (у даному випадку знання тлумачиться як інформація) – останнє надає їй найвищого ґатунку. „Високоякісна влада передбачає ...досягнення мети за допомогою мінімальних джерел влади.

виборчі технології

Знання часто використовуються, щоб змусити інших сприймати вашу послідовність операцій у процесі виконання певної дії. Вони здатні навіть переконати людину в тому, що вона самостійно створила цю послідовність" [5, с. 37].

Аналізуючи інформаційно-комунікаційні технології, слід відзначити їх безпосередній зв'язок з розвитком конкретного політичного середовища, де відображається його вплив на виборчий процес через:

• дієвість виборчого права та виборчих процедур, а також ефективних і незалежних органів контролю за дотриманням законодавства всіма учасниками виборчого процесу;

• формування неупереджених і компетентних органів управління виборчим процесом (ЦВК, територіальна виборча комісія тощо);

• поінформованість електорату щодо виборчих процедур, основних кандидатів, їх програм тощо;

• наявність у суспільстві ціннісного консенсусу, готовність політичних суб'єктів визнавати результати виборів тощо.

При цьому необхідно враховувати зміни моделі виборчої системи України. Перехід на пропорційну систему парламентських виборів спричинив певну переорієнтацію у застосуванні виборчих технологій. На сьогодні посилюється роль так званих технологій вибору стратегії політичного суб'єкта, оскільки народні депутати обираються за партійними списками. Щоправда, як і раніше актуальною залишається лідерська виборча стратегія. Це означає, що в ході виборчої кампанії боротьба точиться не між партіями, а між особистостями. Така ситуація свідчить про труднощі утвердження пропорційної системи виборів.

Втім, лідерська стратегія має певні переваги. По-перше, це можливість донести практично до кожного виборця потрібну інформацію про кандидата, оскільки „пересічному виборцеві легше зрозуміти, чим відрізняється В. Ющенко від Ю. Тимошенко, ніж зрозуміти ідеологічну різницю між політичними силами, які вони очолюють" [6, с. 21]. По-друге, змінюючи імідж кандидата, можна протягом короткого часу „додавати" нові ідеї, гасла до стратегії всієї політичної сили. Зрештою, лідерська стратегія покликана створювати позитивний імідж кандидата, який потім „розкручується" в електоральному полі. Внаслідок цього зростає цінність імідж-технологій, які використовуються для налагодження інформаційно-комунікаційних обмінів між лідером і його прихильниками.

Дослідження особливостей формування успішного іміджу народного обранця є актуальною проблемою вітчизняної політичної науки. До проблем іміджелогії звертаються, зокрема, Г. Почепцов, Д. Видрін, В. Королько, Л. Кочубей. Вибудовуючи політичний імідж, політтехнологи зазвичай виокремлюють три його складові: 1) персональні характеристики лідера (фізичні, психофізіологічні особливості, характер особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень); 2) соціальні характеристики, тобто статус лідера, який не тільки пов'язаний з його офіційною позицією,

а й з походженням, статками тощо, а також зв'язки лідера з соціальними групами, чиї інтереси він репрезентує; 3) символічне навантаження: лідери стають символами певних ідеологій, певного політичного напряму [7, с. 118].

Важлива роль у визначенні лідерських рис відводиться моральним якостям, які стають вирішальними при розробці іміджевих сценаріїв. Зауважимо, що проблема моральної поведінки влади традиційно перебуває на першому плані в країнах з складним соціально-економічним становищем. Медіавійни за голоси виборців стають переважно боями у площині „моральний – аморальний". У вигіднішому ракурсі опиняється той, кому вдається зберегти імідж „морального політика". Зокрема, на парламентських виборах 2002 року найбільше пощастило в цьому плані виборчому блоку „Наша Україна" – 27,87 % виборців відвели їм роль „моралістів" [8, с. 72].

Зауважимо, що за сучасних обставин ціна іміджу окремої особистості може дорівнювати ціні політичної сили, яка бере участь у виборах. В результаті новостворений блок при використанні іміджу відомого політика (наприклад, В. Ющенка) в змозі забезпечити партіям вищий результат (а отже й кількість місць у парламенті), ніж зібрати певну суму голосів, отриманих політичною партією як окремим учасником виборчих перегонів. Як вже зазначалося, особливого значення набуває використання образу лідера як засобу впливу на електоральну поведінку. У зв'язку з цим з кожними виборами все відчутнішою стає персоніфікація політичних суб'єктів. Іміджеві технології найкраще й найшвидше досягають мети, коли спрямовуються на презентацію відомих особистостей. У свідомості виборців формуються персоніфіковані образи політичних сил. Теперішній склад Верховної Ради України наочно демонструє успішну реалізацію іміджевих технологій в процесі позачергових парламентських виборів 2007 року.

Таблиця 1

Персоніфікація парламентських політичних сил

Політична сила	Політик-уособлення
Партія регіонів	Віктор Янукович
Блок Юлії Тимошенко	Юлія Тимошенко
Блок „Наша Україна – Народна самооборона"	Віктор Ющенко
Комуністична партія України	Петро Симоненко
Блок Литвина	Володимир Литвин

З п'яти політичних суб'єктів нинішнього складу парламенту лише комуністи є винятком щодо використання переважно іміджевого ресурсу, зважаючи на їх усталені, хоч і видозмінені, ідеологічні традиції. Всі інші безпосередньо узалежнені від їх лідера. Так, проблематичною видається перемога на виборах Партії регіонів без В. Януковича. Ще більшою

виборчі технології

виявляється залежність політичної сили від її лідера в іменних блоках (БЮТ, Блок Литвина). Це стосується і Блоку „Наша Україна – Народна самооборона", де впливовою і значущою була віртуальна присутність В. Ющенка.

Для популяризації певної політичної сили або її кандидата на парламентських виборах активно використовують таку інформаційно-комунікаційну технологію, як політична реклама. Для цього з кожними наступними виборами їх учасники все частіше вдаються до активного використання засобів масової інформації для налагодження комунікаційних обмінів з виборцями.

Зрозуміло, що представницька демократія утруднює безпосереднє спілкування кандидата у народні депутати України з виборцями. Більш ефективним способом донесення інформації про кандидата і його програму є на сьогодні опосередкована комунікація через ЗМІ. Тому передвиборча боротьба фактично переноситься зі сфери реальної політичної дії в інформаційний простір. В результаті конкурують вже не політичні суб'єкти, а їх образи через посередників у вигляді засобів масової комунікації.

Водночас ефективність впливу ЗМІ суттєво залежить від багатьох факторів: технології самого впливу, особливостей споживача (виборця) політичної інформації, його готовності сприймати та довіряти інформаційним повідомленням. Науковці одностайні щодо зростання ролі ЗМІ (насамперед — телебачення) у проведенні виборчих кампаній. Особливо відчутним цей вплив стає, починаючи з 1990-х років. Скажімо, в Італії під час виборчої кампанії 1994 року телебачення вплинуло на політичний вибір 10 % електорату (майже 4,5 млн. виборців). Успіх партії „Вперед, Італіє!" дозволив її лідеру С. Берлусконі (відомий медіа-магнат) стати прем'єр-міністром [9, p. 318].

Лідерство телебачення в українському інформаційному просторі під час виборчих кампаній також не викликає сумнівів. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року стали яскравим свідченням цієї тенденції. Слід підкреслити важливість загальнонаціональних каналів, які найбільше вплинули на електоральний вибір 47,8 % громадян. Втім, за результатами соціологічного опитування Центру політичних комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна" і Всеукраїнської асоціації політичних наук, регіональні та обласні телеканали (32,4 %) теж виявилися впливовими: міські (13,7 %) та районні телеканали (2,3 %) сумарно вийшли на солідну глядацьку аудиторію (16,0 %). Натомість політичний вплив зарубіжного телебачення виявився незначним (3,8 %) [10, с. 54].

Цілком природно, що з наближенням виборів зростає кількість рекламних політичних повідомлень на телебаченні. Якщо в січні 2006 року порівняно з груднем 2005 року кількість рекламних повідомлень зросла в 1,8 разу, а в показниках ефірного часу в 1,5 разу, то в лютому

порівняно з січнем відповідно у 3,1 разу (з 1148 до 3504) та в 2,8 разу (з 33889 сек. до 93867 сек.). Комунікативний ресурс телевізійної політичної реклами на позачергових парламентських виборах 2007 року в кількісному вираженні мало відрізнявся від кампанії 2006 року, а за часом навіть поступався (у лютому 2006 року – 93867 сек., у серпні 2007 року – 62744 сек.). За даними Академії української преси та Інституту соціології НАН України напередодні виборів (серпень 2007 року) чітко простежувалася конкуренція рекламної кампанії трьох основних політичних сил – Партії регіонів, БЮТу та „Нашої України – Народної самооборони". Найбільша частка рекламних повідомлень належала Партії регіонів – 25 % (21 % – у січні 2006 року), БЮТу – 23 %, „НУ — НС" – 22 %, Блоку Литвина – 9 % [11].

Таблиця 2

Політична реклама в телерадіопросторі, 2007 рік

№ п/п	Суб'єкт виборчого процесу	Кількість випусків
1.	Партія регіонів	10000
2.	Блок Юлії Тимошенко	4969
3.	Блок „Наша Україна – Народна самооборона"	4400
4.	Блок Литвина	1591
5.	Всеукраїнське об'єднання „Свобода"	1151
6.	Комуністична партія України	835
7.	Соціалістична партія України	738
8.	Партія вільних демократів	647
9.	Український регіональний актив	244
10.	Прогресивна соціалістична партія України	87
11.	Блок „Всеукраїнська громада"	7

Складено за: [12].

Разом з тим, аналіз співвідношення телерадіокомунікаційних заходів в частині політичної реклами не вказує на пряму залежність результатів виборів від кількості рекламних повідомлень. Про це, зокрема, свідчить виборча рекламна кампанія Всеукраїнського об'єднання „Свобода", яка за кількістю повідомлень обійшла комуністів, але так і не подолала прохідного бар'єра на позачергових виборах народних депутатів України 2007 року.

З наближенням виборів політичні сили прагнуть привернути увагу виборців, посилюючи ціннісну складову рекламних повідомлень. Так, у серпні 2007 року кількість таких повідомлень складала понад 50 % (минулої кампанії максимум припадає на лютий 2006 року – 48 %). Найчастіше згадуються: Україна – 38 %, радикальні зміни – 27 %; економічне зростання – 22 %. Серед соціальних цінностей, які містяться у 74 % рекламних

виборчі технології

повідомлень, на першому плані підвищення рівня життя (37 %) та якості лідера (34 %) [13].

Незважаючи на динамічний розвиток телекомунікацій, учасники виборчого процесу активно використовують друковані ЗМІ. Політична реклама в газетах і журналах стала, на думку експертів, критерієм електорального вибору більше, ніж 20 % громадян на позачергових виборах 2007 року.

Слід відзначити низьку ефективність партійної преси, якою майже не користуються виборці, формуючи своє ставлення до кандидата у народні депутати України. Їх передплачують переважно представники відповідних політичних сил. Тому більшість партійних організацій вважає за краще використовувати загальнонаціональні ЗМІ.

З близько 30 тисяч друкованих ЗМІ в Україні політичним партіям, за даними Міністерства юстиції України, офіційно належить лише 41 газета та журнал [14]. Більшість партій не має власної преси. Втім і наявні партійні газети, здається, не справляють особливого враження на виборців. За винятком кількох видань („Товариш" (Соціалістична партія України); „Комуніст" (Комуністична партія України), „Україна і світ сьогодні" (Народно-демократична партія), які виходять постійно і завдяки цьому мають свого читача, в Україні переважає так звана підпільна партійна преса.

Таблиця 3

Партійні видання

Політична партія	Видання
Комуністична партія України (оновлена)	Українська іскра
Партія „Відродження"	Шляхом відродження
Політична партія „Третя сила"	Вісник політичної партії „Третя сила" (у тому числі й російською мовою)
Партія патріотичних сил України	ГАЗЕТА патріотичних сил України
Партія відродження села	Нове село
Партія розбудови, правозахисту недержавних організацій України – „Партія правозахисту"	Вісник правозахисту
Політична партія „Велика Україна"	Великі українці, Народна думка, Велика газета, Країна людей, Головна роль, VIoP (Важная информация о политиках) та ін.

Що стосується політичної реклами, то вона є багаторазово апробованою інформаційно-комунікаційною технологією на парламентських виборах. Водночас, захоплюючись технологічною складовою, політичні актори часто залишають поза увагою змістовий (комунікаційний) елемент політичної реклами. Основними чинниками прорахунків у цьому випадку

стає незастосування маркетингових заходів, насамперед сегментування електоральних полів, а також недооцінка освітнього, професійного рівня виборців, їх світоглядних та конфесійних особливостей тощо. В результаті „політична реклама самовикривається, перетворюється на штампи мовного, стилістичного, а також мотиваційного характеру... Логіка передвиборчої боротьби, пошук ефективних заходів ідеологічного впливу на електорат вимагає вироблення адекватних інформаційно-освітньому рівню форм діалогу з виборцями" [15, с. 39].

Натомість, як слушно зазначає М. Головатий, кожні чергові вибори наочно засвідчують, що політичні партії витрачають значні кошти на рекламу самих себе, своїх програм та ще на дискредитацію суперників. Однак така реклама не збігається, як свідчать результати виборів, з реальною легітимністю цих партій, їх визнанням виборцями [16, с. 71]. Це вкотре підтверджує брак прямого зв'язку між політичною рекламою (у даному випадку витратами на рекламу) та результатами виборів.

Важливим інформаційним ресурсом політичних суб'єктів є їх передвиборчі програми. З технологічної точки зору, вони є саморекламою політичних сил та комунікаційним містком між кандидатом і виборцями.

Пропагуючи програмні положення, учасники виборчої кампанії формують свій електорат за допомогою спільних світоглядних позицій. Аналізуючи програмні положення основних суб'єктів виборчого процесу 2006 і 2007 років, доводиться визнати тенденцію до послаблення програмової складової у виборчих кампаніях. Відбувається це через те, що з 2002 року почали зникати суттєві ідеологічні відмінності у програмах політичних сил.

Розмитість політичних платформ з їх переважно символічними відмінностями призводить до малозрозумілості для пересічних громадян. При спробі ідентифікувати кандидатів від політичних сил виборці потрапляють у складне становище. Тому в теперішніх виборчих кампаніях замість програмових документів кандидати пропонують виборцям так звані меседжі, які коротко формулюють змістову сутність кампанії. Головні послання кандидатів до виборців 2007 року наведені в **таблиці 4**.

Загалом, аналізуючи результати виборчої кампанії 2007 року, треба зазначити, що технологічною кампанія стала лише для двох політичних сил – БЮТу і Блоку Литвина. Кампанії Партії регіонів та Блоку „НУ — НС" характеризувалися значною інерційністю, а за проблематикою агітаційного матеріалу нагадували кампанію 2006 року. Традиційною виявилася й інформаційно-комунікаційна кампанія Компартії України. Хоча політтехнологам комуністів вдалося виправити технологічні помилки 2006 року, зокрема, використати такий електоральний сегмент, як молодь. Зрештою, позачергові вибори продемонстрували їх малоефективність з точки зору політичного позиціювання. Чотири з п'яти політичних сил, які подолали 3 % бар'єр, мали представництво у Верховній Раді України попереднього скликання. За даними Агентства моделювання ситуацій,

виборчі технології

результати, отримані більшістю партій, відрізнялися від результатів 2006 року практично на величину допустимих обсягів статистичної похибки поточного підрахунку бюлетенів: Партія регіонів – 2,23 %, „НУ — НС" – 0,2 %, КПУ – 1,73 %, Блок Литвина – 1,52 %. Єдина політична сила, якій вдалося збільшити кількість своїх прихильників, – БЮТ – 8,42 % [17].

Таблиця 4

Програмові послання переможців виборчої кампанії 2007 року

Суб'єкт виборчого процесу	Послання
Партія регіонів	Майбутнє має народитися! Молоді – впевнений старт! Зелене світло підприємництву! Успішна людина – успішна держава!
Блок Юлії Тимошенко	Виведемо суд з-під політичних, адміністративних, корупційних впливів! Відкриємо громадянам вільний доступ до інформації! Докорінно реформуємо житлово-комунальне господарство!
Блок „Наша Україна – Народна самооборона"	Для людей – а не для політиків! Наведемо порядок у країні і повернемо людям право на гідне життя!
КПУ	За народовладдя! Геть диктатуру!
Блок Литвина	Від безладу – до справедливого порядку! Блок Литвина – це створення належних умов для життя кожної людини

Крім вищеозначених інформаційно-комунікаційних ресурсів, які активно використовуються під час виборчих кампаній, значне місце відводиться соціологічним технологіям. Йдеться про моніторинги, рейтинги, екзит-поли тощо. Стало майже нормою ставити питання на кшталт „Якби вибори відбулися найближчої неділі, то за кого б ви проголосували?". Тільки-но розпалася колишня парламентська коаліція, а громадськість уже мала змогу ознайомитися з результатами дослідження „Політична криза в Україні та електоральні настрої виборців: чи можлива альтернатива парламентським силам?", проведеного центром „Соціовимір" 4 - 11 вересня 2008 року. Оприлюднені дані з технологічної точки зору є інформацією, яка налаштовує громадян на підготовку до нових парламентських виборів. Йдеться про те, що об'єднання таких особистостей, як колишній голова Верховної Ради України А. Яценюк, лідер однойменного блоку В. Кличко та екс-міністр оборони А. Гриценко, в єдиний політичний проект гарантуватиме їм перемогу на парламентських виборах. Крім того, згідно з цим опитуванням, А. Яценюк має перспективний рейтинг як кандидат

на пост Президента. За нього готові голосувати 2,9 % виборців.

Новим каналом поширення політичної інформації стає Інтернет. Щоправда, українські партії поки що не досить ефективно використовують його можливості у виборчих кампаніях. Зокрема, далеко не всі партії мають власні веб-сайти. На разі й ті з політичних сил, у яких є електронні ресурси, використовують їх переважно для інформування громадян про свою діяльність, а не з комунікаційною метою. Незреалізованою залишається політико-інтегративна, мобілізаційна функція Інтернету, не кажучи вже про рекламну, іміджеву, функцію контролю за проведенням виборчої кампанії тощо. Зрозуміло, що й інші види інтернет-технологій (інтернет-конференції, опитування, форуми тощо) поки що суттєво не впливають на хід виборчих кампаній.

Підсумовуючи викладене, можемо підкреслити недостатній рівень комунікаційної ефективності політичних сил, зважаючи на великий арсенал наявних інформаційно-комунікаційних ресурсів. Абсолютизація технологічної складової не сприяє налагодженню ефективних політичних комунікацій. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у ході парламентських виборів спрямоване на здобуття влади, а не на посилення взаємодій з виборцями. Тому з часом постане питання про відповідність основних меседжів політичних сил інтересам громадян України.

Література:

1. **Дюверже М.** Политические партии / М. Дюверже; пер. с франц. Л. А. Зиминой. – М.: Академический проект. – 2002. – 560 с. (Серия „Концепции").

2. **Сурмін Ю.** Напрями вдосконалення виборчих технологій в аспекті досвіду виборів 2006 року / Ю. Сурмін // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 270 – 279.

3. **Ожеван М.** Медіатизація та медіакратія: масові комунікації у системі національної та міжнародної політичної безпеки / М. Ожеван // Стратегічна панорама. – 2007. – № 2. – С. 198 – 203.

4. **Горбатова Н. В., Станкевич Л. Т.** Информационные технологии. Виртуальные мифы и политическая реальность России / Н. В. Горбатова, Л. Т. Станкевич // Гуманитарные технологии и политический процесс в России. – СПб., 2001. – С. 85 – 101.

5. **Тоффлер Э.** Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; пер. с англ. В. Белокоскова, К. Бурмистрова. – М.: ООО „Издательство АСТ", 2003. – 669, [3] с.

6. **Петров О.** Стратегії політичних сил на парламентських виборах 2006 року / О. Петров // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 18 – 26.

7. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / [Под. ред. Е .В. Егоровой–Гантман]. – М.: Об-во „Знание" России, 1994. – 264 с.

8. **Школяр М.** Психологічні аспекти формування іміджу політика // Політичний менеджмент – 2004. – № 4 – С. 69 – 76.

9. **Mazzoleni G.** Towards a „Videocracy" / G. Mazzoleni // European journal of communication. – 1995. – Vol. 10. – № 3. – P. 291 – 319.

10. **Бебик В., Трач Н.** Соціально-психологічні аспекти ефективності політичної реклами в мас-медіа / В. Бебик, Н. Трач // Соціальна психологія. – 2008. – № 1. – С. 51 – 59.

11. Політична реклама на телебаченні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aup.com.ua/upload/1189491444reklama_august.pdf. – Назва з титул. екрану.

12. **Шевченко В., Курус І.** Вибори–2007: аналіз діяльності телерадіоорганізацій / В. Шевченко, І. Курус // Голос України. – 2007. – № 194. – 26 жовтня.

13. Результати контент-аналізу новин та політичної реклами (серпень 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aup.com.ua/?cat=materials&subcat=full&id=7843. – Назва з титул. екрана.

14. З близько 30 тисяч друкованих засобів масової інформації... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/10525. – Назва з титул. екрана.

15. **Ганжуров Ю.** Політична реклама як засіб формування парламентської еліти / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С. 33 – 40.

16. **Головатий М.** Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 65 – 73.

17. Електоральний аналіз підсумків виборів-2007 в Україні. Якісні та регіональні параметри нового парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo34. – Назва з титул. екрану.

Сучасний міжнародно-правовий статус Каспійського моря

Самір Абдуллаєв,
аспірант кафедри політології
Міжрегіональної академії управління персоналом

Перспективність Каспію як нафтовидобувного регіону та його унікальне географічне положення роблять його предметом гострих геополітичних суперечностей. Серйозність становища поглиблює ще й те, що й досі не існує міжнародних домовленостей про статус цього регіону, що стримує інвестиції в розробку мінеральних багатств Каспію і створення ефективної транспортної інфраструктури.

З розпадом Радянського Союзу і збільшенням числа прикаспійських держав до п'яти постало питання про прийняття нового документа з правового статусу Каспію, яким могла б стати, зокрема, Конвенція про правовий статус Каспійського моря. За взаємною домовленістю, Конвенція може бути прийнята тільки на основі консенсусу прикаспійських держав.

Політична погода на Каспійському морі, якщо користуватися специфічною термінологією, перейшла зі стану штилю в передштормову. Справа в тому, що протягом тривалого часу СРСР та Іран були єдиними прибережними державами в Каспійському басейні. Протягом 70 років інтереси радянських прикаспійських республік ігнорувалися. Ситуація змінилася після демонтажу СРСР. Та особливої гостроти проблема Каспійського моря набула лише наприкінці XX сторіччя. Ось що писав щодо цього заступник міністра закордонних справ Туркменістану Е. Кепбанов: „Очевидно, що зміна геополітичної ситуації й виникнення нових незалежних держав у Каспійському регіоні визначили нове співвідношення інтересів". Це й призвело, як зазначає автор, „до необхідності серйозних змін у міжнародних відносинах у Каспійському регіоні" [1]. Адже після розпаду СРСР виникли нові суб'єкти міжнародного права — Росія, Азербайджан, Казахстан і Туркменістан [2].

Історію міжнародних відносин, що складаються в районі басейну, і переговори з проблем Каспійського моря, особливо щодо визначення його міжнародно-правового статусу, умовно можна поділити на три етапи.

геополітика

Перший етап охоплює 1991 - 1994 роки. Його можна назвати періодом розвідки, ознайомлення й пошуку взаємоприйнятного варіанта вирішення проблеми. Другий припадає на 1995 - 1999 роки, коли сформувалися реальні погляди й підходи, сталася ціла серія багатосторонніх зустрічей і конференцій, на яких обговорювалися позиції щодо статусу Каспію та інших пов'язаних з цим питань. Третій етап розпочався з січня 2000 року, тобто з моменту виходу на політичну арену нового керівника російської держави В. Путіна.

У 1991 - 1994 роках прикаспійські країни, а також інші зацікавлені сторони, зокрема, США, Туреччина, Китай, країни Західної Європи, зрозуміли, що Каспійське море у перспективі може стати одним з головних джерел енергоносіїв. До регіону стали уважно придивлятися, вивчати питання, пов'язані з історичними, політичними, географічними, економічними та юридичними аспектами оцінок своїх і чужих можливостей у ньому. Ключовим питанням відразу ж стало визначення статусу Каспію. Кожна країна, при цьому, виходила з власних інтересів [3]. Одночасно розпочався й процес формування пріоритетів прикаспійських країн. Азербайджан, Казахстан і Туркменістан стали особливо уважні до всіх питань, що виникають у цій сфері. Вони, як і інші пркаспійські країни, поперемінно почали висувати різні підходи до вивчення статусу Каспію й вирішення питань, що стосуються використання його ресурсів. Кожна країна при цьому намагалася взяти у свої руки ініціативу, щоб легше було відстояти національні пріоритети.

Першою країною, що проявила активність, була Ісламська Республіка Іран, тоді як Російська Федерація мовчки стежила за розвитком подій у регіоні, а нові прикаспійські держави тільки почали висувати в декларативній формі свої ініціативи. З метою налагодження процесу колективного вивчення Каспію Іран висунув ідею про заснування Організації з співробітництва на Каспійському морі [4]. У прийнятому на одній з конференцій комюніке (17 лютого 1992 р.) містився заклик до прикаспійських держав створити надійний регіональний механізм співробітництва для вирішення питань, пов'язаних з використанням ресурсів Каспійського моря. Як зазначає іранський дослідник Дж. Момтаз, на цю пропозицію реакції не було, оскільки Азербайджан і Казахстан „вирішили діяти спільно в іншому напрямі" [5]. Однак цю версію не можна вважати коректною: навряд чи в ті роки інші держави не мріяли заснувати у своїх столицях організацію співробітництва з проблем Каспію. Більш конкретний підхід, як відзначав той же Дж. Момтаз, проявився на Тегеранській спеціальній конференції (вересень - жовтень 1992 р.), темою якої було заснування міжнародної організації з врегулювання проблем Каспійського моря. Питання про міжнародно-правовий статус Каспію вперше було порушене саме на цій конференції, і зробила це офіційна делегація Азербайджанської Республіки. Тоді ж у комюніке всі прикаспійські держави висловили згоду на утворення шести

спеціалізованих комітетів, а саме — з правового статусу; охорони довкілля, розробки, використання й охорони біологічних ресурсів (нафти і газу); судноплавства; наукових досліджень; вивчення причин коливання рівня води в Каспійському морі та контролю за цими процесами.

Однак лише комітет з біоресурсів виявився життєздатним. Він розпочав розробляти проекти, переважно з ініціативи Росії. Невдовзі після Тегеранської конференції 1992 року комітет дипломатичними каналами надіслав урядам прикаспійських країн проект конвенції про охорону біоресурсів. У супровідному листі вказувалося, що охорона біоресурсів Каспію настільки важлива, що з'явилась необхідність обговорити й вирішити це питання на договірно-правовій основі.

23 — 26 серпня 1993 року в іранському місті Решті відбулась міжурядова конференція з використання й охорони біоресурсів Каспійського моря [4]. Уперше в такому зібранні взяли участь вчені-експерти (екологи, біологи, іхтіологи, юристи). В ході конференції на обговорення й узгодження був представлений російський проект Конвенції про збереження і використання біоресурсів. Можна констатувати, що перше відверте зіткнення інтересів і позицій прибережних держав відбулося саме в рамках Рештської конференції. Приміром, пропозиція Азербайджану про необхідність визначення статусу Каспію в якості „прикордонного озера" була зустрінута в багнети з боку делегацій Росії та Ірану. Правда, остання дотримувалася більш помірної позиції стосовно ідеї Азербайджану. Повну байдужість до питань, винесених на обговорення, провиявила делегація Туркменістану — вона на той час не зовсім була готова до обговорення цієї ідеї. Казахстан, означивши розуміння пропозиції азербайджанської делегації, обговорювати проблему проте не зважився — з тієї ж причини, що й Туркменістан. Обговоривши частину статей проекту й уклавши їх у квадратні дужки (це означало, що вони спірні, а отже не набувають чинності), делегації відбули з Решта практично ні з чим.

Чергова зустріч прикаспійських держав відбулася 14 жовтня 1993 року в Астрахані. Тут було розпочато спробу досягти компромісу стсовно принципів розподілу акваторії на економічні зони при розробці мінеральних ресурсів. Казахстану було запропоновано виступити ініціатором підготовки проекту угоди з розробки природних ресурсів або з правового статусу Каспію. 1993 рік завершився конференцією в Ашхабаді (8 -10 грудня), де знову було порушено питання про створення міжнародної організації з проблем Каспію. Проте жодних домовленостей не було досягнуто.

Головна подія відбулася 11 - 12 жовтня 1994 року, коли повноважні представники прикаспійських держав зібралися в Москві на конференцію, скликану з ініціативи Російської Федерації. Цілі цієї зустрічі були пов'язані з бажанням обговорити проекти конвенції стосовно правового статусу Каспійського моря, запропонованих Азербайджаном, Казахстаном і Росією. Азербайджанський проект був підготовлений раніше, ніж

геополітика

казахстанський. Восени 1993 року його розіслали всім прикаспійським державам. Однак до початку Московської зустрічі жодних відгуків і пропозицій щодо нього не надійшло. У переддень зустрічі з'явився й казахстанський проект, розісланий дипломатичними каналами. Він був представлений як альтернативний азербайджанському, як компромісний, оскільки азербайджанський варіант був визнаний надто жорстким і зарегламентованим. Казахстанці ж залишали можливість продовжити діалог, знайшовши гнучкі форми, які влаштовували всіх учасників. Якщо азербайджанський проект пропонував прикордонно-озерний статус, причому делімітований на сектори, то казахстанський пропонуав розглядати Каспій як „замкнуте море", на яке мають поширюватися норми конвенції ООН з морського права 1982 року. Але, як показали дискусії на московській зустрічі, казахстанський варіант теж не став компромісним. Росія та Іран зустріли його з насторогою, оскільки він ставив їх у досить складне становище.

Ні Росію, ні Іран „морський варіант" не влаштовував: вони, демонструючи вірність радянсько-іранській договірній практиці, намагалися ігнорувати нові тенденції. Причина була ось у чому. Якщо Каспій визнається морем (або замкнутим морем), то повинні застосовуватися норми чинного міжнародного морського права, а також статті 122 і 123 Конвенції ООН з морського права 1982 року. В цьому випадку відпадала необхідність у спеціальній угоді з делімітації, тому що порядок розмежування морів на відповідні простори здійснювався б автоматично, у повній відповідності з положеннями Конвенції ООН з морського права. Як відомо, для озерного варіанта потрібне укладання прибережними державами додаткової спеціальної угоди з міжнародно-правового статусу й делімітації. Зазначимо, що на обговорення не було винесено ні азербайджанського, ні казахстанського варіанта. Як компромісний розглядвся запропонований Росією проект угоди прикаспійських держав про регіональне співробітництво.

У чому ж полягали особливості цих проектів, чим вони відрізнялися?

Азербайджанський проект конвенції з правового статусу Каспійського моря складався з преамбули і дванадцяти статей. У преамбулі говорилося, що прикаспійські держави, усвідомлюючи важливу політичну, економічну, соціальну й культурну цінність Каспійської екосистеми, значення її ресурсів для народів прикаспійського регіону й усього людства, вітаючи співробітництво цих країн, повинні добитися взаєморозуміння у встановленні правового статусу Каспійського моря. У статті 1 тлумачилися терміни, які використовувалися в основному тексті угоди. Уперше в практиці прикаспійських країн пропонувалося конкретне визначення терміна „прикордонне озеро". Згідно з статтею 2, співробітництво і діяльність прибережних держав повинні були будуватися на основі основоположних принципів міжнародного права. Новелою в проекті стала стаття 3, згідно з якою пропонувалося розділити Каспійське море

на відповідні сектори в прибережних країнах. При цьому делімітацію передбачалося проводити як на двосторонній, так і на багатосторонній основі [3]. У статті 6 пропонувалося, щоб у межах кожного сектора Каспійського моря застосовувалося законодавство прибережної держави, якщо інше не передбачено в міжнародних договорах. Проект конвенції розглядав також різні види використання Каспію. Наприклад, передбачалося затвердити такі види діяльності, як рибальство й рибництво, судноплавство, розробка й експлуатація біоресурсів, карбогідрогенів, а також корисних копалин, здійснення наукових досліджень, інших видів діяльності, які не суперечать національному законодавству прибережних держав.

Незабаром після Московської зустрічі в Азербайджані було підготовлено другий, детальніше розроблений варіант проекту конвенції. Він складався з преамбули і чотирнадцяти статей. Головна різниця між першим і другим варіантами полягає в тому, що останній містить чіткіші оцінки міжнародно-правового становища Каспію. Зокрема, у статті 1 подавалися конкретніші визначення термінів „Каспійське море", „сектор Каспійського моря" (у першому варіанті їх не було). „Каспійське море" визначається як таке, що не має природного зв'язку зі Світовим океаном. Це внутріматериковий безстічний басейн (замкнута водойма), який за фізико-географічними умовами розташування та за традиційним принципом розмежування його акваторії (Росія - Іран, СРСР - Іран) підпадає під правовий статус „прикордонного озера". „Сектором Каспію" пропонувалося розуміти частину акваторії, дна і надр, що прилягають до прибережної держави, яка є невід'ємною частиною території прикаспійських держав, обмеженою державним кордоном на водах. Згідно з статтею 3 проекту конвенції, „Каспійське море (прикордонне озеро) поділялося на суверенні сектори як невід'ємні частини території відповідних прикаспійських держав". Пропонувалися й чіткі принципи делімітації кордонів у Каспійському морі. На думку авторів проекту, державний кордон між прикаспійськими державами повинен пролягати по серединній лінії, рівновіддаленій від берегів, а при наявності островів - від умовної лінії, що з'єднує звернені до серединної лінії береги цих островів. Крім того, пропонувалося встановити державний кордон на водах між суміжними прикаспійськими державами за умовною лінією, яка є природним продовженням сухопутного кордону, перпендикулярного до серединної лінії акваторії. Проект конвенції пропонував установити зовнішній кордон сектора акваторії Ісламської Республіки Іран по прямій лінії, котра з'єднує сухопутні південні державні кордони Азербайджану й Туркменістану.

Здається, що саме ці положення визначили долю проекту: він не був прийнятий як робочий документ для обговорення. Така ж доля спіткала й проекти, запропоновані Казахстаном. Казахстан подав два варіанти проекту. Істотної різниці між ними фактично не було. Однак другий варіант був детальніше розробленим і ширшим; в ньому було утричі більше статей, ніж у першому. В цьому проекті більш конкретно окреслювалася

геополітика

універсальна морська правова база, на якій пропонувалося сформувати міжнародно-правовий статус Каспію. Проте цей проект страждав на певні вади. Зокрема, у статті 17 повторювався зміст відповідних статей договорів 1921 - 1940 років. Ця стаття говорить: „На всьому протязі Каспійського моря можуть перебувати тільки судна, що належать сторонам, а також ті, що належать громадянам і юридичним особам, які плавають, відповідно, під прапорами Республіки Казахстан, Азербайджанської Республіки, Ісламської Республіки Іран, Російської Федерації і Туркменістану" [8].

Російський проект угоди прикаспійських країн про регіональне співробітництво не був схожим ні на азербайджанський, ні на казахстанський. Так, за його змістом важко було скласти уяву, що ж являє собою Каспій - море чи озеро. Вирішення цього питання, згідно з статтею 2 проекту, пропонувалося відкласти на невизначене майбутнє: „Правовий статус Каспійського моря буде визначатися окремою Конвенцією" [9]. Росія пропонувала, щоб до визначення правового статусу Каспійського моря сторони дотримувалися раніше встановленого правового режиму (тобто положень радянсько-іранських договорів 1921 - 1940 років). Крім того, цей проект передбачав набагато менше принципів співробітництва, ніж азербайджанський й казахстанський проекти. Замість встановлення міжнародно-правового статусу Каспійського моря знову реанімувалася ідея створення міжнародної організації - Міждержавної ради з проблем Каспійського моря у складі різних комітетів і секретаріату [13]. За задумом авторів проекту, Каспійська міждержавна рада мала розглядати питання генеральної лінії і програми дій прикаспійських країн, а також ухвалювати рішення щодо перспектив співпраці. Практично сторонам пропонувалося визнати Каспій кондомініумом. Ця ідея, виражена у вигляді окремого пункту в російському проекті договору, не була підтримана Азербайджаном, а услід за ним і Казахстаном та Туркменістаном.

Подібна ідея висловлювалася в іранському (1992 року) та російському (1994 року) проектах договору.

Скликання Московської зустрічі 11 - 12 жовтня 1994 року ми пов'язуємо з підписанням у Баку „Контракту століття" 20 вересня 1994 року за участю провідних нафтових компаній Заходу, російського „Лукойлу" і ГНКАРом щодо розробки нафтового шельфу азербайджанського сектора Каспійського моря [10]. Хоча цей контракт прямо й не стосувався статусу Каспійського моря, але він став визначальним фактором розвитку подальших переговорів прикаспійських держав. Російський державний представник Ю. Шафранник своєю участю і схвальним виступом не тільки підтримав цей контракт, але й, по суті, визнав факт існування азербайджанського сектора Каспійського моря, тобто факт умовного розподілу Каспію на сектори. Вважаємо, що це одна з найважливіших подій у справі формування міжнародно-правового статусу Каспійського моря.

Російським офіційним колам явно не сподобався цей крок

азербайджанської влади й нафтовиків. Російська Федерація 5 грудня 1994 року подала до Генеральної Асамблеї ООН спеціальний документ „Про позицію Російської Федерації щодо правового режиму Каспійського моря" для поширення серед членів ООН. У ньому, зокрема, говорилося, що „...деякі прикаспійські держави стають на шлях односторонніх дій і, незважаючи на принципи й норми міжнародного права, намагаються домогтися односторонніх переваг на шкоду правам та інтересам інших прикаспійських держав".

Другий етап співробітництва, що ропочався відразу після 1994 року, можна охарактеризувати як геополітичну гру, що розгортається з розширенням географії та кола учасників. Тобто питання про формування нового правового статусу Каспійського моря стало важливим не тільки для прибережних держав, але й для багатьох країн американського, європейського та азійського континентів.

Цей етап багатостороннього співробітництва прикаспійських держав з питань статусу й окремих форм використання Каспію ознаменувався багатьма офіційними зустрічами, науково-практичними конференціями, частими змінами прибережними державами своїх позицій і пріоритетів, відвертими політичними зіткненнями в ході переговорів.

Найбільше зустрічей і конференцій припадає на 1995 і 1996 роки. Перша з них була скликана в Ашхабаді в період з 30 січня по 2 лютого 1995 року. На порядок денний були винесені питання, пов'язані з обговоренням російського проекту стосовно збереження й використання біоресурсів Каспійського моря. На конференції протистояли позиції, насамперед, „рибників" і дипломатів. Дипломати заявляли, що без погодження і прийняття конвенції або спеціальних норм статусу Каспію неможливо домовитися з конкретних питань використання його ресурсів. Тим часом „рибники" всіх п'яти країн (тут дещо „випадали" представники Ірану, оскільки ця країна, згідно з домовленостями з СРСР, а потім з Росією, дотримувалася самостійної політики на Каспії) повторювали, що рибна промисловість не може чекати, доки держави домовляться про статус й установлять їм правила рибальства. У підсумку проект угоди зі збереження й використання біоресурсів було обговорено і практично погоджено за всіма пунктами за винятком одного. Невирішеним лишилося питання щодо статусного характеру, тобто про довжину зон виняткової юрисдикції прибережних держав на рибальство. Пропонувалися різні варіанти: від 15 (Росія) до 25 (Казахстан), 30 (Іран) і 40 миль (Туркменістан і Азербайджан). У результаті чотири прикаспійські держави (за винятком Азербайджану) погодилися на 20-мильне обмеження рибальських зон. Азербайджан відмовився визнати цю угоду, заявивши, що її визнання визначить правовий статус і режим Каспійського моря [8]. Отже угоду не було підписано.

Прагнучи активізувати хід переговорів, Казахстан 15 - 16 травня 1995 року скликав в Алма-Аті міжнародну науково-практичну конференцію

геополітика

за участю вчених-каспійцв та офіційних представників (дипломатів) прикаспійських держав. У рамках конференції відбулася також неформальна зустріч заступників міністрів закордонних справ чотирьох країн. (Туркменська сторона не взяла участь у конференції) [12]. Як на конференції, так і в ході зустрічі головною темою консультацій стало обговорення перспектив визначення міжнародно-правового статусу Каспійського моря. Представники Казахстану, Росії й Ірану наполягали на якнайшвидшому початку переговорів і створенні з цією метою Комітету як постійного переговорного механізму. Ця пропозиція обумовлювалася хаотичним характером попередніх конференцій, нечіткістю позицій деяких держав-учасниць.

Представники Азербайджану в ході попередніх двосторонніх консультацій з керівництвом МЗС Казахстану і заступник міністра закордонних справ Ірану А. Малекі переконали колег у недоцільності встановлення якихось твердих структур (Міжнародної ради з Каспію) і, як компроміс, одержали їх згоду створити постійну робочу групу експертів з визначення правового статусу Каспійського моря. Конференцію і зустріч дипломатів відрізняло те, що практично кожна сторона затято відстоювала свою позицію і своє бачення правового статусу Каспію.

Казахстан у другому варіанті свого проекту конвенції пропонував розглядати Каспій як море й, відповідно, застосовувати щодо нього норми і принципи Конвенції ООН з морського права 1982 року. Це означало, що в басейні Каспію делімітація морських просторів має здійснюватися у повній відповідності з міжнародним морським правом. У ньому мають бути визначені інститути територіальних вод, економічної зони, континентального шельфу тощо. У свою чергу, Азербайджан, як і раніше, наполягав на визначенні Каспію як прикордонного озера, що ділиться на сектори за серединною лінією. Визнаючи майбутні труднощі в переговорах з Росією і Казахстаном, Азербайджан допускав комбінацію підходів сосовно використання водної поверхні, біоресурсів та мінеральних ресурсів, але водночас твердо захищав принцип розподілу дна і надр Каспію.

Росія знову наполягала на встановленні на Каспії кондомініуму, тобто пропонувала розглядати його як спільне надбання п'яти прибережних держав і, відповідно, не дозволяти жодних однобічних дій з освоєння його просторів, а також ресурсів без згоди інших. У виступі тодішнього заступника міністра закордонних справ Росії О. Чернишова пролунало застереження, навіть погроза: „Росія проти грубого розділу Каспію, коли кожний хапає, що хоче. Ми проти розгарбування мінеральних ресурсів Каспію... Є інтереси на Каспії, але це наші інтереси. Ми відкриті до співробітництва, але на наших умовах. Нас нацьковують одне на одного. Можливості для досягнення компромісу є, але ми проти однобічного видобутку на Каспії до досягнення домовленості п'яти держав... Ми вже перехворіли страхом імперських амбіцій, ми хочемо вирішити питання справедливо й по совісті. Якщо будуть однобічні дії, то Росія вживатиме

своїх заходів, якщо справа зайде надто далеко".

Позиція Азербайджану була такою: всім країнам необхідно на офіційному рівні визнати Каспій прикордонним озером, поділити його на сектори відповідно до загальносвітової практики, а потім уже визначити спільні сфери й інтереси діяльності (наприклад, торговельне судноплавство, охорона довкілля тощо). Економічна інтеграція в басейні Каспійського моря має стати імперативом національних інтересів прикаспійських держав.

Нині в басейні Каспію діє звичаєве право, яке кожна прикаспійська держава тлумачить на свій лад. На нашу думку, необхідно знайти шляхи і способи їх гармонізації та уніфікації. Після визначення міжнародно-правового статусу необхідно виробити й ухвалити конвенції стосовно охорони біоресурсів і екологічної безпеки.

Здається, що ще довго „каспійська п'ятірка" не зможе дійти компромісу в питаннях визначення статусу Каспію. Створення єдиної міжнародної організації, яка змогла б регламентувати процеси, що відбуваються на Каспії, ще немало років лишатиметься нездійсненним проектом. А тим часом варто було б перетворити Каспійський регіон на зону миру. Всі суперечності прикаспійські держави мають вирішувати мирним шляхом, на основі чинного міжнародного права, з урахуванням договірної практики стосовно інших прикордонних озер.

Література:

1. **Yolbaps Kepbanov A.** The new legal status of the Caspian sea is the basis of regional co-operation and stability // Journal of International Affairs. December 1997 - February 1998. Vol. II. №4.

2. **Чубченко Ю.** Сепаратный раздел Каспийского моря // Коммерсант. 1998. 7 июля.

3. **Vinogradov S., Wouters P.** The Caspian Sea: Quest for a New Legal Regime // Leaden Journal of International law. Vol. 9. 1996. P. 92 - 93.

4. **Herzig E.** Iran and former Soviet South // The Royal Institute of International Affaires. Londress. 1995. P. 30 - 33.

5. **Giroux A.** Le Kazakhstan antre Russie et Caspienne // La Caspienne. Une nouvelle frontiere. CEMOTI. Cahiers d'etudes sur la mediterranee orientale et le Monde turco-iranienne. 1997. №23. P. 168.

6. **Momtaz D.** Quel regime juridique pour la mer Caspienne? // Collection especes et ressources maritimes. Droit et sciences humaines. P. Pedone, 1996. №10. P. 82 - 83.

7. Совместное коммюнике представителей прикаспийских государств от 4 октября 1992 г. // Архив МИД Азербайджанской Республики.

8. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря. Проект Республики Казахстан // Архив МИД Азербайджанской Республики.

9. Конвенция о региональном сотрудничестве на Каспийском море.

Проект Российской Федерации // Архив МИД Азербайджанской Республики.

10. Детальніше див.: **Гейдар А.** Азербайджанская нефть в политике мира. Баку, 1997. С. 15 - 19; **Алиев Н., Юсиф-заде Х.** Еще раз к вопросу разделения Каспийского моря на экономические зоны // Caspian. Baku, 1997. С. 18.

11. **Vinogradov S., Wouters P.** The Caspian Sea: Current Legal Problems // 1995. Vol. 55. P. 606.

12. **Азимов А.** Краткая информация о неформальных консультациях заместителей министров иностранных дел Азербайджана, Ирана, Казахстана и России // Архив МИД Азербайджанской Республики.

13. Дипломатический вестник. 1995. №12. С. 55 - 56.

Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання

Ірина Кресіна,
доктор політичних наук,
завідуюча відділом правових проблем політології
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України
Олена Стойко,
кандидат політичних наук,
молодший науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України

У статті визначаються позитивні та негативні сторони такого багатогранного сучасного явища, як міграція населення. Особлива увага звертається на проблему нелегальної міграції. Називаються загрози, які можуть виникати з її збільшенням. Пропонуються засоби протидії цьому виду міграції.

У Доповіді глобальної комісії з міжнародної міграції за 2005 рік стверджується, що міграція завжди була властива людській історії, але за останні десятиліття її масштаби значно зросли. За останні 25 років кількість мігрантів подвоїлася, сягнувши майже 200 мільйонів осіб, а це 3 відсотки населення світу. Основною мотивацією мігрантів є пошук роботи [1].

На думку Генерального секретаря ООН, світ вступив у другий етап процесу глобалізації – етап мобільності. Якщо на першому етапі спостерігалася лібералізація потоків капіталів, товарів і послуг, з якої користалися розвинені країни, то „сьогодні, коли ми вступаємо в нову епоху, епоху мобільності, дедалі більше людей перетинатимуть кордони. У пошуках можливостей і кращого життя вони можуть поступово позбуватися пут вражаючої нерівності та прискорювати прогрес у всіх країнах, що розвиваються" [2]. Якщо світовій спільноті вдасться впоратися з позитивними і негативними наслідками міграційних процесів, то це прискорить, на думку очільника ООН, прихід третього етапу глобалізації, коли багато людей вперше отримають доступ до світових багатств.

Міграція — явище багатогранне. Воно має як позитивні, так і негативні

аспекти глобалізації

аспекти та прояви. На загал міграція має два важливі позитивні наслідки: 1) приплив висококваліфікованих спеціалістів, що полегшує навантаження на освітню систему та знижує затрати на їх підготовку; 2) приплив низькокваліфікованої та малооплачуваної робочої сили, що забезпечує заповнення робочих місць, непривабливих для місцевих жителів, і дає змогу знизити виробничі затрати та ціни, особливо у будівництві, сільському господарстві і сфері послуг. Побічним негативним результатом такого виду міграції є уповільнення зростання оплати праці у цих галузях.

Незважаючи на позитивні економічні наслідки від прибуття до країни іноземної робочої сили, небезпеку становить довгострокова й тривала імміграція, особливо якщо іммігранти дотримуються етнічних, культурних, релігійних поглядів і традицій, що істотно відрізняються від поглядів більшості населення. Масовий приплив мігрантів становить загрозу етнічній, релігійній і мовній структурі суспільства, його єдності. Без продуманої системи заходів щодо інтеграції міграція лише загострює конфлікт цінностей, боротьбу за ресурси між мігрантами і корінним населенням країни.

Найбільше проблем і найбільший конфліктогенний потенціал спричиняє нелегальна імміграція, що особливо актуально для України, яка виступає в двох ролях: 1) кінцевого пункту призначення для іммігрантів переважно з країн СНД; 2) транзитної території на шляху до країн Європейського Союзу, переважно для іммігрантів з країн Азії та Африки.

Уявлення про масштаби нелегальної міграції дає статистика. Починаючи з 2003 року, збільшується кількість затриманих нелегалів на ділянці українсько-словацького кордону. Якщо 2003 року там було затримано 947 осіб, через рік - 2174, то 2005 року – 17,9 тисячі, 2007 – 31,7 тисячі, а за 10 місяців 2008 року – 26 тисяч осіб. На нелегалів припадає левова частка у вилученні в порушників кордону 667 одиниць зброї, 16684 одиниці набоїв та 718 кілограмів наркотичних речовин протягом 2007 року. За найскромнішими підрахунками Служби безпеки України, через територію України проходить щороку близько 50 тисяч нелегалів.

За даними МВС України, 2007 року 733 тисячі іноземців перебували в Україні без законних підстав, з них притягнуто до відповідальності 52,3 тисячі осіб, депортовано з України 2008 осіб. За даними Адміністрації Державної прикордонної служби України, протягом 2002 – 2006 років не виїхало з України більше 123 тисяч іноземців з країн-постачальників нелегальних мігрантів, що створює реальну загрозу національній безпеці України, оскільки ніхто не знає, де зараз ці люди і що вони роблять.

Аналітики СБУ називають шість постійних міжнародних каналів незаконного переправлення нелегалів, які функціонують вже не перший рік.

1. Індо-пакистанський. Проходить за маршрутом: Індія (Пакистан) – Іран – Закавказький регіон – Росія – Україна – Західна Європа. Або через середньоазійські республіки колишнього СРСР і далі за цим же

напрямком.

2. Шрі-ланкійсько-бангладеський. Маршрути: Шрі-Ланка – Об'єднані Арабські Емірати – Болгарія – Росія – Україна – Західна Європа; Шрі-Ланка – Казахстан (Узбекистан) – Росія – Україна – Західна Європа; Шрі-Ланка – Індія – Україна – Західна Європа.

3. Афганський. Маршрути: Афганістан – Пакистан – Іран – Азербайджан – Росія – Україна – Західна Європа; Афганістан – середньоазійські республіки колишнього СРСР – Росія – Україна – Західна Європа.

4. Китайський. Переміщення громадян Китаю здійснюється переважно за маршрутом: Пекін - Москва - Київ - Львів - Пшемисль - Краків - країни Західної Європи.

5. В'єтнамський. Громадяни В'єтнаму, які раніше працювали на території СРСР за контрактами, а тепер не бажають повертатися на батьківщину, а також ті, що прибувають до країн СНД туристичними каналами, використовують підроблені закордонні службові паспорти, виготовлені, як правило, у Москві.

6. Арабсько-курдський. Громадяни Ірану, Іраку, Сирії, Йорданії, Єгипту, Лівану, Палестини прибувають до України, як правило, за дійсними національними паспортами повітряним і морським шляхом з метою подальшої нелегальної міграції на Захід.

Основними країнами – постачальниками незаконних мігрантів залишаються Китай, Бангладеш, Індія, Пакистан, В'єтнам, Шрі-Ланка, громадяни яких рятуються від безробіття або збройних конфліктів (Ірак, Афганістан, Сомалі тощо). Нелегали проникають на нашу територію через східний кордон — з Росії, Білорусі, через Одеський порт. Тому насамперед слід зміцнювати не західний кордон, на який чомусь держава й робить основний акцент, а східний.

Крім того, якщо п'ять років тому Україна була транзитною країною переважно для громадян Китаю, В'єтнаму, Бангладеш, Індії, то нині більшість порушників кордону прибуває з Молдови, Грузії, Чечні, Азербайджану, Вірменії. Це зумовлено, насамперед, можливістю безвізового в'їзду на територію України громадянам з цих регіонів.

Як наслідок, в Україні виникають потенційні загрози, пов'язані з нелегальними мігрантами. Це, зокрема, зростання тіньового сектора економіки та корупційна ерозія державних інститутів. Нелегальний характер імміграції загострює проблеми, пов'язані з використанням іноземної робочої сили. Нелегальні іммігранти зайняті, як правило, у тіньовому секторі економіки, який не приносить державі податкових надходжень, а сприяє розквіту корупції в державних органах, покликаних регулювати ситуацію у цій сфері.

Водночас нелегальна міграція є досить рентабельним бізнесом. За підрахунками Служби безпеки України, через територію України проходить не менше 50 тисяч нелегалів за рік. За кожну людину, яку переправляють через кордони, організатори трафіку беруть від 7 до

аспекти глобалізації

15 тисяч доларів – залежно від пунктів відправлення та призначення. Якщо оперувати даними СБУ і зробити прості підрахунки, то отримаємо 400 — 500 мільйонів доларів на рік. І це лише прибутки від трафіку через українську територію. Правоохоронці європейських країн переконані, що сукупний прибуток злочинного світу від переправлення мігрантів до ЄС сягає кількох мільярдів доларів на рік.

Протягом останніх п'яти років спостерігається збільшення кількості затримань громадян України – жителів прикордонних населених пунктів, які співпрацювали з нелегальними мігрантами як пособники. Для значної частини населення, зокрема на угорській ділянці кордону, пособництво порушникам кордону стало для багатьох жителів цих регіонів постійним, а то й основним засобом існування. Зростає і кількість прикордонних бізнесменів. До того ж, наявність тіньових коштів породжує потенційні корупційні ризики. Доки в Україні пропонуватимуть послуги перевізники нелегалів та окремі прикордонники, правоохоронці, доти цей бізнес існуватиме. Залежно від товару, організатора та гарантій, кожен нелегал сплачує від 2 до 5 тисяч доларів лише за прохід по Україні. Китайці ж платять за доставку на Захід близько 30 тисяч доларів.

Неконтрольована міграція може спричиняти й зростання міжетнічної напруженості в суспільстві. На прикладі Франції, де постійно виникають „чорні бунти", бачимо, до чого може призвести нагромадження в країні вихідців з азійсько-африканських регіонів. Більше того, трудові, соціальні права нелегальних іммігрантів не забезпечені, члени їх сімей не мають гарантій отримання освіти і медичної допомоги. В результаті для захисту своїх інтересів вони змушені вдавалися до етнічної солідарності й радикальних дій. Це, у свою чергу, провокує формування злочинних угруповань за національною ознакою, сприяє зростанню ксенофобії в суспільстві. Застосування проти нелегальних мігрантів винятково силових методів призводить лише до подальшого загострення проблеми.

Може виникати й епідеміологічна загроза. Нелегали прибувають з критичних регіонів, де панує антисанітарія. Саме звідти заносяться такі специфічні хвороби, як, наприклад, африканська лихоманка Ебола, про яку наші лікарі знають тільки з книжок, від якої у нас фактично немає ефективного захисту.

Отже для України актуальною є проблема врегулювання міграції. У зв'язку з цим виникає потреба прийняття Україною важливих міжнародних документів стосовно захисту прав трудящих-мігрантів. Ратифікацію Конвенції ООН про захист прав трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 року можна вважати для України передчасною, зважаючи на низку факторів. По-перше, це незацікавленість у ратифікації цієї Конвенції з боку країн ЄС, куди спрямовуються основні потоки трудових мігрантів з території України. По-друге, участь України у Конвенції викличе певні труднощі із забезпеченням прав трудящих-мігрантів (головним чином з країн, що розвиваються) в Україні, пов'язані з

фінансовими витратами на систему їх соціального захисту. Однак Україні доцільно приєднатися до Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів 1977 року – документа більш прийнятного для нашої держави в сучасних умовах. Це приєднання дасть можливість суттєво посилити рівень захисту прав громадян України, працевлаштованих за кордоном, передусім у країнах-членах Конвенції, таких, як Франція, Італія, Португалія, Нідерланди, Іспанія, Туреччина (ці країни найбільш популярні серед нелегальних трудящих-мігрантів). Завданням цієї Європейської конвенції є врегулювання правового статусу трудящих-мігрантів з метою забезпечити їм в усіх аспектах життя і праці режим не менш сприятливий, ніж режим, що надається працівникам-громадянам. До того ж, Європейська конвенція застосовуватиметься лише до трудящих-мігрантів тих країн-членів Ради Європи, які є сторонами цієї Конвенції. У зв'язку з цим приєднання України до даної Європейської конвенції не зумовить зобов'язань стосовно мігрантів, що прибули в Україну з країн, які не входять до Ради Європи, зокрема зі Сходу.

Розширенню можливостей захисту прав та інтересів українських трудящих-мігрантів за кордоном сприятиме приєднання України до конвенцій Міжнародної організації праці № 97 „Про трудящих-мігрантів" 1949 року та № 143 „Про зловживання у сфері міграції та забезпечення трудящим-мігрантам рівних можливостей" 1975 року. У цих конвенціях передбачено основні норми щодо умов праці, розміру заробітної платні, побутового та житлового забезпечення, транспортування і соціального страхування працівників.

У грудні 2000 року на 51-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято Конвенцію проти транснаціональної організованої злочинності та два додаткові протоколи до неї. Цим документом додатково підтверджено, що нелегальна міграція безпосередньо пов'язана з транснаціональною організованою злочинністю, причому такі її форми, як наркобізнес, торгівля людьми тощо невіддільні від організації нелегальних міграцій. Таким чином, вперше було прийнято документ, у якому запропоновані універсальні засади координації зусиль міжнародної спільноти щодо боротьби з незаконними міграціями.

Україна приєдналася до Конвенції та має враховувати закладені в ній норми як при підписанні міждержавних угод з цього питання, так і при внесенні змін до внутрішнього законодавства. Однак в Україні виникає низка важливих проблем на цьому шляху.

По-перше, це прогалини у кримінальному законодавстві. Хоча стаття 332 КК України й передбачає відповідальність за незаконне переправлення осіб через кордон, втім Україна ще не здійснила таких законодавчих заходів, які дали б можливість визнати в якості тих, що кримінально переслідуються, усю сукупність умисних дій, спрямованих на організацію незаконних міграцій. По-друге, проблемою є визначення законодавчих заходів щодо використання транспортних засобів (у тому числі й

аспекти глобалізації

приватних) для перевезення незаконних мігрантів і брак законодавчого забезпечення протидії незаконному ввезенню мігрантів по морю.

По-третє, законодавство України не врегульовує питання про депортацію незаконних мігрантів. Статтею 18 Протоколу проти незаконного ввезення мігрантів передбачено, що однією з умов ефективної боротьби з незаконною міграцією є згода кожної країни сприяти поверненню та приймати без необґрунтованих затримок осіб, що стали об'єктами дій, пов'язаних із незаконною міграцією. Більшість нелегалів, які потрапляють на територію України, знищують свої документи або залишають їх переправникам, що унеможливлює їх ідентифікацію під час затримання. Посольства країн походження не завжди охоче співпрацюють з правоохоронними органами в ідентифікації та поверненні на батьківщину нелегальних мігрантів.

Україна і Європейський Союз підписали Угоду про реадмісію, яка є, по суті, зобов'язанням України поділяти з ЄС відповідальність за безпеку Євросоюзу, членом якого Україна прагне стати, в обмін на вільний рух людей, що є довгостроковою метою України і ЄС. Україна також підписала і ратифікувала 12 угод про реадмісію (з Болгарією, Грузією, Латвією, Литвою, Молдовою, Польщею, Словаччиною, Туреччиною, Туркменістаном, Угорщиною, Узбекистаном і Швейцарією). Однак за умови, коли Україна, підписавши відповідні угоди зі своїми західними сусідами), не має аналогічних домовленостей з Росією, то вона неминуче перетворюється на „відстійник" незаконних мігрантів: затримані в Польщі чи Словаччині, вони передаються Україні, однак відправити їх до Росії, навіть у випадках, коли доведено, що ці особи прибули до України саме з цієї країни, неможливо. Існує нагальна потреба ратифікації підписаної двосторонньої угоди саме з Російською Федерацією, оскільки Угода про співпрацю держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з незаконною міграцією (підписана 6 березня 1998 року і ратифікована Верховною Радою України 17 березня 1999 року) не передбачає жодних механізмів для врегулювання цієї проблеми.

Загалом, на сьогодні в Україні домінуючою є тенденція боротьби з нелегальною міграцією силовими методами, виходячи з міркувань національної безпеки та вимог західних держав. Однак цей підхід має поступитися місцем більш зваженому та економічно обґрунтованому підходу, що базується на точних оцінках економічної потреби в мігрантах і створенні адекватних каналів для легалізації як тимчасових, так і постійних мігрантів, переході до протидії нелегальній міграції. Захист людських прав мігрантів також має знайти адекватні інституційні форми, які б реально забезпечували для них правовий простір, обмежуючу корупцію і свавілля властей і працедавців.

Можна визначити два основні напрями протидії нелегальній міграції.

Перший — формування законодавчих механізмів протидії експлуатації мігрантів (розширення легітимного поля трудової міграції;

розробка програми поетапної легалізації незаконних мігрантів, присутніх на території України; запровадження спеціальних норм кримінального і адміністративного права проти організаторів нелегальної міграції і їх посібників; розробка і запровадження методик із застосування нових статей Кримінального Кодексу про торгівлю людьми та використання рабської праці; розробка програм захисту жертв і свідків для ефективнішого залучення тих, хто постраждав від незаконних дій властей та працедавців).

Другий напрям — формування інституційних механізмів протидії експлуатації мігрантів (забезпечення адекватної статистики і обліку міграції, виконання наукових досліджень; введення спеціальних функцій з протидії трудовій експлуатації мігрантів у повноваження компетентних органів, навчання їх кадрів, тренінги; розробка та інституціоналізація політики інтеграції мігрантів — створення спеціального підрозділу, в компетенцію якого входили б ці питання; кооперація між відомствами, що здійснюють трудову і міграційну політику, для визначення економічної потреби в мігрантах і найбільш ефективних шляхів забезпечення їх зайнятості, протидії тіньовій зайнятості мігрантів; боротьба з корупцією — розвиток офіційної інфраструктури міграції і служб, які забезпечують безпечну та інформовану міграцію; інформаційні, консультаційні, правові, посередницькі послуги; допомога в працевлаштуванні; доступ до медицини, ринку житла тощо).

Література:

1. Migration in an interconnected world: New directions for action. – Global Commission on International Migration, 2005 // http://www.gcim.org/en/finalreport.html

2. **Пан Ги Мун.** Мир вступил в эпоху мобильности. – Независимая газета. – 2007. – 11 июля.

міжнародний тероризм

Етнотероризм сьогодні і завтра

Сергій Логвиненко,
аспірант кафедри політології
Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті розглядаються особливості етнотероризму як специфічного виду терористичної діяльності, який останнім часом набув значного поширення. Висвітлюється роль тероризму і радикального сепаратизму в процесі вирішення регіональних конфліктів.

XX століття було, як вважає багато дослідників, століттям ідеологій. Тоді точилася жорстока боротьба між ідеологіями фашизму, комунізму, західної ліберальної демократії. На сьогодні ця епоха, ймовірно, скінчилася. Більшість вчених схиляється до думки, що нині найважливішими у процесі формування світової політики є фактори культури, національних, релігійних та етнічних відмінностей. У зв'язку з цим проблема протидії етнічному тероризму стає однією з найактуальніших.

Люди зазвичай ідентифікують себе з певною культурною спільнотою - наприклад, з племінною чи етнічною групою, нацією тощо. У майбутньому потенційна загроза для однієї країни з боку іншої країни з близькою культурою буде менш вірогідна, аніж з боку країни, що значно відрізняється за своєю культурою.

За часів „холодної війни" світ був поділений на певні групи за ідеологією. Основними були: так званий вільний західний світ, очолюваний США, східний блок на чолі з СРСР і решта країн (менш розвинених). Нині ж налічується сім чи вісім основних цивілізацій. Це, зокрема, західна, китайська, японська, індуїстська, латиноамериканська, африканська цивілізації. Становище ускладнюється ще й тим, що вісім найбільш населених країн світу належать до восьми різних цивілізацій, а вісім найбільш економічно розвинених країн належать до п'яти цивілізацій. Якщо ж говорити про нову світову політику, яка зараз формується, то в локальному значенні - це політика етнічності, а в глобальному - політика цивілізацій, що висуває на порядок денний проблему міжцивілізаційного діалогу.

Багато аналітиків вважають, що в період „холодної війни" США й СРСР самі „виплекали тероризм". При цьому біполярний світ XX століття

підготував ґрунт і для такого складного явища, як етнотероризм. За двадцять років, що минули після розвалу біполярної моделі, фактично нічого не змінилося —уряди деяких країн для вирішення своїх інтересів у регіональних конфліктах продовжують спонсорувати терористичні рухи. З усвідомленням культурних відмінностей сепаратистські настрої в багатьох країнах популяризувались, сепаратизм іноді кваліфікується навіть як визвольний рух, тоді як в інших країнах він вважається терористичною течією.

А. Хазанов в журналі „Азия и Африка сегодня" стверджує, що „війну з міжнародним тероризмом можна вважати третьою світовою, оскільки полем бою став увесь світ". Однією з причин цього дослідник називає помилки стратегів Заходу, які вважають свої духовні цінності універсальними, що, зрозуміло, рішуче не сприймається мусульманськими країнами. Тенденція до встановлення світового устрою на чолі з США не зробила сучасний світ більш безпечним [2].

Такі міркування мають, безперечно, свою логіку, проте не слід забувати, що тероризм - це не первинна складова конфлікту, а вторинна. Йдеться не тільки про нав'язування духовних цінностей західного світу — тероризм нині стає потужним зовнішньополітичним інструментом у руках багатьох держав. Це, отже, не спонтанна реакція соціуму на пригноблення чи насадження „чужих" цінностей.

Нині ми стали свідками нового етапу світового розвитку. На зміну однополярному світові на чолі з США приходить світ багатополярний, лідерами якого стають країни, що очолюють культурно-цивілізаційні регіони (наприклад, Китай, Росія).

Економічна криза, що нині розпросторилася на весь світ, дозволяє помітити обриси майбутніх конфліктів і суперечностей. Прикладом може бути загострення грузино-абхазького конфлікту. Його ескалація відбувалась під гаслами боротьби з терористичними актами проти населення Абхазії, нібито спровокованими Грузією. Росія вводить у цей регіон свій миротворчий контингент начебто для підтримання порядку. Результатом цієї „миротворчості" стало державне самовизначення Абхазії і територіальне роз'єднання Грузії. Слід, проте, мати на увазі й інші причини цього конфлікту. Одна з них полягає в тому, що США, намагаючись реалізувати стратегію „кільця анаконди", ще з кінця минулого століття прагнули оточити СРСР (а тепер – Росію) сферою свого впливу, підтримуючи різного кольору демократичні революції, а також влаштовуючи військові бази на територіях країн колишнього „соціалістичного табору".

У зв'язку з цим стає необхідністю передбачити вектори суперечностей на міжнародній арені у найближчому майбутньому.

Одним з перших кроків у формуванні нового світоустрою без визначальної ролі Росії було проголошення незалежності Косова. Росіяни традиційно підтримують дружні стосунки з Сербією. Тим часом Євросоюз

міжнародний тероризм

і США ухвалили рішення про відокремлення Косова від Сербії, ігноруючи позицію російської сторони та угоди, укладені після Другої світової війни про непорушність національних кордонів. Якщо цей принцип був порушений у випадку з Косовом, то, отже, щось подібне може статися й з деякими суб'єктами Російської Федерації (Чечня, наприклад) [4]. Росіяни і публічно, і в приватному порядку просили західних партнерів не надавати формально незалежності Косову, пропонуючи навзамін значно розширити його автономію, що фактично зробило б цей край незалежним від Сербії. Та пропозиції Росії було проігноровано. Це посилило переконання росіян у тому, що США продовжують реалізовувати свій план стратегічного оточення Росії.

З моменту конфлікту в Косові Росія активно реанімує, більше того — нарощує свій військовий потенціал, оскільки політичними інструментами, як вона вважає, їй не вдасться зреалізувати свої геополітичні амбіції.

Зазнавши фіаско на Балканах, Росія вирішила відіграти там, де вона має на руках чимало козирів, – на Кавказі.

В Кодорській ущелині, на території Грузії, було вчинено військову провокацію. Внаслідок цього розпочався новий грузино-абхазький конфлікт, який можна розглядати як прагнення Росії змінити ситуацію в цьому регіоні, а, можливо, і на світовій шахівниці. Деякі країни услід за Росією (прямо чи опосередковано) підтримали абхазьких сепаратистів. Відтак виникла загроза територіальній цілісності Грузії, навіть самому її існуванню як незалежної держави. Російська сторона звинуватила уряд Грузії у зв'язках з чеченськими бойовиками та ісламським тероризмом, що дозволило їй розпочати військові „миротворчі" дії. Як бачимо, фактор тероризму використовується для реалізації певних геополітичних цілей.

Фактично ж причиною звинувачення Грузії в підтримці тероризму стало її співробітництво з США і НАТО [5]. США надають Грузії значну фінансову і технічну допомогу. Керівництво країни, не без впливу США, прагне зменшити свою залежність від Російської Федерації і розбудувати власну економічну та військову інфраструктуру.

Улітку 2008 року, фактично перед початком збройного конфлікту в Південній Осетії, уряд Е. Шеварднадзе зажадав виведення російських „миротворців" з Абхазії та ліквідації військової бази РФ у Гудауті. Це негативно було сприйнято в Росії, оскільки вона вважає країни СНД зоною своїх стратегічних інтересів. Наслідком збройного конфлікту стала невизначеність статусу сепаратистських регіонів. Світова спільнота не підтримала Росію у визнанні незалежності Південної Осетії та Абхазії, оскільки така підтримка руйнівно позначилася б на всьому сучасному світоустрої. Та й США виявились не готовими вдатися до радикальних дій стосовно Росії, оскільки на Заході вже прогресувала економічна криза, до того ж вони загрузли в численних воєнних кампаніях.

Що стосується Китаю, то його керівництво було надзвичайно

незадоволене російськими діями на Кавказі, оскільки вони збіглися в часі з Олімпійськими іграми в Пекіні: увага світової спільноти виявилась прикутою до Кавказу, а не до Олімпіади. Кроки, до яких вдалася Росія для свого утвердження на міжнародній арені, Китай вважає несприятливими для себе, адже він має серйозні проблеми у своїх сепаратистсько налаштованих регіонах (Тібет, Синьцзян-Уйгурский автономний округ, провінції з мусульманським населенням тощо). Та, пори все це, не виключено, що у майбутньому Китай може підтримати Росію, прагнучи подолати американську гегемонію. За таких умов сфери впливу можуть бути розподілені наступним чином: Росія - Кавказ, Китай - контроль у Центральній Азії [6].

Якщо брати до уваги фактор цивілізаційного впливу на Україну, то слід зважати на її неоднорідність, на розбіжності, які існують між населенням західної і східної її частин. На нашу думку, з огляду на це Україні не слід вступати до НАТО, так само, як і перетворюватися на політичного сателіта Росії. Проте співпрацю з Росією слід неодмінно розвивати, хоча, якщо судити з перипетій останнього „газового конфлікту", ця співпраця не буде безхмарною.

Для України однією з найголовніших проблем є проблема Криму. „Кримську карту" схильні, вірогідно, розігрувати як західні, так і східні політичні „доброзичливці" України.

До речі, Росія і США зробили кожна свої висновки щодо можливих наслідків „помаранчевої революції". З позиції США і Євросоюзу це була перемога демократії західного зразка. На думку ж росіян, „помаранчева революція" була спецопераційою ЦРУ, втручанням у внутрішні справи України задля прилучення Києва до НАТО і посилення ізоляції Росії. Як і у випадку з Югославією, сталося порушення домовленостей США і Росії про заборону розширення зони впливу США на країни, що були частиною СРСР (Дж. Буш-старший і Б. Клінтон домовилися про це з РФ). У цій ситуації Росія дає зрозуміти, що вона не схильна втрачати своє домінування на пострадянському просторі. Що, зокрема, засвідчила воєнна операція в Грузії. Вона, до речі, мала стурбувати передусім не США, а країни близьких до Росії регіонів — Польщу, Болгарію, Чехію і, перш за все, Україну.

З огляду на етнічну неоднорідність України і, перш за все, на протистояння двох етнічних груп у Криму (кримсько-татарської і слов'янської) [7], а також на бажання частини населення півострова увійти до складу Російської Федерації, можна припустити, що ці суперечності Росія, штучно нагнітаючи напругу, може використати для встановлення контролю над регіоном і перетворення його на свій стратегічний військовий форпост [8].

З уваги на глобальну структуру розподілу сил, Україна нині є лише другорядною регіональною державою. Відтак вона повинна убезпечити себе від загрози диктату з боку найвпливовішої країни регіону — Росії. А

міжнародний тероризм

це потребує розвитку всебічної співпраці з США — основним опонентом Росії. І Україна, і США зацікавлені в тому, щоб Росія не стала знову домінувати над своїми найближчими сусідами. В цій ситуації, беручи до уваги геополітичні і цивілізаційні фактори, Україна має можливість вигідно скористатися своїм геополітичним положенням. Вона може забезпечити раціональний перерозподіл сил і рівновагу в регіоні, який прийнято називати Євразією.

Висновки

У найближчі п'ять — десять років США, на нашу думку, лишатимуться „донором" етнічного тероризму, прагнучи посилити свій вплив на пострадянському просторі. Не маючи змоги вступити у відкритий конфлікт з Росією, вони продовжуватимуть дотримуватися стратегії „кільця анаконди", тобто утворення навколо РФ зони політичної та етнокультурної нестабільності, зони, де потенційно можуть виникати конфлікти на ґрунті як політичних суперечностей, так і національної неприязні. США прагнутимуть розігрувати карту „Росія — гнобителька народів", виставляти її як країну з імперськими амбіціями. Цілком вірогідно, що політика США спрямовуватиметься на підтримання сепаратистських угруповань в Росії, у тому числі й радикальних.

Однак позицію США не можна вважати невразливою. Росія може використати проти США свої досить потужні важелі впливу на Близькому Сході та в Ірані, а ці регіони для США значно важливіші, ніж Кавказ [9].

Недавно в США було оприлюднено ще недавно секретну доповідь розвідслужб про загрози безпеці Сполучених Штатів. У ній ретельно аналізуються події останнього десятиріччя в Україні і Росії. Автори доповіді дійшли висновку, що політична нестабільність в Україні спостерігатиметься ще довго. Росія ж становитиме досить серйозну загрозу для США, оскільки вона, спільно з країнами — членами ОПЕК і Китаєм, може використати свій фінансовий, енергетичний і військовий потенціал на шкоду інтересам США в глобальному масштабі.

Враховуючи такі обставини, можна зробити висновок, що регіональні конфлікти і етнотероризм у прикордонних зонах у найближчій перспективі можуть стати буденним явищем. Та „прикордонністю" це не обмежиться: згодом, років через сім – десять, може розгорнутися нова жорстока боротьба за „володіння світом", у якій регіональні держави-лідери, швидше за все, відіграватимуть значно меншу роль, ніж відіграють сьогодні.

Література:

1. **Мселлему С. А.** Корни террора: [на какой почве прорастают корни террора и что такое современный терроризм?] / С. А. Мселлему; пер. с англ. Б. Петрука // „Азия и Африка сегодня". - 2006. - № 3. - С. 39 - 43. - (Точка зрения).

2. **Хазанов А.** Третья мировая война: [войну с мировим терроризмом можно считать третьей мировой войной] / А. Хазанов // „Азия и Африка сегодня". - 2005. - № 2. С. 57 - 58. - (Точка зрения).

3. **Кутырев В.** Террор в отношениях между народами: [возникновение современного международного терроризма - это реакция на становление нового глобального мирового порядка] / В. Кутырев // Свободная мысль. - 2006. - № 2. - С. 156 - 166. - (Куда идешь?).

4. **Дитер Боден.** Россия в глобальной политике. http://www.globalaffairs ru.numbers/29/№ 6, Ноябрь - декабрь 2007.

5. Експертна дискусія. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки. Національний інститут стратегічних досліджень. 14 серпня 2008 р. Стенограма, http: //www.niss.gov.ua// Table/1408008/index.htm

6. **Джордж Фридман:** Доктрина Медведева и стратегия Америки. „Главред": (George Friedman). Переклад Ю. Романенка. http://glavred. info/archive/2008/09/12/112843-0.html

7. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. - К.: Світогляд 2005. - С. 182 - 185.

8. УНІАН. Крим. „Чи піде Росія на провокації в Криму?" http: //crimea. unian. net.ukr/detail/5805

9. **Чередниченко О.Т., Рукомеда Р.М..** Світовий перерозподіл у нафтовій сфері та його можливі наслідки. — Стратегічна панорама, № 2, 2003.

10. **Муни С.** Международный терроризм и „геостратегические" уравнения в Азии: [американская доктрина борьбы с международным терроризмом] / С. Муни // Азия и Африка сегодня. - 2003. - № 12. - С. 46 - 47. - (Политика, экономика).

11. **Хорос В.** „Крона", „корни" и „климат" терроризма / В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. - 2002. - № 3. - С. 47 - 49. - (Дискуссия: современный терроризм в контексте глобализации).

12. **Паин З. А.** Социальная природа экстремизма и терроризма / З. А. Паин // Общественные науки и современность. - 2002. - № 4. - С. 113 – 124.

13. **Иванов В. Н.** Феномен терроризма (экспертные суждения и оценки): [проблемы терроризма в исследованиях ученых и оценках политиков] / В. Н. Иванов // Социально-гуманитарные знания. - 2005. - № 3. - С. 21 - 41. - (Общество вчера, сегодня, завтра).

14. **Васильева Л. Н.** Транснациональные преступления как угроза национальной безопасности России (конвенционные механизмы взаимодействия) /Л. Н. Васильева // Журнал российского права. - 2005. - № 10. - С. 113 - 121. - (Россия и международно-правовое пространство).

15. **Абдухалимов А.** Терроризм и экстремизм в политическом конфликте: [явлення терроризма и экстремизма тесно связаны с природой конфликта] / А. Абдухалимов // Азия и Африка сегодня. - 2005. - № 1. - С. 78 - 79. - (Письмо в редакцию).

наукові дискусії

Круглий стіл „Молодь та європейські цінності"

Катерина Меркотан,
кандидат політичних наук,
головний консультант
Українського центру політичного менеджменту

28 квітня 2009 року Український центр політичного менеджменту спільно з Регіональним представництвом Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі провели „круглий стіл" „Молодь та європейські цінності". У його роботі взяли участь політологи, соціологи, психологи, лідери громадських організацій та молодіжних осередків політичних партій.

Президент Українського центру політичного менеджменту Ю. Шайгородський та науковий співробітник Регіонального представництва Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні Т. Михальнюк, відкриваючи роботу „круглого столу", окреслили коло проблем, винесених на обговорення, і запросили учасників зібрання до дискусії.

На зібранні обговорювалися питання:

- які цінності сповідує сучасна молодь;
- українські цінності = європейські цінності;
- як суспільні процеси впливають на формування світогляду та життєвих стратегій молоді;
- молодь і політична культура;
- налагодження ціннісного діалогу через розвиток молодіжних проектів.

Кандидат соціологічних наук, завідуючий відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України О. Балакірєва ознайомила учасників „круглого столу" з результатами міжнародного порівняльного соціологічного опитування „Дослідження європейських цінностей", проведеного наприкінці 2008 року. Доповідач зазначила, що суспільні трансформації суттєво впливають на ціннісні орієнтації молоді. Сучасна молодь віддає перевагу сімейним цінностям (84,5 % опитаних віком від 18 до 24 років, 91,2 % - від 25 до 34 років). Політика ж є важливою лише для 5

% і 7,5 % опитаних відповідних вікових категорій при помітному зростанні протестних настроїв і правового нігілізму молоді.

На думку В. Костицького, доктора юридичних наук, голови Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, актуальність проблеми цінностей пов’язана, насамперед, з певним занепадом духовної культури українства (дефіцит української книги, витіснення її продукцією масової культури, яку заповзято поширюють телебачення і засоби Інтернет-мережі тощо). Ще одним викликом сучасній системі цінностей стає деградація мови як засобу спілкування, як носія національної культури (приклад — видання словника ненормативної лексики). В цілому вибір цінностей сучасної молоді міститься в площині між постсоціалістичною і європейською системами цінностей.

Науковці-психологи, які брали участь у засіданні „круглого столу”, відзначали суттєві небезпеки психо-соціального простору України. Йдеться про певний ціннісний конфлікт поколінь. О. Ліщинська, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України, вказала на необхідність гармонізації організаційних та самоорганізаційних чинників у процесі розбудови ціннісної системи сучасного українського суспільства. Л. Кияшко, кандидат психологічних наук, завідуюча лабораторією психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології АПН України, схильна вважати, що найактуальнішими проблемами молоді є на сьогодні її незахищеність, ігнорування прав і свобод людини.

Інші доповідачі (М. Розумний, доктор політичних наук, радник Національного інституту проблем міжнародної безпеки; В. Шабунін, депутат Рівненської міської ради, голова Всеукраїнської молодіжної громадської організації „Фундація регіональних ініціатив”, О. Піддубчак, президент громадської організації „Еліта держави”, П. Вікнянський, голова Народно-демократичної ліги молоді) торкалися проблем формування цінностей сучасної молоді в кризовому суспільстві, політичних цінностей доби незалежності України, ефективності діяльності молодіжних громадських організацій, їх співпраці та проблем розвитку молодіжного руху.

У процесі обговорення зазначеної проблематики висловлювалися думки стосовно труднощів соціалізації молоді за сучасних умов, необхідності відновлення інститутів політичної освіти, органів молодіжного самоврядування тощо. Пропонувалися шляхи вдосконалення роботи молодіжних громадських організацій та рухів, створення умов для формування класу політичної еліти, у тому числі й можливості поповнення її за рахунок молодіжних лідерів.

наукові дискусії

Симпозіум „Дні порівняльного правознавства"

Олексій Кресін,
кандидат юридичних наук,
вчений секретар
Української асоціації порівняльного правознавства

8 – 11 квітня 2009 року в Києві відбувся міжнародний науковий симпозіум „Дні порівняльного правознавства", організований Інститутом держави і права ім. В. Корецького НАН України, Київським національним університетом ім. Т. Шевченка, Українською асоціацією порівняльного правознавства та журналом „Порівняльно-правові дослідження" у співпраці з Офісом координатора проектів ОБСЄ в Україні, Ініціативою з верховенства права Американської асоціації юристів, міжнародною юридичною компанією CMS Reich-Rohrwig Hainz, міжнародною громадською організацією „Діалог-світ".

У симпозіумі взяли участь понад 300 науковців і практикуючих правників з України, Австрії, Азербайджану, Білорусі, Великої Британії, Італії, Казахстану, Молдови, Німеччини, Росії, США і Чехії.

Особливістю „Днів порівняльного правознавства" є читання циклів відкритих лекцій українських і зарубіжних учених. Кожна з них ще з 2007 року публікується окремою брошурою в серії науково-методичних видань „Академія порівняльного правознавства". Учасники цьогорічних „Днів..." прослухали та взяли участь у обговоренні дев'яти лекцій: „Право: нові горизонти регулювання" (Ю. Тихомиров, Росія), „Філософські проблеми компаративістики" (О. Тихомиров, Україна), „Порівняльне правознавство і школа критичних правових досліджень" (У. Маттей, Італія), „Наука порівняльного правознавства: до питання про межі її предмету" (П. Рабинович, Україна), „Сім'ї правових систем і місце серед них правових систем пострадянських держав" (В. Батлер, США), „Порівняльна теорія закону та її місце в юридичній компаративістиці" (В. Оксамитний, Росія), „Поняття і зміст „спільного доробку" (acquis communautaire) Європейського Союзу в праві ЄС та України" (В. Муравйов, Україна), „Типологія держави в контексті порівняльного державознавства" (Р. Ромашов, Росія), „Церковне право Росії – окрема галузь права в системі

юридичних наук” (О. Смикалін, Росія).

Під час „Днів порівняльного правознавства” було проведено презентацію низки монографій, антологій, збірників наукових праць, підручників, а також організацій і навчальних закладів.

За результатами симпозіуму буде опубліковано збірник статей і матеріалів дискусії.

Додаткову інформацію розміщено в мережі Інтернет на сторінці www.comparativelaw.org.ua.

книжкова полиця

Книжкова полиця

Андрєєва О.М. Національна безпека України в контексті ідентичності і взаємовідносин з Росією. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 360 с.

Балух В. О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. Т. 2. Стародавній Рим / Балух В. О. - Чернівці: ТОВ „Вид-во „Наші книги", 2008. - 848 с.

Волощук О. Т. Інститут президента у Франції, Росії та Україні: конституційні норми і політична практика. - Чернівці: Технодрук, 2009. - 259 с.

Головатий, Микола. Життєве коло: оповідання і повісті / М. Головатий. — К.: ДП „Вид. дім „Персонал", 2008. —168 с.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідж. з політ. і соц. історії ранньомодерної України. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. - 270 с.

Губин Д. Занимательная политология. - Х.: Фолио, 2008. - 316, [1] с.

Двопалатний парламент: світовий досвід та українські реалії: Монографія / За заг. ред. О. А. Фісуна. – Харків: Золоті сторінки, 2008. – 200 с.

Європейський Союз: вчора, сьогодні, завтра / Укл. Ю. І. Макар, В. І. Бурдяк Т. Д., Івасютин та ін. - Чернів.: „Рута", 2008. - 224 с.

Загальна теорія держави і права: підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. - Х.: Право, 2009. - 584 с.

Заемский В. Ф. Теория и практика миротворческой деятельности ООН: Монография. - М.: МГИМО-Университет, 2008. - 220 с.

Закарпаття в етнополітичному вимірі. - К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: матеріали міжнар. наук. конф., 15 - 17 жовт. 2008 р., Київ - Полтава. - К. : Темпора, 2008. - 486 с.

Історія сучасного світу: навч. посіб. - К. : КНЕУ, 2008. - 427 с.

Кислашко О. Життя і діяльність святих нашої землі Руси-України прославлених. - К.: Грамота, 2008. - 326, [1] с.

Конституція України з порівняльним викладом статей, змінених конституційною реформою / Упоряд. Ковальчук Є. О. - Харків: Бурун Книга, 2009. - 72 с.

Косів М. Мова - це засіб спілкування й порозуміння між людьми, а не предмет розбрату й розколу країни. - К. : Просвіта, 2008. - 44 с.

книжкова полиця

Котляр Н. Ф. Даниил, князь Галицкий: документальное повествование / Котляр Н. Ф. - СПб., К.: Алетейя, Птах, 2008. - 320 с. - (Славянская библиотека).

Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. - К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. - 452 с.

Кульчицький С. Голод 1932 - 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. - К. : Наш час, 2008. - 237, [1] с.

Марчук В. П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. / В. П. Марчук, Г. В. Марчук. - К.: ДП „ВД „Персонал", 2009. - 480 с.

Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. - К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

Ницше Ф. Афоризмы. Изречения. Мысли / Ницше Ф. - СПб.: Паритет, 2008. - 320 с.

Основы гендерной политики (гендерология): учеб. пособие / Под ред. Г. И. Климантовой. - Изд. 2-е и доп. - М.: „Перспектива", 2008. - 208 с.

Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручн. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. - К.: Прецедент, 2009. - 344 с.

Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.

Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття / За редакцією В. В. Кривошеї / - К., Світогляд, 2009. - 170 с. + ілюстрації 4 с.

Протасова В. Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: Монографія. - Х.: Право, 2009. - 208 с.

Размєтаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. - Х., 2009. - 20 с.

Свобода інформації в Україні: удосконалення законодавства і практики / Харківська правозахисна група. - Х.: Права людини, 2009. - 180 с.

„Секретно. Не для печати": до 75-річчя Голодомору-геноциду 1932 - 1933. - К.: КиМУ, 2008. - 417 с.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: У 4-х т.: Т. 1: Рік 1917. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.

Сорока П. М. Інформаційний менеджмент: навч. посіб. / П. М. Сорока, Б. П. Сорока; за наук. ред. О. Д. Гудзинського. - К.: Ун-т „Україна", 2008. - 535 с.

Туленков В. М., Чувардинський О. Г. Теоретичні основи раціональності соціального управління: монографія. — Ніжин; ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф", 2009. — 232 с.

Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. - К.: НІСД, 2008. - 744 с.

книжкова полиця

Українська політична еміграція 1919 - 1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.

Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 -1918): підруч. / Хижняк І. А.- К.: ДП „Вид. дім „Персонал", 2009. - 224 с.

Чернега О. Б. НАТО та система міжнародної безпеки: Навчальний посібник / О. Б. Чернега, І. А. Іваненко. - Донецьк: Вид-во ДонНУЕТ, 2009. - 228 с.

Чернега О. Б. Спеціальні програми НАТО: Навчальний посібник / О. Б. Чернега, В. С. Білозубенко. - Донецьк: ДонНУЕТ, 2009. - 219 с.

Шляхи забезпечення відкритості роботи Верховної Ради України: досвід, проблеми, перспективи: матеріали семінару зав. секретаріатів комітетів Верховної Ради України. - К.: Парлам. вид-во, 2009. - 136 с.

Якою могла бути українська Конституція: Проекти громадянського суспільства / За заг. ред. Н. В. Линник; УНЦПД. - К.: „Лікей", 2008. - 64 с.

Вийшов у світ №3 (35) журналу „Соціальна психологія"

Черговий номер „Соціальної психології" відкривається теоретичними статтями доктора психологічних наук Т. Титаренко „Впливи сучасності на самоконституювання особистості" і доктора соціологічних наук В. Шедякова „Роль антикризового регулювання у стратегії захисту інтересів суспільства".

У розділі „Проблеми методології" публікується стаття науковців Інституту психології Люблінського католицького університету (Польща) О. Горбанюка, О. Коваль і В. Размуса „Лексикальна таксономія і факторна структура рис особистості, асоційованих з брендами".

Актуальні проблеми політичної психології досліджуються у розвідці кандидата психологічних наук О. Плюща „Інформаційні маніпуляції як можливість для саморозвитку" і доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „Соціально-психологічні уроки передвиборчих маніпуляцій". Причому, якщо стаття О. Плюща носить, так би мовити, академічний характер, то стаття Л. Орбан-Лембрик є, скоріше, емоційним есеєм, з якого фахівці, теоретики і практики, теж можуть взяти для себе чимало корисного.

Як зазвичай, в журналі чимало місця відводиться дослідженням представників соціологічної науки. Цього разу у відповідному розділі представлено статті доктора соціологічних наук М. Пірен „Роль політико-управлінської еліти в утвердженні довіри в суспільстві", кандидата соціологічних наук М. Туленкова „Управління організаційним розвитком соціальних систем" і доктора соціологічних наук К. Чернової „Соціокультурний аспект модернізації вищої школи".

Певний інтерес читачів можуть викликати результати досліджень, виконаних кандидатом психологічних наук Ю. Шайгородським (стаття „Ціннісні трансформації в період суспільних змін"), кандидатом психологічних наук З. Кіреєвою (стаття „Особливості відображення часу в онтогенетичній свідомості"), кандидатом психологічних наук О. Ігнатович (стаття „Математичне моделювання розвитку фахової інноваційної культури педагогічних працівників").

Наступне число журналу вийде у липні 2009 року.

6 травня на рушнику долі професора Марії Степанівни КАРМАЗІНОЇ, члена редколегії нашого журналу, розквітла світла дата — день народження, причому день народження ювілейний.

Дорога Маріє Степанівно!

Природа щедро обдарувала Вас талантом і вченого-дослідника, і педагога, і публіциста. І Ви змогли, зуміли ефективно реалізувати себе у всіх цих іпостасях.

Бажаємо ж Вам нових щедрих ужинків на широкій життєвій ниві. А життя для Вас — це, зокрема, і глибокий науковий пошук, і громадянська небайдужість до непростих, суперечливих подій, що відбуваються в нашій країні, і доброзичлива вимогливість до юнаків і дівчат, які дослухаються до Вашого слова в університетських аудиторіях.

Віншуючи Вас, Маріє Степанівно, з днем народження, бажаємо Вам міцного здоров'я, добробуту Вашій родині, успіхів у подальшій діяльності. Хай завжди над Вами ясно всміхається сонце.

Колектив редакції журналу
„Політичний менеджмент”